

Esszencia-kötetek XXI.

A római út

Bolyai Műhely Alapítvány
2026

9 786158 214049 >

Esszencia-kötetek XXI.

A RÓMAI ÚT

Szerkesztette: Balázs Géza

Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2026.

Készült a Bolyai Önképző Műhely oktatási-kutatási programja keretében.

A kötet megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia (MTA)

Szerkesztette: **Balázs Géza**
Tördelőszerkesztő: **Fancsek Krisztina**

Az első borítón Giovanni Paolo Panini (1691—1765) Képzeletbeli római romok
című festménye

A hátsó és a belső borítókön a 4. Zamárdi szabadegyetem és a Gyalogút-
konferencia képei (fényképezte: Takács Róbert)

Az alapítvány kuratóriuma:
Gózon Ákos (elnök), **dr. Balázs Géza** (társelnök), **dr. Aczél Petra**,
Benyhe István, **dr. Friedler Ferenc**,
dr. Horváth Péter Iván, **dr. Pölcz Ádám**

Felügyelőbizottság:
dr. Aratóné dr. Nagy Ágnes (elnök), **dr. Pataki Gergely**, **dr. Szayly József**

Ügyvezető:
dr. Balázs Géza
Irodavezető:
Takács Róbert

ISBN 978-615-82140-4-9
ISSN 1788-2818

© Bolyai Műhely Alapítvány, szerkesztők, szerzők

Kiadja: Bolyai Műhely Alapítvány
a Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetségének (Matehetsz) tagja
Felelős kiadó: Gózon Ákos elnök
Cím: 1148 Budapest, Örs vezér tér 11. fszt. 1.
Telefon: +36 (30) 318-9666
E-mail-cím: iroda@bom.hu
Honlap: www.bolyaimuhely.hu

Tartalomjegyzék

GÓZON ÁKOS <i>Római útjaink</i>	5
1148/1229/2206 ÉV TÖRTÉNELEM, 714 ÉV IRODALOM CSEPELI GYÖRGY <i>Minden út Rómából kifele vezet</i>	9
BALÁZS GÉZA <i>Római örökségünk</i>	13
TOKAJI ILDIKÓ <i>Minden út Rómába vezet – a római úthálózatról és úttérképekről</i>	31
FÉNYES GABRIELLA <i>„Legbecsebb dolog a víz”. Aquincumi vízvezetékek, források, római fürdők és ókori wellness</i>	37
NYÍRÓ ANDRÁS <i>Az antik korrupció kisenciklopédiája. Sextus Iulius Frontinus: Róma város vízvezetékei című könyve</i>	49
POLYÁK EMÍLIA <i>Túlvilági út a sírköveken. A delfinábrázolások jelentése</i>	59
GYANÓ SZILVIA <i>Római szőlőmetsző kések. Eszköz a Dunántúlon a római korban és a 19. században</i>	67
ADAMIK TAMÁS <i>A római irodalom 714 éve. Adamik Tamást kérdezi Balázs Géza</i>	73
ÚJRAJÁTSZÁS NAGY MIHÁLY <i>Re-enactment: Nyugaton kelt a Nap – kísérleti regény (archeoregény)</i>	85
PAÁR ÁDÁM <i>Róma romján épült Újvilág. Az Egyesült Államok római öröksége</i>	96
RÁCZ MÁRK <i>A marxista történészek felfogásának metamorfózisa az ókori Római Birodalommal kapcsolatosan az államszocializmus évtizedeiben, avagy keresztezi-e a lenini utat a damaszkuszi út?</i>	107

TÖRÖK KATALIN

*Római reprezentáció és kulturális kommunikáció Balácán:
fesztiválszervezés a színházantropológia eszközrendszerén keresztül*118

H. TÓTH ISTVÁN

*A szépség, a csúfság és a romlás filmjeiről. Sorrentino: A nagy szépség –
Fellini: Satyricon*131

REFLEXIÓK

BENCSEK JANKA IRINGÓ

Képzletbeli római utazás139

BERÉNYI REBEKA ANNA

Keresztényüldözés a Római Birodalomban és napjainkban143

DEMETER JÚLIA

Mi a te Római Birodalmad? A „Római Birodalom-jelenség”146

GÁRDIÁN L. ZSOMBOR

A birodalom kőbe vésett érverése 148

HOLCZER RICHÁRD

Egy város – két klub: az AS Roma és a SS Lazio öröksége150

KOVÁCS KRISZTIÁN RICHÁRD

A római út három értelmezése 154

MAGASHÁZI NATASA

Minden út Rómába vezet (regényötlet)155

MOLNÁR ESZTER

Így jár a jövőben, aki átugorja falaimat157

MOLNÁR ESZTER

Kenyeret és cirkuszt (meg akkor színházat is)161

PÁLINKÁS HUNOR

Ember és római út165

SZEFCSEK BOLDIZSÁR

Ne a Fórumra, hanem a Lateránba 166

ZÁMBORSZKI SZONJA

Az elveszett légió169

Szerzőink173

Gózon Ákos

Római útjaink

Minden út Rómába vezet... Talán még nem kopott ki teljesen a közbeszédből ez az egykor igen gyakran emlegetett mondás. Remélem legalábbis, hogy él a köztudatunkban, még ha nem is jön azonnal a nyelvünkre – mert ebben a kissé ugyan sztereotipnak tűnő mondatban benne sűrűsödik valami mindaból, amit klasszikus és középkori európai hagyománynak ismerünk.

Bár a filológiai kutatások szerint a bölcsesség maga szó szerint a középkor közepéről, a XII. századból, egy ciszterci szerzetes példabeszéd-gyűjteményéből származik, mégis úgy érezhetjük, s joggal, hogy ezen erősen képszerű megfogalmazásban tetten érhetők már az azt megelőző évszázadok is. Szinte látjuk magunk előtt a Római Birodalom hálózatépítő tudását, a maga káprázatosan fejlett civilizációjával, benne mérnöki csúcsteljesítményként csodált úthálózatával, melynek lapos, terebélyes köveit sok helyütt máig ép állapotban

A római út szabadegetem résztvevői (kép: Takács Róbert)

találhatjuk, szerte a tágan értelmezett mediterrán világrégióban, így Pannóniában is. Bele tudjuk képzelni e mondatba aztán a következő évszázadokban kikristályosodó új rendet, a keleti és a nyugati egyház konkurenciaküzdelméből kiemelkedő itáliai keresztény központot, amely az európai szellem origója lett. Ott vannak e szavakban továbbá sok száz év római, magyar vagy magyar kötődésű zarándokai és lakói, például a Santo Stefano Rotondo pálos szerzetesei, vagy ennek a legrégebbek között tisztelt híres bazilikának „collegiumi” gyarapítói. De ha kimondjuk e mondatot, megjelenik szemünk előtt az „örök város” műemlékekben és kulturális kincsekben páratlanul gazdag jelene is.

A római út témaválasztása 2025-ben több szempontból is aktuális és indokolt volt: a jubileumi szent évben a keresztény hagyományokhoz, a római múlthoz való kötődés, az annak egyik hívószavaként megfogalmazott zarándoklat konkrét és átvitt értelmezése izgalmas szellemi kalandokat kínált a zamárdi szabadegyetem (bolyais befogadótábor), majd az egyetemisták, doktoranduszok budapesti Gyalogút-konferenciájának előadói számára.

A másik aktualitást a Klebelsberg Kuno emlékévé kínálta. A XX. század első felének meghatározó kultúrpolitikusuk ugyanis – sok más egyéb alkotása mellett – az európai magyar intézetek, a Collegium Hungaricumok hálózatának a létrehozásával olyan maradandó értéket teremtett, amely hosszabb távon biztosította a magyar szellem megjelenését Európa fontos kulturális központjaiban. Ezek sorában a Római Magyar Akadémia, amelyet a Római Magyar Történeti Intézet alapjain épített tovább, kiemelt szereppel bírt: falai között a tudomány és a művészet legjelesebb képviselői is otthonra találtak. A „Római iskola” körébe tartozó képzőművészek írók, gondolkodók hosszú évtizedeken át meghatározó szerepet játszottak a magyar kulturális életben.

A Bolyai Önképző Műhely mostani kötete tudatos folytatása a korábbi, Európa elrablása című tanulmánygyűjteménynek. Hasonló gondolatokat jár körül: hol kereshetjük mai tudásunk gyökereit, milyen legyen a viszonyunk a korábbi évszázadokhoz? Teszi mindezt a legszebb, immár több, mint negyedszázados bolyais hagyomány jegyében: művészeti és tudományterületeken átívelően, friss gondolatokkal, izgalmas kérdésfelvetésekkel, egyszerre bölcsen és fiatalosan járva a saját római útján.

**1148/1229/2206 ÉV TÖRTÉNELEM,
714 ÉV IRODALOM**

Csepeli György

Minden út Rómából kifelé vezet

Bár a magyarok keletről jöttek, nyelvük eltér a nyugaton dívó indoeurópai paradigmától, a letelepedésüket követő turbulens időszakot, első uralkodójuk bölcs felismerését követően az akkor már halott, de társadalomszervezési mintáiban nagyon is élő egykori Római Birodalom nyugati központjához igazodtak. A magyarok első királya, István a római pápától kapott koronával koronáztatta meg magát felkent királlyá.

De van tudták-e a magyarok, hogy mit választottak? Sosem fogjuk megtudni, hogy a túlélés ösztöne vagy a tudatos számítás játszott szerepet a döntésben, melynek következményeit mind a mai napig – itt Zamárdiban is – érezzük. Az avar emlékekben bővelkedő Zamárdi tájházának egyik zugában római kori cserepek bújnak meg, a boszorkányéjszakák misztikus hangulatát idéző Szamárkó mellett húzódó Szántódpusztára vezető út neve: Római út.

Mi mindent hordoz magával a rómaiak öröksége? Elsőre az ellentmondások sora tűnik fel. A Kr. e. 753 és Kr. u. 395 közötti évszázadok viharaiiban helytálló római állam története a változás és a változatlanság felbonthatatlan együttese. A kezdetben királyság, később köztársaság, majd utóbb császárság egyszerre biztosította az államon belül a rendet, miközben újra meg újra feltörték benne a káosz erői. De végül, egészen a felbomlásig, melynek eredményeként a Birodalom egy nyugati, és egy keleti részre szakadt, a rend győzött a káosz felett. A Birodalom lakóiban együtt megfért a fegyelem és a zabolázatlanság, a nagyság és a kisszerűség, a nagylelkűség és a bosszúszomj. A folyamatosan terjeszkedő, bővülő állam az akaratának ellenszegülő népekkel, sokaknak írmagjukat sem hagyva kegyetlenül elbánt, míg másokat integrált, befogadott, tagjait római polgárrá tette.

A folyamatosan változó politikai rendszerek ugyan gondoskodtak az emlékezés adta folytonosságról, de ha utóbb valaki utólag nem kíváncsi tánt, azt azonnal kiiktatták a közösségi emlékezetből, feltalálva az utóbb mindent sikerrel alkalmazott „damnatio memoriae”¹ szörnyű gyakorlatát.

A rómaiak, a görög mintákhoz híven a nemek határait nem tisztelték, a férfiasság megfért az azonos neműek közötti kapcsolatokkal, melyek nem zárták ki a nőkkel való együttlétet sem. A nők mint anyák, feleségek, szeretők uralkodtak a férfiak fölött, akik a lakomákon, a csatatereken a politikai csatározások

¹ Az emlékezet elátkozása (kitörlése).

színterein egymás társaságában érezhették magukat jól. Az örület és a józan-ság apollói és dionüszoszi együttese megfért ugyanabban az emberben, aki rómainak tartotta magát. Az állam szívósan hódításra tört, majd megállapodott, s végül a nagy elődökhöz méltatlan, utolsó uralkodói hitványsága miatt elbukott. Elmúlt, de mint a Zamárdiban felbukkant cserép is bizonyítja, hagyatéka velünk maradt.

A maradandóság egyik mindennapi bizonyítéka a naptár. Nincs olyan hónap, melynek neve ne a római időkből maradt volna ránk, s időszámításunk is a Caesar által bevezetett Juliánus naptáron alapul, melyen később már csak igazítani kellett.

A hódítások következtében a római állam hatalmas területek birtokába jutott, melyeket mind a mai napig látható utakkal hálózott be, melyeken a hadsereg, a posta, az ide-oda utazók forgalma bonyolódott. Volt honnan és hova utazni, mivel ahova a rómaiak betették a lábukat, városok épültek, melyeknek az éltető víz iránti igényét a csodálatos mérnöki pontossággal kiépített vízvezetékek elégítették ki.

A városi terek központjaiban megjelentek a nagyság látható jelei, a paloták, stadionok, csarnokok, az istenek dicsőségére emelt templomok, az emlékművek, a diadalívek, melyek mind mintáivá váltak a későbbi korok hasonló üzeneteket sugalló alkotásainak. A közfürdők a népnek épültek, az amfiteátrumokban a gladiátorok vívták véres küzdelmeiket, a szabadtéri színházakban a nézők kevésbé véres színházi előadásokat láthattak. A tágas, impozánsan kiépített fórumokon a politikai és kereskedelmi élet eseményei zajlottak. A főváros, Róma egyre gazdagodó fóruma a győztes hadvezérek diadalmeneteinek adott helyet, ahol a bíborba öltözött, fején diadémmal ékesített vezért kísérő légiók a korlátlan hatalmat jelképező sas alakzata alatt meneteltek. A diadalmenetek emlékeztették a rómaikat arra, hogy erejük a hadsereg, mely nélkül senkik és semmi lennének.

A politikai test egészen a végig a Senatus Populusque Romanus (SPQR) nevet viselte, melynek szíve a szabadság (Libertas) volt. A test tagjait az egyre gyarapodó számú római polgárok képezték. Mint minden politikai térben, a római államban is örökös harc folyt a hatalomért, melyet, eleinte a versengő felek megosztottak egymás között, de később az egykor versengő felek a harcot csak mint színházi előadást figyelhették, a politikai színpadon igazi vér folyt, egymást követték a gyilkosságok, mérgezések, proskripciók.

Az idővel egyszemélyi uralomba forduló rendszer középpontjában a magát álszerűen első polgárként megnevező önkényuralkodó állt, akinek testét eluralta a gyönyör utáni korlátlan vágy, és a szeszély, ami az uralkodó környezetében mindenkit, mindig bizonytalanná tett, senki sem tudhatta, hogy a következő pillanatban a kegyben fürödhet, vagy a halál vár rá. Hegel talá-

lóan írja, hogy a római császárok szubjektivitása különleges, ahol a szuverén akarattal a maga szabadosságában nincs bensősége, nem néz se előre, se hátra, nincs megbánása, se reménye, se félelme, se gondolata.

A rendszer működésének csodája, hogy miközben a legfelső szinten nem ritkán a különleges szubjektivitás örületbe hajló erői munkáltak, mint arra Néró, Caligula, Commodus, s legriasztóbban Heliogabalus a példa, addig az életet szervező és alakító közép- és alsó szinten egészen az utolsó pillanatig minden hézagatlanul működött. Példás volt a bürokrácia, bátran és eredményesen harcolt a hadsereg, működött a pénzügyi rendszer, rendeltetésszerűen befutottak az adók, s a polgárok bíztak az igazságszolgáltatásban. Mindebbe nyilván belejátszott, hogy az őrült császárok kivételek voltak, s némelyiküket a „*damnatio memoriae*” emlékezetpolitikája talán az indokoltnál sötétebben állított be. A legfelső vezetők között mind a köztársasági, mind a császárkorban fenomenálisan tehetséges, szilárd akaratú, a kor erkölcsi mércéi szerint mérve erkölcsös férfiak voltak. A tehetséges császárok sora Augustusszal kezdődik, s kiemelkedik Traianus, Hadrianus, Vespasianus, fia Titus. Marcus Antonius filozófusnak sem volt utolsó, s mi, akik a mai Magyarország területén élünk, akár büszkéek is lehetünk a Pannoniából származó Septimus Severusra, aki után igazi nagy tehetség már nem került trónra.

A kultúrában Róma a görögök által kitaposott utakat követte. A folyamatosságot sugallta Vergilius csodálatos Aenise, a filozófiában Cicero, a költészetben Horatius jutott el a csúcsra. A képzőművészetekben a szobrászat hűen és invenciótlanul másolta a görögök alkotásait. Pompei láva által eltemetett házainak falain csodálatos freskók bukkantak elő, melyek megelőlegezték az itáliai quattro- és cinquecento idején készült képek forma- és színvilágát. A római korban élt és alkotott Tacitus, akinél keserűbb és szenvedélyesebb leírást senki sem adott koráról és társadalmáról, megszegve a maga által felállított „*sine ira et studio*”² maximát. A dráma műfajában Plautus komédiái hagytak nyomot az európai drámairodalomban. Petronius kedves regénye Fellini jóvoltából vált részévé a 20. sz. rómaiakra való emlékezetének.

Mindmáig velünk maradt a latin nyelv, ez a hajlékony, tömör, szerkezetében is gyönyörűséges közlési eszköz, mely nemcsak a rómaiságnak, hanem a katolikus egyháznak és a római jognak is adott hajlékot. A ma beszélt nyugat-európai nyelvek jelentős része latin eredetű, de a román nyelv sem tagadhatja le latin eredetét. A magyarok különösen sokat köszönhetnek a latin nyelvnek, mely soknemzetiségű királyságuk hivatalos nyelve volt 1844-ig, s ha maradt volna, talán az országot sem tépték volna szét az országban a magyarokkal együtt élő, a magyar nyelv monopóliumába belenyugodni nem

² Harag és elfogultság (részhajlás) nélkül.

tudó horvátok, szerbek, románok, szlovákok. A mai magyar nyelv szótára telis-tele van latin eredetű szavakkal, az orvosok leletei ma is latinul íródnak. A latin nyelv a közmondásokban is velünk maradt. Zrínyivel valljuk, hogy „sors bona nihil aliud”³, ha merész vállalkozásba vágunk, Caesar mondása jár a fejünkben („Alea iacta est”⁴), és a mi vágyainknak is csak a csillagok szabnak határt („sic itur ad astra”⁵).

Tartós hagyaték a római jog, melynek révén a csalfa, tétova, tünékeny emberi élet rendezetté, előre láthatóvá, kiszámíthatóvá válik, középpontjában a rómaiak által sarok pontként kijelölt tulajdon, közösségi és egyéni szabadság, igazságosság értékeivel. A jog nemcsak a született vagy befogadott rómaiak életét szabályozta, hanem figyelembe vette a nem rómaiak jogait is. A rabszolgák elvileg kívül estek a polgári jogokkal rendelkező személyek körén, de a határ a rabszolga és a szabad ember között meglehetősen porózus volt.

A római társadalom erkölcsi, kulturális, politikai mintái az állam évezre-des története során folyamatosan mozgásban voltak, de nem változott az ember, aki akár fent akár lent élte életét Rómában, Itáliában, és a provinciákban. A többség kegyetlen, szexuálisan túlfűtött, falánk, képmutató, hatalom- és pénzéhes volt, de minden korban akadtak kiemelkedő jellemek, makulátlan férfiak és nők, hősök, akiket a későbbi korok példaként állíthattak a minden-kori jelenben élők számára. A félelmet nem ismerő, saját kezét elégető Caius Mucius Scaevola, az erényeiben megtiport Lucretia, a köztársasági szabadság védelmében zsarnokgyilkosságot vállaló Brutus, a kedélyes Horatius és sok más római férfi és nő emléke mind eleven élt akkor is, amikor Róma épületei már romokban heverték, a diadalívek, csarnokok és templomok szegélyezte fórumok köveit felverte a gaz.

A ma és a jövőben Európában élőknek meg kell hallaniuk a valaha itt élt rómaiak hangját, mely segíthet abban, hogy európaiak maradjanak.

Felhasznált irodalom

- Beard, M. 2016. Az ókori Róma története. SPQR. Kossuth, Budapest.
Beard, M. 2024. Róma császára. Kossuth, Budapest.
Csepeli Gy. 2013. A hatalom anatómiája. Kossuth, Budapest.
Matyszak, Ph. 2022. Egy nap a városban. Az ókori Róma. Kossuth, Budapest.
Ürögdi Gy. 1963. A régi Róma. Gondolat, Budapest.

³ Jó szerencse, semmi más.

⁴ A kocka el van vetve.

⁵ Így lehet a csillagokig eljutni

Balázs Géza

Római örökségünk

A velünk élő Római Birodalom

Róma fontos, részben tudatalatti közös emlékezet, a kultúránkba szervesen beépült hagyomány (kulturális, nyelvi örökség), egyfajta útmutatás (Róma sem egy nap alatt épült, Rómába mentek a harangok, Minden út Rómába vezet), de gyakori élmény is (római romok, római utazás). A magyar irodalom alapvető munkái vezetnek Rómába (Kosztolányi Dezső: Néro, a véres költő, Márai Sándor: Rómában történt valami, Kodolányi János: Én vagyok), de a Római Birodalom pannóniai világába is többen elkalauzolnak (Fehér Tibor: Aquincumi lovas, Mándy Iván: Egy önérzetes rabszolga, a legfrissebb: Nagy Mihály: Nyugaton kelt a nap).

Kétségtelen, hogy Európa, sőt az atlanti kultúra a görög-római antikvitás hagyományain áll, de azért ez nem kizárólagos. Josephine Quinn (2024) szerint azonban ez is csak egy ideológiai konstrukció, mert a modern nyugati civilizáció további hagyományokat is magába olvasztott: a babiloni törvénykezést, az asszír öntözést, a föníciai hajózást, az indiai irodalmat, az arab tudományt és a sztyeppei fémművességet. Ez nyilván igaz, a kultúrák folyamatosan kapcsolódnak, egymásra, sőt egymásba épülnek (ezt mutatja az inkulturáció, akulturáció stb. jelensége); de ettől függetlenül az európai és atlanti római örökség szembetűnő.

A pálinka példája

Egyetlen kulturális termék, az égetett szeszes ital európai hagyománya jól példázza ezt a vegyülékességet. Létezik egy nagyon korai északi, gabonaalapú szeszskultúra (vodka, whisky), ami különbözik a déli, főleg bor- és gyümölcsalapú pálinkahagyománytól. Valamint egyszerű körülmények között több helyen is tanulmányozható egy ősi, föltehetően ázsiai eredetű pálinkakészítés. A kifinomultabb lepárlási ismereteket pedig Kr. u. főleg arab tudósok és kereskedők honosították meg, de görög alkímisták műhelyeiben is formálódott. Az alkohol szó is arab eredetű, de számos alkoholféleségre vonatkozó kifejezés latin eredetű: aqua vitae (elmagyarosodva: akovita), spiritus vini, sublimatione vini, desztillál (Balázs é. n. 17). Az európai égetett szeszes ita-

lok kétféle – tehát északi és déli – markáns hagyományát a Római Birodalom határa választja ketté.

Feliratos sétány a budapesti Március 15. téren (A szerző felvétele)

Limes: kulturális, nyelvi határvonal

Magyarországon mind a történeti, mind a kulturális hagyományban megkülönböztetjük (a nyugati, római) Pannóniát és (a keleti) Hunniát. A magyar költészetben leginkább Adynál jelenik meg ez a kettősség; viszont nála Pannónia nem a dicső antik kultúra, a művelt Nyugat, sokkal inkább társadalmi igazságtalanság, az úri gőg és a kiváltságosok hamis csillogásának jelképe.

Az úr-Hunnia dőzsölt hát megint / Tornyából bátran lekonyökölve (Rengj csak, Föld)	Pannonia grófnő szekere. / Robog cifrán, ragyogva, zárva, / De hallga csak, micsoda lárma (Pannónia grófnő szekere)
S mikor olyan kis gondja a világnak, / Hogy nem tisztul Hunnia piszkos ólja (A tavaszi riadó)	
De kihez bús Hunnia síkjáiból / Sírjáig eljut, lázítóan, bárhova... (Új versek, Előszó)	
Bús Hunnia, podagra-nemzet, / Kis Köszvény-ország, baj vagyon... (Bús Hunnia podagra-nemzet)	

A limes sok más kulturális elem tekintetében képez éles választóvonalat. Nemcsak Magyarországot, hanem egész Európát mintegy félbeszeli a birodalomnak a mai Törökországtól Nagy-Britanniáig húzódó határa, a Duna–Rajna vonalában haladó limes, ám a régészeti leletek bizonyossága szerint a birodalom túlnyúlt ezen, gondoljunk csak Dacia provinciára, avagy az Északi-tengerig vezető Borostyánútra. Ennek ellenére az egykori birodalomnak Európát kettészelő határvonala máig kulturális és nyelvi határvonalat is képez. A birodalmi kulturális-nyelvi határvonal máig jellemzi az európai nyelveket. A romanizáció jobban érintette a birodalmi területeket például a városiasodás kapcsán. A limestől délre erőteljesebben maradt meg a katolicizmus; a limestől északra fekvő területeket érintette erősebben a protestantizmus. Ugyanez a különbség a mai Magyarországon is megfigyelhető: a Dunától keletre fekvő területeket jobban érintette a protestantizmus.

A római limes választja el a francia és a német nyelvet. A római limes (limes germanicus) alapozta meg a mai német nyelvjárási különbséget; római hatásokra vezethető vissza a déli nyelvjárások dallamosabb kiejtése és latin szókincse. Csak a déli nyelvjárásokban ment végbe a germán hangeltolódás (Benrath-vonal: délen Apfel, északon: Appel), az északi nyelvjárások – a hollandhoz, angolhoz hasonlóan – az eredeti germán mássalhangzókat őrizték meg. A római limes a mai Németországban máig kijelöli a vallási megoszlást.

A birodalmon belül az ún. Jirecek-vonal választotta szét a keleti görög és a nyugati latin nyelvű területeket. A provinciákon a helyi nyelveket használták (Pannóniában a kelta dialektusokat). A határok nem képeztek éles határvonalat, a határtérségekben természetes kétnyelvűség alakult ki, az érintkezések során jött létre az egyszerűsített (vulgáris) latin és egyéb keveré nyelvek.

A limes tehát nemcsak katonai védvonal volt, hanem egy olyan kulturális határ, amely meghatározta a lakosság viszonyát a dél-európai (mediterrán/római) központhoz. Ez a viszony éledt újra a 16. században: a rómaiak dél hű maradt a pápához, míg a germán észak elszakadt tőle.

Hány év hagyománya a Római Birodalom?

Ritkán vesszük számba, hogy valójában szűkebb értelemben is több mint ezer évről van szó, tágabb értelemben pedig több mint kétezer évről. A klasszikus Római Birodalom Kr. e. 753-tól a kettészakadásig, azaz Kr. u. 395-ig (más vélemények szerint a megszűnésig Kr. u. 476-ig) tartott, de tovább élt a Keletrómai (bizánci) Birodalomban egészen 1453-ig.

Kr. e. 753–Kr. u. 395. (Kr. u. 476.)	Római Birodalom (királyság, köztársaság, principátus, dominátus)	1148 év vagy 1229 év
Kr. u. 395–1453	Keletrómai (bizánci) Birodalom	1058 év
A teljes római történelem		2206 év

Adamik Tamás (2025) kiszámította a római irodalom történetének időszakát: 1. kezdetektől, tehát Róma alapításától (Kr. e. 753), az ún. irodalom előtti, majd az archaikus kor, amelyben az első írók és költők megjelentek (Kr. e. 240–Kr. e. 81); 2. aranykor, a köztársaság vége és a császárság eleje; az aranykor elnevezés arra utal, hogy esztétikailag ez a legértékesebb (Kr. e. 81–Kr. u. 14, Augustus császár haláláig); 3. ezüstkor, a kora császárkor irodalma, elnevezés azt sejteti, hogy ez az irodalom nem érte el esztétikailag az aranykor színvonalát (Kr. u. 15–117; Traianus császár haláláig); 4. késő császárkor irodalma (korábban vaskorszaknak nevezték), ezt általában elhanyagolták az oktatásban (118–476; a Nyugat-római Birodalom megszűnéséig). Összegezve: archaikus kor 159 év + aranykor 95 év + ezüstkor 102 év + késő császárkor 358 = összesen: 714 esztendő. Ebből az időszakból mintegy 800 alkotó neve ismert: de csak a felétől maradt fenn valamennyi szöveg. (A latin irodalom természetesen tovább tartott: 5. korszak: középkori latin irodalom, melynek része a magyarországi latin irodalom, 6. korszak: újkori latin irodalom, amikor a latin csak már mint holt nyelvként szolgált).

Kr. e. 240—Kr. e. 81.	archaikus kor	159 év
Kr. e. 81—Kr. u. 14.	aranykor	95 év
Kr. u. 15—117.	ezüstkor	102 év
Kr. u. 118—446.	vaskorszak	358 év
Összesen:		714 év
	középkori latin irodalom (magyarországi latin irodalom)	
	újkori latin irodalom	

Korábban a Római Birodalom bukásáról, később a történészek megszűnéséről beszéltek. Magam az összeomlás kifejezést érzem a leginkább találónak (meglátásom szerint az összeomlás vezetett a megszűnéshez). Azért érzem találónak az összeomlást kifejezést, mert több hasonló, korában akár a legfejlettebbnek is számító birodalom hasonló módon, különösebb külső erőszak nélkül (avagy minimális belső-külső erőszak hatására) is összeomlott. Tanulságos lehet ebből a szempontból az Indus-völgyi civilizáció, a bronzkori Mükéné, a maják,

az inkák, a khmerek birodalmának összeomlása; avagy akár a hun, tatár, török birodalom Európából való hirtelen visszavonulása; a legújabbak közül a Szovjetunió (Szovjet Birodalom) összeomlása; és a sornak egészen biztosan nincs vége. A magyarázat valószínűleg hálózattudományi módszerrel adható meg. Úgy tűnik, hogy a szervezeteknek van egy kritikus nagysága, ami után a különböző (sokszor rejtett) problémák összeadódnak, és szinte magától, automatikusan összeomlik. Hasonló folyamatok játszódnak le nagy uralkodó kormánypartok, pártszövetségek olykor nem várt módon történő, hirtelen erővesztése, fölszámolódása, akár megszűnése esetén. (Az összeomlás hipotéziséhez lásd: Diamond 2009: 22–26.)

A Római Birodalom romjain

Római utak hálózzák be szinte egész Európát. A mai Magyarországon számos helyen vannak római utak; Dunántúl nyugati részén északkeleti–délnyugati irányban végighúzódnak, egyes vélekedések szerint a Baltikumot Rómával összekötő híres Borostyánkőút; de a Balaton déli és északi partját is körülölelik római utak (mai megnevezése sok helyen Alsóörsön, Káptalanfüreden, Zamárdiban). Fontos csomópont, kereszteződés színhelye Tác-Gorsium.

A mai Győr melletti Ménfőcsanakon is a felszínre bukkant római út császárok nevét tartalmazó mérföldkövekkel, valamint – akárcsak a birodalom más részein – a római korból edények, bronzcsatok, ezüstkarikák, bronz-, ezüst-, aranypénzek és a római katonák szórakoztatására szolgáló kockajáték. (Szabady 2025: 11, 13).

Szombathely alatt mindenütt Savaria, Óbuda alatt Aquincum, szembe vele, egy hajóhíd pillérje, Contra-Aquincum, a Rákospatak torkolatánál.

A Dunántúlon, különösen a Balaton-felvidéken, Balaton környékén római villák, például Balácapusztá, egy közülük, a mai Polgárdi és Kőszárhegy térségében található, ahonnan a Seuso-kincs került elő.

Kis túlzással állíthatjuk, hogy Pannóniában mindannyian a Római Birodalom romjain állunk. A római kor városai közül több szervesen beépült a későbbi városokba (Savaria Szombathelybe, Sophianae Pécsbe, Aquincum Óbudába).

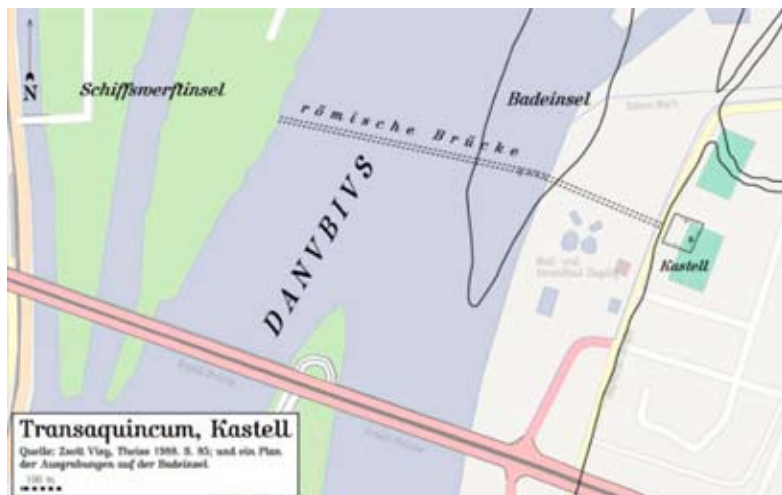
Római út, vízvezeték maradványa a főtéri OTP alatt, Savaria – Szombathely
(A szerző felvétele)

A balácai mozaik a Nemzeti Múzeumban (A szerző felvétele)

Római utak, őrtornyok, hidak

A Duna szabályozásánál (az Árpád hídtól északra, közel a Rákos-patak torkolatához) 1873-ban római kori maradványokat találtak, amelyet római hídnak véltek Aquincum és Transaquincum között, utólag inkább egy kikötő romjainak vélik. Egyes források Rákos-pataki hídként emlegetik (Domonkos 2023).

„Rákos-pataki híd” (Transaquincum, forrás: Domonkos 2023)

Sóly községben a Séd patakon három régi kőhíd van, az egyik római alapokra épült.

Feliratos sétány a budapesti Március 15. téren (A szerző felvétele)

Római építészet

A római építészet máig tartó hatásának tekinthető a városi közösségi terek (fórumok), emlékoszlopok (pl. Traianus császár emlékoszlópa), a várfalak kapui (porták), a boltozat és a kupola, a porticus (épületek mentén kialakított oszlopos csarnok sétálóhely, üzlet céljaira), diadalkapu (diadalíve), lovasversenyekre szánt pálya (circus, pl. Circus Maximus, panem et circenses), színház (theatrum, amphitheatrum). A modern közművek, közszolgáltatások előzményei: vízvezeték (aqua ductus), csatorna, padlófűtés, közfürdő, közösségi illemhely. Az építkezéseknél használt beton is a Római Birodalom találmánya. Az Opus Caementitium, azaz cement termésköből és kötőanyagként égetett mészből készült betonszerű falazat.

Padlófűtés, Aquincum, Óbuda (A szerző felvétele)

Római mértékek

A gondolkodó, gazdálkodó embernek szüksége van mértékekre. Mérték nélkül nem lehet tervezni, összehasonlítani, gazdálkodni, kereskedni. Mérti kell a terményt, a jószágot, a bort, a munkadarabot, az árucikket. Augustus, az első princeps elrendelte, hogy minden tartományban vezessék be az egységes római mérték (és pénz-) rendszert, amivel jelentősen előmozdította a biro-

dalom egybeforrását, a tartományok elrómaiiasítását. A súlymértékek nevei: libbra, livre, pound, Pfund, font az olasz, francia, angol, német és magyar nyelvben is tovább élnek. Az angolszász népek mind a mai napig használják a font tizenketted osztású súlyát, az unciát, ounce. (URL1)

Római időszámítás, számok

Izgalmas filozófiai következtetésre alkalmas a római időmérés. Kr. e. 263-ban a sicíliai Catina (Catania) városából napórát hoztak Rómába. A napóra pálcikájának árnyékából állapítható meg az idő haladása. A rómaiaknak csekély érzékük volt a természettudományos megfigyelésekhez. Száz esztendeig senki sem vette észre, hogy ennek a napórának a jelzései a négy fokkal délebbre fekvő város számára készültek, és ezért Rómában teljesen használhatatlanok. Csak Kr. e. 164-ben készült el az első, Róma földrajzi szélességének megfelelő napóra. Ezután több napórát állítottak fel a város különböző pontjain, a gazdagok házának kertjében. Mivel azonban a ház ura nem figyelhette állandóan a napórát, minden órában egy rabszolga hangos szóval jelezte az órát. Plautus egyik vígjátékában az élősd elátkozza az időbeosztást, a napóra feltalálóját, hiszen azelőtt csak egy óramű létezett számára, a hasa, most pedig akkor kap enni, amikor a napóra az étkezés idejét jelzi! (URL2) Pannóniában is volt napóra, egy márványlap-töredéke látható az Aquincumi Múzeumban, a Nemesvámos melletti Baláca régészeti parkban is felállítottak egy oszlopon lévő, félkehely alakú napórát.

A római számok máig való használata az órákon leginkább a hagyománytiszteletnek, az esztétikai szimmetriának és a történeti szokásoknak köszönhető. A dekoratív és klasszikus megjelenés miatt sok analóg és dizájnóra ezt a stílust követi. A legtöbb órán a 4-es számot nem a hagyományos IV., hanem régi római változata, a IIII. jelöli. Ennek magyarázata a szimmetria és az egyensúly: így a számlap alsó fele (a VIII. és XII. közötti számok) sokkal jobban harmonizál a számlap felső felével, optikailag kiegyensú-

Hagyományos óralap római számokkal.
(Forrás: JuergenG - made by JuergenG)

lyozza a számlap jobb oldalán lévő VIII.-at és a bal oldalon lévő III.-et. Másik oka lehet a vizuális egyértelműség. Ugyanis a IV. és VI. számjegyek könnyen összetéveszthetők egymással. A III. használata egyértelműbbé és könnyebben leolvashatóvá teszi az időt. A hagyományban szerepet játszhat az is, hogy a IV. betűjelekből lett számjelek legfőbb istenükre, Jupiterre (latinul IVPITER) utaltak, így azt szentségtörésnek tartották volna időjelölésre használni.

A római számok helyesírására utaló tanács máig megtalálható a magyar akadémiai helyesírásban:

- A számjegyeket túlnyomórészt arab számokkal írjuk... Római számokat következetesen csak néhány hagyományos esetben és csak sor-számnevek jelölésére használunk, például: *IV. Béla*, *II. Rákóczi Ferenc*, *VIII. Gergely*. A római számok visszaszorulóban vannak. Használatunk leginkább olyankor tanácsolható, ha az arab számokkal szemben megkülönböztető vagy tagoló szerepük lehet, például: 2013. IX. 12.; Petőfi u. 8. III, 2.; IV/-3-as tábla. A szakmai szokások is tiszteletben tartandók, például: X. agyideg, IV. ágyéki csigolya. Egyébként egyaránt helyes: 3. kötet vagy III. kötet; 6. nyelvészkongresszus vagy VI. nyelvészkongresszus; 16. század vagy XVI. század; XIX. kerület vagy 19. kerület... (AkH. 294. szabálypont)

A mai időszámítás alapja a római naptár. A régi római naptár 10 hónapos, 304 napos volt. Ennek maradványa máig a római (latin) 10 hónapnév (márciustól decemberig): Martius, Aprilis, Maius, Iunius, Quintilis, Sextilis, September, October, November és December. További metafizikai elmélkedés alapja lehet, hogy a téli két hónapot miért nem vették tudomásul. Julius Caesar Kr. u. 46-ban vezette be a 12 hónapos naptárt. A régi római naptárból a magyar kultúrában máig fennmaradt az idus (a telehold napja, általában a 15).

Római politika, vallás, állam, jog, retorika, iskola

Bár a politika két alapvető fogalmát és szavát (politika és a demokrácia) a görögből származtatjuk, valójában a római politikai rendszer hagyományait a mai napig gyakoroljuk. Ilyen a birodalom felosztása tartományokra, városi önkormányzati minták, szenátus, vagy például Diocletianus centrumból történő kormányzása. A Római Birodalomban jelent meg a kereszténység mint államvallás jelensége, amely egyszerre jelent világmagyarázatot, értékrendet, magatartási, erkölcsi előírásokat. A kereszténységnek máig Rómában (a Vatikánban) van a központja.

A Római Birodalomtól eredeztetjük a polgári jogot (szavazat, fellebbezés, házasságkötés, adásvétel, adófizetés, katonáskodás), az államhatalmi berendezkedésben – a teljesség igénye nélkül olyan szerepeket, mint - a szenátus, a censor, a néplibun, a diktátor; a pénzügy területén az állami bevétel és kiadás; a magánjog területén a polgári és bűnvádi törvénykezés alapfogalmain. Utóbbi kapcsán a mai napig alapvetőnek számítanak olyan bűncselekmények, mint: államellenes, hazaárulás, vesztegetéssel való hivatalkeresés, tiltott fegyverhasználat, hamisítás, gyilkosság.

A római retorika, érvelés összefoglaló munkái (Cicero, Quintilianus) napjainkig befolyásolják az oktatást és a retorikai, másként nyilvános beszédet jellemző szövegalkotást.

A hét szabad művészet vagy szabadok hét mestersége (latinul: septem artes liberales) a késő antikvitásból származik, és meghatározza a középkori oktatást és műveltséget. A hét művészet (mesterség) két csoportra oszlott: a nyelvi-logikai jellegű triviumra – grammatika, retorika, dialektika vagy logika – és a matematikai jellegű quadriviumra – aritmetika, geometria, musica és asztronómia. Ezt az oktatási kánont követték a keresztény középkor monostori, püspöki és káptalani iskolái, majd a 12–13. századtól az egyetemek bölcsészeti, illetve művészeti fakultásai.

További alapvető latin kifejezések utalnak a római társadalmi hatásokra: fórum, campus, konferencia. vagy 17. nap) megjelölése: március „idusa”.

Mindennapi élet, szórakozás

A cirkusz a római császárság korában kezd el körvonalazódni. A latin circus (cirkusz) köralakú helyet jelent, amelyekben a rómaiak cirkuszi játékokat (circenses) tartottak. A circulator a latinban vándorelőadót jelent. Egy korábbi idegen szavak szótára meglehetősen pontosan rajzolja meg a római cirkuszt: „köralakú hely; a rómaiaknál ezekben tartották a cirkuszi játékokat (circenses), pl. elfogott ellenségbeli személyek és rabszolgák viaskodását egymással vagy kiéheztetett vadállatokkal, versenyfutást, kocsiversenyt stb. A népnek annyira kedvelt mulatsága lett az ilyen játék, hogy ezeken kívül még csak kenyeret követelt a császártól (Panem et circenses = kenyeret és cirkuszi játékokat).

Nem kell nagy képzelőerő ahhoz, hogy a római circusban lássuk a későbbi (máig tartó) állatokkal és emberekkel kapcsolatos látványosságok előzményét. Például: kutya- és bikaviadal, kakasütés, medve- és kígyótáncoltatás, lovasverseny; ketrecharc, ökölvívás; futóverseny, autóverseny.

Amfiteátrum, Aquincum, Óbuda (A szerző felvétele)

Latin nyelv, magyar latin

A magyar helyesírás latin betűs, és ismerjük a római számokat is. A Vatikánt leszámítva a latin nyelv a legtovább, 1844-ig Magyarországon hivatalos volt. Nyelvünk tele van latinizmusokkal. Első nyelvemlékeink latin szövegekbe vannak ékelve. Szabédi László egyenesen magyar–latin összehasonlító hangtant és alaktant írt. A latin nyelv szinte máig a jog, az orvostudomány és részben a természettudománynak a nyelve. Lénárd Sándor (orvos, költő-író, tolmács, fordító) latinra fordította a Micimackót, óriási sikert aratott vele, ami a latin kultúra és nyelv rejtett, de nagyon is élő hatását mutatta. Lénárd Sándor regényes életútja 1910-ben Magyarországon kezdődött, majd Ausztrián és Olaszországon át Brazíliába vezetett, ahol 1972-ben egy csendes völgyben ért véget. A kiadók először elmeháborodottnak vélték, amikor előállt azzal, hogy a Milne Winnie the Pooh-t (Karinthy Frigyes fordítása nyomán magyarul: Micimackó) latinra fordítja (latinul: Winnie ille Pu). 1956-ban saját pénzén kevés példányban kiadta, és váratlanul világhíres lett... Élete egyszerre szól a fájdalmas hazaszeretetről (el kellett hagynia hazáját), a klasszikusokban megtalált nyugalomról, a műveltség és a magunkban való hit győzedelmességéről.

Hajnóczy Péter: A latin betűk

A latin betűk elhatározták, hogy egy virágzó hársfaerdőben összeülnek, és kicserélik gondolataikat. A 33 latin betű.

(De hát hol is történt ez: Kisázsiában, egy bejrúti kocsmában vagy Antiokheiában?) Akárhol is történt, a latin betűk teleszívták tüdejüket a hársfa illatával – némelyik dohányzott, vörös bort ivott –, egyszóval jól érezték magukat. A Z betű azt gondolta, megszerette az A-t. Egyszóval jól érezték magukat a latin betűk; ha boldogok nem is voltak, de úgy tettek.

Terepszínű egyenruhás katonák jelentek meg a hársfaerdőben. Kezükből kibiztosított géppisztoly. És most megértette a Z, hogy miért nem szeretheti az A-t. A katonák lassú léptekkel körülvették a latin betűket – csizmájuk alatt recsegett, recsegett a gally. Az A betű még odasúgta Z-nek: én azt gondolom... de már nem fejezhette be, mit gondolt. Tíz centiméterről tarkón lőtték, akár az összes betűt, és a Z-t is.

A katonák – orvos is volt velük, aki megállapította a halál beálltát, – kötelességük végrehajtása után menetoszlopban elvonultak. Ott feküdt az avaron a 33 véres, halott latin betű.

(De hát hol is történt ez: Kisázsiában, egy bejrúti kocsmában vagy Antiokheiában?) Nézd! Milyen szép a hold, suttogta a hársfa. Az A betű fölkelte. Véres volt, tüdejét teleszívta hársfaillattal, és megtört szemmel intett a hársfának. Azután odament a Z-hez, aki még az avaron feküdt, és megcsókolta a száját. A Z véresen fölemelkedett, mint aki csak álmodott, és ő is teleszívta tüdejét az erdő hársfaillatával.

A véres latin betűk lassan fölkeltek a földről, jó éjszakát vagy jó reggelt intettek a hársfának, fölnéztek a teliholdra, és lassú, kemény léptekkel, vérezve a vérző latin betűk elindultak a tenger felé.

*

A latin betűk Hajnóczy Péter egyik legismertebb, tömör, esszészerű novellája, amely a kánonban a misztikus Keletet és az elnyomó hatalommal szembeni ellenállást idézi meg. A szürreális, zaklatott hangvétellű próza a szöveg szintjén is kísérletező, többször utalva az 1979-es afganisztáni szovjet bevonulásra. A mű üzenete: A hatalom és az elnyomás képtelen elpusztítani a kultúrát, a nyelvet és a gondolatot. A lemészárolt, „vérző” betűk végül feltámadnak, felnéznek a teliholdra, és lassú, kemény léptekkel elindulnak a tenger felé. Nyelvi sajátosságok: A novella tipikus példája Hajnóczy zsigeri, szabályo-

kat és a közízlést felrúgó írásmódjának. A legemblematisabb mondatában a szerző a cselekménybe váratlanul beékeli: „vérezve e vérző latin betűk”.

Latin bölcsességek, latinizált magyar szövegek

A latin szállóigék, közmondások, bölcs mondások (szentenciák) máig alapvetőek a magyar közbeszédben, és színesítik a stílust. Egyes szólások nemcsak az irodalmi, hanem a köznyelvbe, és a sajtónyelvbe is beépültek. Több közmondásgyűjtemény is segít az eligazodásban (pl. Wiegand, 1864):

- Aquila non captat muscas (A sas nem fog legyet), Oratio vitae simulacrum (A beszéd az élet képe; vagy lélek tükre), Si tacuisses, philosophus mansisses (Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna), Vox populi, vox Dei (A nép szava, Isten szava).

Valószínűleg a sajtónyelv hatására ma is sok széles körben elterjedt latin kifejezés él, pl. anno, exlex, mea culpa, pro urbe, sic, versus. Sok esetben a latin kifejezéseket tévesen használják, főleg a sajtónyelvben, erre figyelmeztet az Imprimatur (Szőke é. n.) című könyv.

A latin nyelv hatását és befogadását bizonyítja, hogy egyes jelenségei a magyar nyelvben erősen folklorizálódott formában is élnek. A régi magyar protestáns és katolikus diákéletben évszázadokon át a latin volt a hivatalos és olykor nyilván a mindennapi kommunikáció nyelve. Ennek nyomán számos latinizált (konyhalatinnak, sőt kutyalatinnak nevezett) makaronikus (kevert), humoros, gúnyos diáknyelvi szójáték született. Például: Tona ludatus, vis saus megatus (magyarul: Tón a lúd átúsz, visszaúsz meg átúsz).

Az ősi Amerika kultúrái és a rómaiak

Bár – minden eddigi tudomásunk szerint – az prekolumbián, ősi Amerikának nincs közvetlen kapcsolata Európával, a közép-amerikai majákat az újvilág görögjeinek, a dél-amerikai inkákat pedig az újvilág rómaiainak szokták mondani. Utóbbiakat azért, mert az inkák szerepe hasonlít a rómaiakhoz: számos népet összefogtak, a kecsuát mint közös államnyelvet terjesztették, és a hegyek között legalább 16 ezer kilométernyi úthálózatot hoztak létre (Kosidowski 1979: 228), ráadásul óriási hegyek között (a római utak becsült hosszúsága 85 ezer kilométer). Állítólag Pizarro így kiáltott föl

az inka utak láttán: „Az egész keresztény világban nincsenek ilyen remek utak!” (Kosidowski 1979: 229)

Az élő római kultúra

A római kultúra legalább négyszer éledt újjá Európában. Az európai román (vagy romanika) kor, stílus kifejezés római örökségre utal. Az európai reneszánsz a római (és görög) szövegek, ismeretek tudományos és művészeti újrafelfedezésének időszaka. A Petrarca által indított humanizmus szerint az ember a Római Birodalom idején elérte teljesítőképesége csúcsát, azóta csak pusztul. A klasszicizmus, a historizmus-neoklasszicizmus is az antik hagyományokat elevenítette fel (diadalív, Panteon, Traianus-oszlop, timpanon). A Napóleontól kezdve a diktatúrák (Mussolini, Hitler, Sztálin) totalitárius építésze is előszeretettel másolta a római építészetet.

A Dunántúlon – a régi Pannóniában - ha valami régi, arra máig rámondják: római. A Római Birodalom hatása tehát nem csupán a romokban látható, hanem a modern európai civilizáció működésében is folyamatosan jelen van. Ma is élő, gyakran használatos nevek: Aquincum, Arrabona, Savaria, Sopianae, Tác-Gorsium, Campona, Matrica; de egy időben az egyik legnépszerűbb cigarettamárka neve is latin volt: Sopianae (igaz, szinte mindenki tévesen szofiánénak, szofinak nevezte).

Szerves beépülés a magyar kultúrába, ahogy egy Halmai Tamás-vers is mutatja:

*Épül fények romjaiból
Sárvíz mentén római kor:
nem zsenge vicc!
(Tengelic)*

A római kulturális örökség mint kulturális, turisztikai lehetőség

Magyarország történelmi és kulturális örökségéből a külföldieknek azonnal felismerhető, előzetes tudást és helytörténeti, magyar történelemben való jártasságot nem feltétlenül igénylő korszak a római kor, különösen annak tárgyi öröksége, amely egyetemes, és kapcsolatot jelent Európa nagy részével, a Mediterráneummal, Közel-Kelettel, Észak-Afrikával. (Kevésbé köztudott, hogy a távoli Jemennel kétszer is egy birodalomhoz tartoztunk: a Római Biro-

dalom idejében, valamint az oszmán birodalom korában; sőt 200 évig a Mária Terézia-tallér volt a hivatalos pénznem Jemenben.¹⁾ Az évente Magyarországra látogató csaknem 10 millió külföldi turista számára a magyar vonatkozások tanulást igényelnek, ilyen a honfoglalás, az Árpád-kor, Muhi, Mohács, Eger, Kőszeg; a magyar reneszánsz, barokk, klasszicizmus, szecesszió, vagy a reformkor, a Monarchia, a szocializmus emlékei, akkor is, ha ezek is beágyazhatók nemzetközi kontextusba: európai stílusirányzatok, törökvilág, Osztrák–Magyar Monarchia, szovjetizáció (szocializmus).

Sok helyen találkozhatunk a római Pannonia provincia régészeti örökségével: régészeti parkokban, múzeumokban, a legkiemelkedőbbek: az Iseum Savariense (Szombathely), Gorsium (Tác), Aquincum (Óbuda), amfiteátrumok (Óbuda), Villa Romana Baláca (balácai római kori gazdaság, Nemesvámos mellett), pécsi ókeresztény sírkamrák, Seuso-kincs (Nemzeti Múzeum, Budapest). A mai budapesti Hajógyári-szigeten területén található a jórészt feltáratlan Hadrianus helytartói palotája; a Duna mentén végig a limes (őrtornyokkal, katonai városokkal).

Iseum, Savaria – Szombathely (A szerző felvétele)

Pannónia csaknem négy évszázados római öröksége meghatározta középkori városaink kialakulását, szerepe volt a magyar reneszánsz sajátos fejlődésében és a XIX. századi magyar historizmus születésében is. A pécsi ókeresztény

¹ Forrás: Pajor László: A műezzin hangja. Biro Family és Nyomda, Szeged, 2014.

sírkamrák már a világörökség részét képezik, de szóba került Pannónia határvédelmének civil és katonai emlékeinek ilyen fokú minősítése, védelme is. Pannonia öröksége egyetemes örökség, a Római Birodalom pedig máig az egyik legnépszerűbb történelmi korszak, amelyre egy kulturális turisztikai brand, művelődési mozgalom felépíthető.

Ehhez kiindulópontként nagyszerű olvasmány Révay József (1943/1965) *Séták a római Magyarországon* című könyve, avagy a korábbi latinoktatás tankönyvei közül Wagner József (1937) részletes áttekintése.

Irodalom

Adamik Tamás 2025. A római irodalom 714 éve. Adamik Tamással beszélget Balázs Géza. *Nyelvünk és Kultúránk* /3.; In: Balázs Géza szerk.: *A római út*. Bolyai Műhely Alapítvány, 2025.

Balázs Géza é. n. *Nagy párlat- és pálinkakönyv*. Inter Nonprofit Kft., Budapest.

Diamond, Jared 2009. *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. Második kiadás. Typotex, Budapest.

Domonkos Csaba: *Lehetett-e római hid Aquincumnál?* 2023. október 16. https://pestbuda.hu/cikk/20231016_lehetett_e_roman_hid_aquincumnal

Kosidowski, Z. 1979. *Aranykönyvek királysága*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.

Quinn, Josephine 2024. *How the World Made the West: A 4000-year History*. Hardcover.

Pajor László 2014. *A műezzin hangja*. Biro Family és Nyomda, Szeged.

Révay József 1943/1965. *Séták a római Magyarországon*. Kozmosz Könyvek, Budapest.

Szabady János 2025. *Csanak történeti áttekintése*. Szülőföldünk Honismereti Egyesület, Győr-Ménfőcsanak.

Szőke Ágnes (írta, összeállította) é. n. *Imprimatur*. Sajtólatin. Gemini Budapest Kiadó.

Wagner József 1937. *Római régiségek és a római irodalomtörténet vázlata a tanuló ifjúság használatára*. Átdolgozta: Dr. Gaál László és Dr. Oszvald Arisztid. Kilencedik kiadás. Franklin-Társulat, Budapest.

Wiegand Károly 1864. *1168 latin közmondás gyűjteménye. Iskolai és házi használatra*. Lampel Róbert, Pest.

URL1. Római időszámítás. <https://romaikor.hu/kezdolap#>

URL2. Az idő mérése. <https://romaikor.hu/kezdolap#>

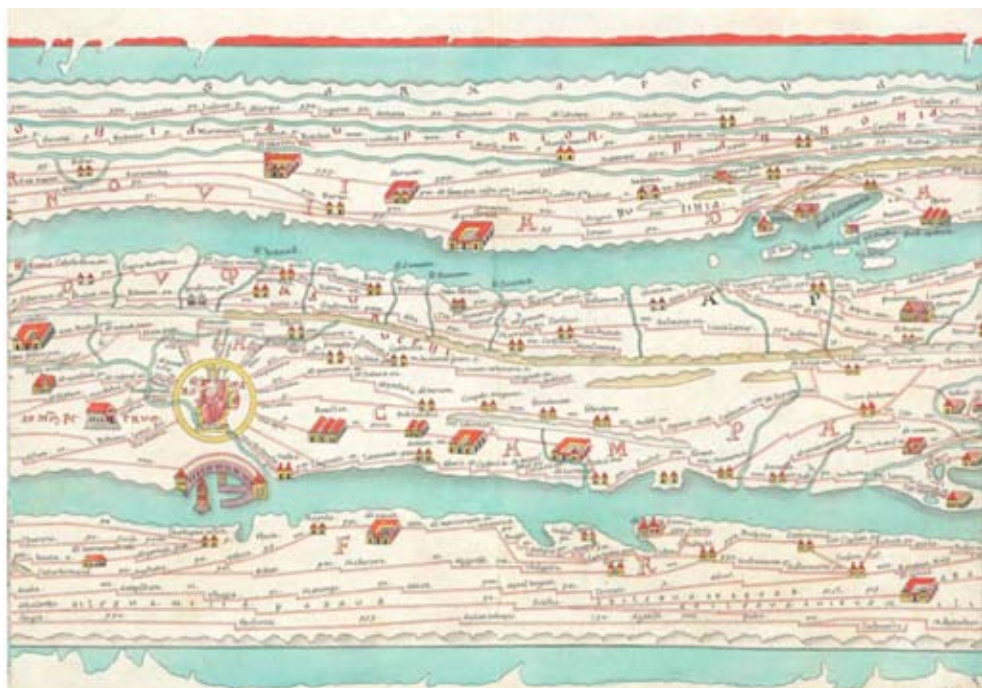
Tokaji Ildikó

Minden út Rómába vezet – a római úthálózatról és úttérképekről

Itineraria scripta – írott útikalauz

Róma az i. e. 8. században még kis városállam volt, majd fokozatos terjeszkedésével a Földközi-tenger medencéjének meghatározó hatalmává vált. A Római Birodalom a maga korában egyedülálló államigazgatási, katonai és közlekedési rendszert épített ki. A birodalom távoli területeinek összekapcsolása érdekében kiemelt figyelmet fordítottak az utak, hidak, városok, katonai táborok és igazgatási központok tervszerű kialakítására. A római úthálózat nemcsak a kereskedelmet és a hadsereg gyors mozgását szolgálta, hanem az adók beszedése, a tartományi igazgatás, az állami posta és a központi utasítások végrehajtása szempontjából is alapvető fontosságú volt. A városok, kolóniák és mezőgazdasági települések megközelítéséhez pontos nyilvántartásokra, útleírásokra és térképszerű ábrázolásokra volt szükség. A tulajdonviszonyok rendezéséhez birtokjegyzékeket és földmérési dokumentumokat készítettek, a közlekedés szervezéséhez pedig útvonaljegyzékeket használtak. Az utakról készült írott útikalauzokat latinul *itineraria scripta* néven említik. Ezek az útvonalak mentén fekvő településeket, állomásokat, pihenőhelyeket, lóváltó helyeket és az egyes szakaszok távolságát megírásokkal jelezték. Az írott itineráriumok mellett grafikus, térképszerű útvonalábrázolások is készültek. Ezek közül a legismertebb a *Tabula Peutingeriana*, magyarul Peutinger-tábla. A *Tabula Peutingeriana* nem modern értelemben vett földrajzi térkép, hanem funkcionális útvonalhálózati ábrázolás. Célja nem a földrajzi formák, irányok és méretek pontos visszaadása volt, hanem az utak, állomások, városok és távolságok áttekinthető bemutatása. A keskeny, hosszú formátum miatt az észak–déli irány erősen torzult, ezért a térkép a valós arányokat nem tükrözi. Ennek ellenére kiválóan szemlélteti a Római Birodalom közlekedési rendszerét. A ma ismert *Tabula Peutingeriana* egy elveszett késő antik előzmény középkori másolata. A fennmaradt pergamen 11 szelvényből áll, körülbelül 6,7–6,8 méter hosszú és 34 centiméter széles. A kéziratot a 12. század végére datálják, és ma az Osztrák Nemzeti Könyvtár őrzi. A térkép a római világ úthálózatát mutatja be, a településeket és állomásokat különféle jelekkel ábrázolva. A fontosabb települések nagyobb, részletesebb szimbólumot kaptak, míg a kisebb állomásokat egyszerűbb jelek mutatták. A *Tabula Peutingeriana* a nevét Konrad Peutingerről kapta, aki a 16. század elején jutott hozzá a kézirathoz. A térképet később Marcus Welser dolgozta fel, majd 1598-ban publikálták. A kézirat jelentősége

azért különösen nagy, mert egyedülálló módon őrizte meg a római úthálózat késő antik eredetű szemléletét. A Tabula Peutingeriana úthálózatát vastag vörös vonalakkal jelölték. Az utak mellett szerepelnek a településnevek, valamint az egyes útszakaszok római mérőföldben megadott távolságai. A hegysegeket stilizált halomsorokkal, a folyókat hullámzó vonalakkal, a tengereket pedig a tekercs szélén ábrázolták. Az útvonalak, állomások, lóváltó helyek és szállások az utazás sorrendjében jelennek meg. A későbbi Magyarország területének felismerését a térképen elsősorban a Duna és Tisza vonala segíti. A Duna, latin nevén Danubius, kék, hullámzó vonalként jelenik meg. A térképen Pannonia neve is olvasható, valamint olyan fontos települések nevei is feltűnnek, mint Aquincum és Brigetio. A Drávától délre a Pannonia Superior felirat olvasható. A Római Birodalom teljes úthálózata megközelíthette a 300 ezer kilométert. A római utak jelentősége nemcsak mérnöki teljesítményükben állt. Sok európai közlekedési folyosó ma is részben római kori vagy még korábbi útvonalakhoz igazodik, bár a modern utak nyomvonala természetesen számos helyen módosult.

A Római Birodalom egy részlete az úttérképen

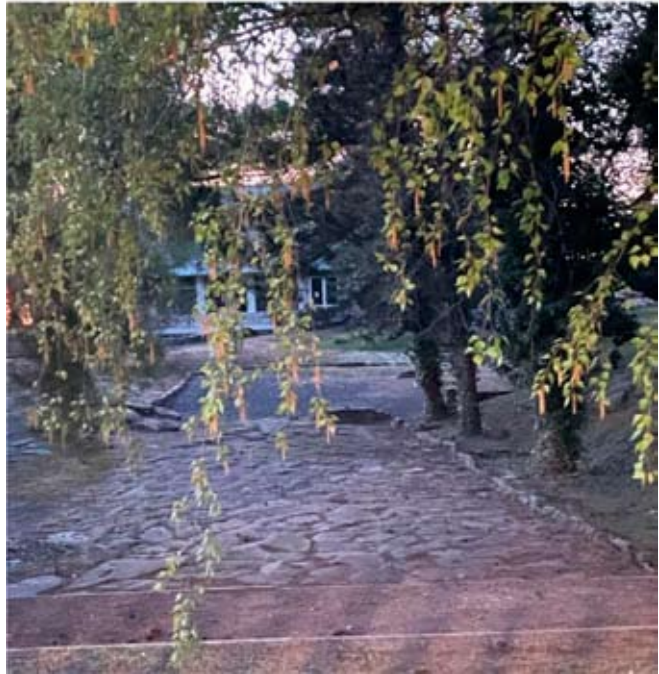
Római kori útmaradványok Magyarországon

A mai Magyarország nyugati és dunántúli területe a római korban a Pannonia provinciához tartozott. A római hódítás a Kr. e. 1. század második felében, több hadjáratban zajlott, a tartomány megszervezése pedig a Kr. u. 1. század elejére tehető. A római jelenlét mintegy négy évszázadon át meghatározta a térség katonai, gazdasági és városi fejlődését. Ennek emlékét ma is számos régészeti lelőhely, útmaradvány, városfal, fürdő, villa, sírkő és feliratos kő-
emlék őrzi. Pannonia úthálózata a birodalmi közlekedési rendszer szerves része volt. Az utak katonai táborokat, városokat, kereskedelmi központokat és folyami átkelőhelyeket kapcsoltak össze. Különösen fontos szerepet játszott a Duna menti limes, valamint a belső területeket a határvidékkel összekötő úthálózat.

A Borostyánkő út

A Dunántúl egyik legismertebb római kori útvonala a Borostyánkő út volt. Ez az ókori kereskedelmi útvonal Észak-Európa borostyánlelőhelyeit kötötte össze az Adria és Itália térségével. A borostyán már az őskorban és az ókorban is értékes kereskedelmi árucikknek számított, ezért az útvonal nemcsak gazdasági, hanem kulturális kapcsolatok közvetítője is volt.

A Borostyánkő út egyik jelentős pannoniai állomása *Savaria*, a mai Szombathely volt. Savariát Claudius császár idején, Kr. u. 43-ban alapították, és két fontos római út kereszteződésében feküdt. A város később Pannonia egyik jelentős központjává vált. Római kori emlékeinek egy része ma is látható a szombathelyi Romkertben. Az ásatások során többek között

Római út a szombathelyi Romkertben (kép: Balázs Géza)

A borostyánút rekonstrukciója Sopron főterén

palotaépület, mozaikpadló, fürdőépület és szentélymaradványok kerültek elő. A látogatók a Borostyánkő út megmaradt szakaszán is végig sétálhatnak.

Sopron elődje, *Scarbantia* szintén a Borostyánkő út mentén helyezkedett el. Az út Savaria felől érkezett a városba, majd észak felé haladt tovább. A római város maradványai a mai Sopron belvárosának helyén, a jelenlegi talajszintnél mélyebben találhatók. A város szerkezetén ma is felismerhetők a római kori városépítészet egyes elemei. A Tűztorony közelében, a rekonstrukciót kísérő régészeti feltárások során a Borostyánkő út egy szakaszát is megtalálták. A feltárt részlet különösen értékes, mert egy római kori útkereszteződés ma-

A Borostyánkő út rekonstrukciója Sopronban (kép: https://www.muemlekiem.hu/magazin/sopron_fo_ter_rekonstrukcio_borostyanko_ut)

radványát mutatja: Scarbantia egyik városi útja itt csatlakozott a birodalom távolsági kereskedelmének egyik fontos útvonalához.

A római út Zamárdiban

A rómaiak által a Kr. u. 1. századtól kezdve Pannoniában is kiépített szilárd úthálózat, városokat, katonai táborokat, átkelőhelyeket és kereskedelmi központokat kötött össze. A Balaton térsége sem volt elszigetelt terület: a tó környékén több római kori település, villa, temető, őrhely és útvonal nyomai ismertek. Zamárdi és környéke régóta lakott terület. A római korból több lelet került elő a térségben, ami arra utal, hogy a Balaton déli partja a római korban is bekapcsolódott Pannonia közlekedési és gazdasági rendszerébe.

A Római út Zamárdiban

A mai Zamárdi területén található Római út elnevezése ehhez a történeti hagyományhoz kapcsolódik. Az út neve arra utal, hogy a környéken a római korban is fontos közlekedési nyomvonal haladhatott. A Balaton déli partján egy olyan útvonalat feltételeznek, amely Balatonújlak, Szólád, Balatonföldvár, Szántód, Zamárdi és Ságvár irányában vezetett. Ez az út kapcsolatot biztosított a déli parti települések, őrhelyek és belső pannoniai útvonalak kö-

zött. Szántód térsége a vízi átkelés miatt különösen fontos lehetett, Zamárdi környéke pedig a Balaton-parti közlekedés egyik állomásaként értelmezhető. A zamárdi Római út elnevezése tehát nem pusztán fantáziánév. A környék római kori leletei, a Balaton déli partján feltételezett útvonalak, valamint Szántód és Ságvár római kori szerepe alapján a név történeti hagyományhoz kapcsolódik.

A római kori utak és úttérképek jelentősége a történelemben és a kultúrában rendkívül nagy. Nemcsak azt mutatják meg, hogyan közlekedtek az ókori emberek, hanem azt is, hogyan működött a birodalmi igazgatás, a hadsereg, a kereskedelem és az információáramlás. Pannonia példája jól szemlélteti, hogy az egyes települések – Savaria, Scarbantia, Aquincum, Brigetio vagy Tricciana – nem elszigetelt helyi központok voltak, hanem egy nagyobb birodalmi közlekedési és igazgatási rendszer részei. A római úttérképek a mai értelemben nem méretarányos topográfiai térképek voltak, hanem gyakorlati célú útvonaltervező ábrázolások. A birodalmi úthálózat bővülésével az itineráriumok adatait folyamatosan kiegészítették. A római közlekedési rendszer jelentőségét jól mutatja, hogy a birodalom úthálózata Britanniától Kis-Ázsiáig, Észak-Afrikától a Duna menti tartományokig terjedt. A „minden út Rómába vezet” mondás eredetileg a Római Birodalom központi szerepére és kiterjedt úthálózatára utal. A birodalom útjai nem szó szerint minden esetben Rómában futottak össze, de politikai, katonai és szimbolikus értelemben Róma volt az a központ, amelyhez a tartományok közlekedési és igazgatási rendszere kapcsolódott.

Felhasznált irodalom

Friesz Kázmér: *II. Zamárdi településtörténete. Kezdetektől a XIX. sz. végéig.* https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zamardi/pages/003_zamardi_telepulestortenete.htm

Dr. Irmédi-Molnár László 1970. *Térképalkotás.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Jeremy Black 2005. *Térképek világtörténete.* Kossuth Kiadó, Budapest.

Papp-Váry Árpád – Hrenkó Pál 1990. *Magyarország régi térképeken.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Fényes Gabriella

„Legbecsesebb dolog a víz”

Aquincumi vízvezetékek, források, római fürdők és ókori wellness

Ezzel az örök érvényű igazsággal kezdődik a Kr. e. 6–5. században élt görög költő, Pindaros első olümpiai ódája (ford. Csengery János). A víz az ókori ember mindennapi életének alapját jelentette. Nem csoda, ha az éltető vizet az ókorban vallásos tisztelettel vették körül. „Mert nincs oly forrás, mely ne lenne szent” (ford. Barta Andrea) – írta a Kr. u. 4. században élt nyelvész, Marcus Servius Honoratus, aki Vergilius Aeneis című eposzához írt magyarázatokat. Ez azonban nem akadályozta meg a rómaiakat abban, hogy technikai ismereteikre támaszkodva hasznosítsák a vizet. Felkutatták a legegészségesebb forrásokat, és a vizet településeikre vezették. A tiszta, jó minőségű víz nemcsak ivóvízként szolgált. Ekkor vált rutinná a mindennapos fürdés, sőt, bizonyos források jótékony hatásának felismerése révén gyógyászati célokra is alkalmazták. Bár az aquaeductusok bőségesen szállították a vizet, a rómaiak nem pazarolták: még a szennyvizet is hasznosították az illemhelyek vízöblítésére.

Aquincumi vízvezetékek

Gyakorló régészként az elmúlt évben ezt magam is közvetlenül megtapasztalhattam. A mai Óbudán, a Vörösvári úton folytatott ásatáson egy római vízvezeték alapjait ástuk ki (1. kép). Egykor igazi, pillérekre emelt vízvezeték-híd lehetett, amely feltételezésem szerint a közeli Árpád-forrás vizét szállította az Aquincumban állomásozó légió tábora felé. Hosszúsága valószínűleg 1 km volt. A régészeti leletek tanúsága szerint építésére a Kr. u. 2. század elején kerülhetett sor. A Római Birodalomban a nagyszabású építkezéseket gyakran a katonaság kivitelezte, sőt a hadsereg által alkalmazott mérnökök tervezték. Így lehetett ez nálunk is: a vízvezeték omladékából a helyben állomásozó legio II Adiutrix (segítő melléknevű második légió) és egy téglavetésben gyakorlott segédcsoport bélyeges téglái kerültek elő. Legnagyobb meglepeté-

1. kép. Római vízvezeték maradványai Budapest III. kerületében a Vörösvári úton
(Fotó: Lakos Gábor)

semre azonban ezt a vízvezetéket a 2. század végén még maguk a rómaiak bontották el. Helyére utat építettek, és mivel a forrás vizét elzárni nem tudták – valószínűleg nem is akarták –, az út mellett kövel kirakott vízvezető árkot építettek a víz elvezetésére.

Aquincumnak azonban nem ez volt az egyetlen aquaeductusa. Ennél jobban ismert a másik vízvezeték, amelynek maradványai ma a Római sétány és a Szentendrei út mentén láthatók. Mivel köveit évszázadokon keresztül könnyen megszerezhető építőanyagként elhordták, mára már csak az egykori vízvezetéken kivált hatalmas vízkőtömbök maradtak meg belőle. Három szakaszát azonban 1979-ben Hajnóczi Gyula tervei alapján rekonstruálták; ezek alapján képet alkothatunk egykori méretéről és kinézetéről (2. kép). A vízvezeték a mai Római strandfürdőn fakadó források vizét szállította a légiótábor felé. Hossza a régészeti maradványok, az újkori térképek, a földrajzi adottságok és a technikai lehetőségek alapján becslésem szerint 3,3-3,4 km lehetett. Építésében vagy újjáépítésében talán egy Ulpius Nundinus nevű ifjú mérnök is részt vett. Póczy Klára régész 1963–1964-ben a jelenlegi Római Strandfürdő átépítése során, az ókori vízvezeték kiindulási pontján lévő forráscsoportnál, az egyik forrás mellett egy ókori kútházban egy kis oltárkövet talált. Az oltárkövet Ulpius Nundinus állította Silvanus istennek, fogadalmának teljesítéseként (3. kép). A feliratról sajnos nem tudjuk meg, hogy Ulpius Nundinus miért volt hálás, azt

2. kép. Az aquincumi észak–déli vízvezeték maradványa és rekonstruált szakasza
(Fotó: Komjáthy Péter)

azonban igen, mi volt a foglalkozása. Feltételezhetően a vízvezeték nyomvonalának kitűzésében használt óriási vízszintmérő kezelésében lehetett jártas; mai szóval pályakezdő szakember volt.

A laikus szemlélőnek a pillérekre emelt vízvezeték-hidak, azaz a valódi aquaeductusok jelentik a római vízvezeték-ét. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a vízvezetékek többsége föld alatti alagút volt. Pillérekre csak akkor emelték a vizet szállító csatornát, ha a terepadottságok ezt megkövetelték. A mai Köln városának római kori elődjébe vezető, 95 km hosszú vízvezetéknek összesen alig két km hosszú szakasza volt a föld felszíne feletti magasvezeték. A római vízvezetékek többsége ugyanis gravitációs alapon működött, azaz egy magasabban fekvő forrástól vezették a vizet egy alacsonyabban fekvő településre. Ha mély völgy vagy sík vidék lehet-

3. kép. Római kori oltárkő a mai Római strandfürdő egyik forrása mellől (Fotó: Komjáthy Péter)

lenné tette a vezeték egyenletes, csekély lejtésének megépítését, csak akkor emelték pillérekre. Ennek leghíresebb példái a Nîmes-i és a segoviai, illetve a Róma városába vezető vízvezetékek. Ilyenek lehettek jóval kisebb méretben az aquincumi aquaeductusok is.

A rómaiak rendkívül büszkék voltak vízvezetékeikre. Építésüket propagandacélból még a pénzek éremképein is hírül adták (4. kép). Nem hiába írta

4. kép. Római érem az Aqua Marcia vízvezeték ábrázolásával az Eötvös Loránd Tudományegyetem gyűjteményéből (Fotó: Komjáthy Péter)

a Kr. u. 1–2. század fordulóján a Róma városi vízvezetékek felügyeletével megbízott Sextus Iulius Frontinus: „E nélkülözhetetlen építményeket, amelyek oly nagy mennyiségű vizet szállítanak, hasonlítsad össze – ha van hozzá kedved – a minden hasznot nélkülöző piramisokkal, vagy a görögök bármely csodálatot keltő, de teljesen szükségtelen remekművével” (ford. Póczy Klára). Az 1. században élt id. Plinius Természettajz című munkájában pedig a római vízvezeték építéséről úgy gondolta, hogy „az egész földkerekségen nem volt még ennél csodálatosabb” (ford. Maróti Egon).

Aquincum körüli források

A csodálatos építményekhez a rómaiaknak alkalmas forrásokat is fel kellett kutatniuk. Budapest területén kiváló, meleg és langyos, télen sem befagyó vizű karsztforrásokat találtak. Az ún. észak-budai langyos források közül a Római strandfürdő forráscsoportját, és a mai Bécsi úton, egy gyorsbüfé alatt rejtőző ún. óbudai Árpád-forrás vizét biztosan használták, hiszen ezekből vezették a vizet a légiótábor felé. Másodlagosan felhasznált faragott kövek alapján feltehetően a csillaghegyi Árpád-források vizét is hasznosították, sőt talán a békásmegyeri Attila- (Bründl-) forrást is.

Ma nagy divat a visszatérés reményében pénzt dobni a kutakba; gondoljunk csak Rómában a Trevi-kútra, amelyet egyébként szintén egy ókori vízvezeték, az ún. Aqua Virgo táplál. A szokás nem újkeletű. Már a rómaiak is előszeretettel dobtak pénzt, ékszert vagy más értéktárgyat a forrásokba, amit ők isteneiknek szóló hálaajándéknak szántak. Nem volt ez másképp Aquincumban sem. A Római strandfürdő forrásainál Póczy Klára is talált pénzeket, egy aranygyűrűt és egy kis, Venust ábrázoló kerámiaszobrot (5. kép). Az áldo-

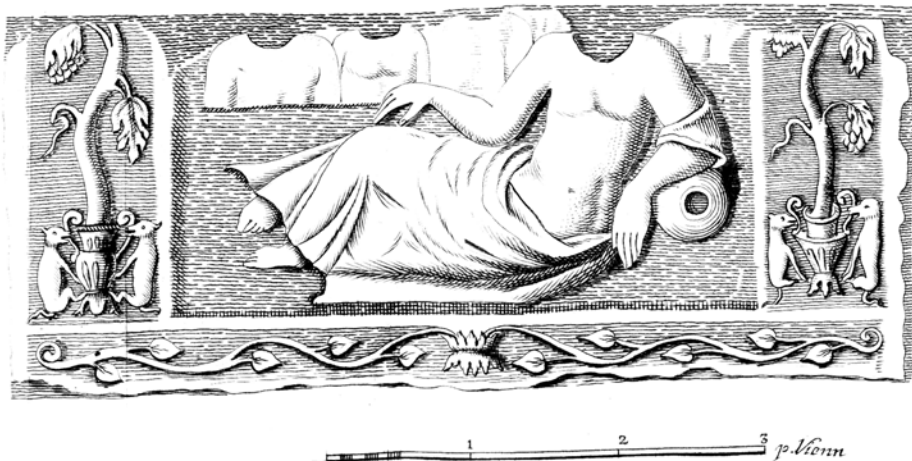

5. kép. Áldozati ajándékok és üveg poharak töredékei a mai Római strandfürdő egyik forrása mellől (Fotó: Komjáthy Péter)

zati ajándékok csak kis számban kerültek elő. Ez a modern kori, betongyűrűs forrásfoglalások okozta rongálással, és az 1963–1964-es ásatás meglehetősen mostoha körülményeivel is magyarázható. A források köré, a fából épített kis kútházakba oltárköveket is állítottak Aquincum lakói.

Az előbb említett Ulpius Nundinus után egy másik adományozóról, Marcus Foviacius Verusról szeretnék szólni. A colonia rangra emelt Aquincumban ő a városi tanács tagja volt, korábban pedig a polgár városban polgármesteri, és papi tisztséget is betöltött. Fogadalmát szívesen teljesítve állította oltárát Aesculapiusnak, a gyógyítás istenének, és lányának, Hygieiának, az egészség istennőjének. Ugyancsak ő állított oltárt Sol, a Napisten tiszteletére a másik vízvezeték kiindulópontjánál, az óbudai Árpád-forrásnál is. Feltehetően azonos nevű édesapja pedig a József-hegy lábánál, a mai Lukács- és Császárfürdőt tápláló források közelében állított oltárt a nimfáknak. A nimfákat többnyire fiatal, lenge ruhás fiatal nőalakként ábrázolták. Isteni lények voltak: fák, erdők, sziklák és vizek patrónusai. Különösen a gyógyforrások álltak oltalmuk alatt. A Lukács-fürdő forrásait védelmező nimfa alakját a legjobban Schönvisner István 1778-ban kiadott könyvében közölt metszet alapján

képzelhetjük el (6. kép). Sajnos ma már nincs meg az eredeti faragott kő. Ezen a helyen azonban Marcus Foviacius Verushoz hasonlóan ma is sokan mondanak köszönetet a gyógyulásért: a Lukács gyógyfürdő falán elhelyezett táblákon fejezik ki hálájukat a gyógyvíz jótékony hatásáért. (7. kép).

6. kép. Nimfaábrázolás egy aquincumi kömléken
(Stephano Schönvisner: De ruderibus laconici caldariique Romani. Budaë, 1778)

7. kép. A gyógyulásért köszönetet mondó táblák a Lukács gyógyfürdő épületén
(Fotó: Komjáthy Péter)

Római fürdők

Térjünk vissza az ókorba! A mai Lukács és a Császárfürdő környékén Aquincum lakói a római korban is élvezhették már a gyógyforrások vizét. Valószínűleg az akkori gyógyfürdő csak egy természetes forrástó volt, de az is lehet, hogy a későbbi építkezésekkel párhuzamosan bontották el az akkori épületeket. Ez sajnos a gyógyvizes helyek természetes velejárója, és szerte Európában régóta bosszúságot okoz az ókori gyógyfürdők maroknyi, de annál lelkesebb kutatójának. Némileg jobb a helyzet azokkal a helyekkel, amelyeket a szakzsargon tisztasági fürdőknek nevez. Ezek településeken, katonai táborokban, mezőgazdasági birtokokon, – egyszerűen mindenütt – előfordulnak, ahol a rómaiak megtelepedtek. A sokat idézett „Mit adtak nekünk a rómaiak?” kérdésre az egyik legjobb válasz: a fürdőt. A Római Birodalom expanziójával párhuzamosan a fürdők a legelső épületek közé tartoztak, amelyek az újonnan meghódított területeken is megjelentek. Úgy tűnik, nemcsak a római polgárjoggal rendelkező legionáriusoknak, valamint az Itáliából vagy a korábban romanizált területekről betelepülőknek kellett fürdőt építeni, hanem a bennszülöttek is hamar megbarátkoztak vele. Nem hiába írta Tacitus Britannia meghódítása kapcsán: „Ezután viseletünket is megbecsülték, és sokan viseltek togát, s lassanként átpártoltak csábító vétkekhez: az oszlopcsarnokokhoz, a fürdőkhez és a választékos lakomákhoz. S ezt tapasztalatlanságukban művelt emberségnek nevezték, holott valójában szolgaságuknak volt része” (ford. Borzsák István). Valószínűleg hasonló lehetett a helyzet Aquincumban is. Fürdő épült a légiótáborban, a tábornak övező katonai településen, a polgárvárosban, a gazdag emberek lakóházai-ban, a helytartói palotában és a települések körüli mezőgazdasági birtokokon. Régészeti feltárások alapján eddig körülbelül huszonöt római kori fürdőt ismerünk. A pontos szám azért bizonytalan, mert közülük csak kevés fürdőt tártak fel teljesen. Több esetben csak olyan jellegzetes építészeti részletek kerültek elő, amelyek fürdőépületre utalnak. Ilyen pl. a padlófűtés, a csatornák, és a terrazzónak nevezett, porrá tört téglát tartalmazó rózsaszínű habarcs. Ezt az ókorban vízzáró szigetelésként használták. Sajnos ezek közül a fürdők közül csak kevés látogatható. Az Aquincumi Múzeum régészeti parkjában három köz- és egy magánfürdő, míg a Flórián téri fürdőmúzeumban egy nagy katonai fürdő tekinthető meg.

A római fürdők alapvetően egységesen épültek fel az egész birodalomban, így nálunk Aquincumban is (8. kép). Három fő helyiségük volt: a hidegvizes fürdő (frigidarium), a langyos helyiség (tepidarium), és a forró vizes helyiség (caldarium). Ezt egészítették ki az öltöző (apodyterium) és a száraz szau-

nák. A száraz szauna kezdetben a faszénparázzsal fűtött, kör alakú laconicum volt, amelyet az 1. század második felében a padlófűtéses sudatorium váltott fel. A fürdést megelőző testedzésre a mediterrán területeken elsősorban a görög építészetből származó, oszlopcsarnokkal körülvett udvaron (peristylum) került sor, míg az Alpoktól északra lévő hidegebb területeken a basilica thermarumnak nevezett fedett helyiség kínált lehetőséget.

8. kép. Az Aquincum polgárvárosi, ún. nagy közfürdő rekonstrukciós rajza
(Rajz: Fodor Áron)

A legtöbb közfürdőben közös nyilvános illemhelyek voltak, amelyek vízöblítésére a medencékből elvezetett fürdővizet használták. A fürdőt további helyiségek is kiegészíthették. Rómában Caracalla császár fürdőjében például Mithras istennek volt szentélye, míg Diocletianus császár fürdőjébe Traianus császár forumáról vitték át a könyvtárat.

A római fürdő motorja a hypocaustumnak nevezett fűtésrendszer volt (9. kép). A fűtött helyiségek ún. lebegő padlóját kis oszlopok tartották. Ezek alá nyúlt be a fűtőcsatorna, amelyben fát vagy faszenet égettek. A fűtött helyiség falai mentén kéményként szolgáló kerámiacsövek futottak fel; az általuk keltett huzat miatt a fa égésével keletkező forró füstgáz és az általa felmelegített levegő a padló alatt áramolt, és szép fokozatosan felmelegítette azt. Tulajdonképpen úgy működött, mint egy kifordított cserépkályha. A rómaiak a hypocaustumfűtés feltalálójának Caius Sergius Oratát tartották. Ő létező személy volt, aki a Nápolyi-öbölnél élt. Minden hájjal megkent nagyvállalkozó volt, többek között osztrigatenyésztéssel is foglalkozott. Az osztrigáknak meleg vízre volt szüksége, ezért a tenyésztésükre szolgáló medencéket lábakra emelte, és alulról fűtötte. A fürdőkben a kazánként szolgáló fűtőcsatornák

9. kép. A hypocaustum-fűtés rekonstrukciós rajza (Rajz: Fodor Áron)

fölé bronzból készült bojlereket állítottak, hiszen a vízvezetéken érkező vizet melegíteni is kellett. Arra a kérdésre, hogy milyen meleg volt egy római fürdőben, nehéz válaszolni. Celsius-fokban kifejezett adatok természetesen nem maradtak ránk, az ókori íróktól azonban némi támpontot kapunk. A Kr. u. 1. század második felében a mindig zsémbes Lucius Annaeus Seneca szerint „manapság teljesen mindegy, felgyújtották-e a fürdőt, vagy csak befűtötték” (ford. Kopeczky Rita). Lucius Iunius Moderatus Columella pedig mezőgazdaságról írt munkájában azt állította, hogy a fürdőben olyan meleg van, hogy a fürdés előtt evett étel megfő az ember gyomrában.

Ókori wellness

A kétezer éves fürdőkultúrából csak kövek, téglák, freskótöredékek és mozaikok maradtak ránk. Ha azonban odafigyelünk az ókori emberek beszámolóira, a bokáig érő falak romjai között megelevenedik a múlt, és kirajzolódik előttünk, hogy hogyan is használták a rómaiak a fürdőt. A római császárkorra a fürdés a mindennapokban általánossá vált. Általában délután, munka után és az esti főétkezés előtt jártak az emberek a közfürdőbe. A fürdő használatáért fizetni kellett, de a belépőjegy kimondottan olcsó volt. Néha egy-egy tehető ember vállalta a fürdés költségét. A fürdők az aedilisnek nevezett tisztségviselő felügyelete alatt álltak. Amikor Rómában Augustus császár veje, Agrippa

töltötte be ezt a tisztséget, hivatali ideje alatt ingyenessé tette a fürdők használatát a köz javára. A fennmaradt feliratok és rendelkezések alapján arról is tudunk, hogy katonák és császári tulajdonban lévő rabszolgák számára is szabad és ingyenes volt a belépés. Lépünk be a fürdőbe mi is!

A fürdőbe vigyük magunkkal a fürdőfelszerelésünket. Kis csomagunk tartalma – egy fontos kivétellel – nem sokban különbözne attól, amit ma vinnénk magunkkal: fürdőruhát nem csomagolnánk, mert ez a ruhadarab akkoriban nem létezett. Látszólag ennek mond ellent a szicíliai Piazza Armerina közelében feltárt, csodaszép mozaikjairól méltán híres római villa egyik padlómozaikja: ezen ugyanis „bikinibe” öltözött lányokat látunk. A lányok azonban nem fürödnek, hanem sportolnak. Irodalmi szövegek, például a csípős hangvételésről híres Martialis epigrammái alapján úgy tűnik, hogy rómaiak általában meztelenül fürödtek. Ellenben elmaradhatatlan kellék volt a fürdéshez a strigilisnek nevezett vakaróeszköz. Ez legtöbbször bronzból készült, hajlított kanál volt, amellyel a testre tapadt szennyeződést lehetett eltávolítani. A rómaiak a görög atlétáktól vették át ennek a tárgynak a használatát, és hamarosan a római fürdőkultúra szimbólumává vált. Aquincumban eddig három strigilis került elő. Ezek egyike a mai II. kerületi Tölgyfa utcából származik. Egy Urbanus nevű itáliai mester készítette a Kr. u. 1. században, akinek bélyege a strigilis nyelén található. Ennek alapján a tárgy a budapesti fürdőkultúra legrégebbi emléke (10. kép).

10. kép. Római fürdőfelszerelések Aquincumból (Fotó: Komjáthy Péter)

Ezenkívül olajokat – lehetőleg illóolajokat – vagy sűrűbb kenőcsöt is vitünk volna a fürdőbe, mégpedig szép üveg, bronz, kerámia vagy esetleg vasból készült edénykében. Természetesen törölközőre is szükség volt, de ennek nincs régészeti emléke. Nem ártott volna a fürdő forró padlója miatt papucs sem. Ezek fából és bőrből készültek, és kinézetük nem sokban különbözött a mai strandpapucsoktól. Ezt mozaikok-ábrázolásai is tanúsítják. Kivételes esetekben, nedves környezetben és szerencsés körülmények között maguk a papucsok is fennmaradtak, mint például az angliai Vindolanda nevű lelőhelyen.

Az ókori fürdőző először kicsit sportolt. Ma azt gondolnánk, hogy úsztak, de az ókori fürdőkben ritkán épültek erre alkalmas mélységű medencék. Akkor leginkább a labdajátékokat részesítették előnyben, de kedvelt volt az ökölvívás, a birkózás, a futás és a vívás is. Ezt követően került sor a fürdésre. A különböző fürdőhelyiségek használatának sorrendje nem volt előírva, de léteztek orvosi javaslatok. Galénos, a 2. század híres orvosa, előbb a forró fürdőhelyiségek felkeresését ajánlotta, majd a lassú lehűlést, pihenést a langyos helyiségben, végül a lemosakodást a hidegvizes helyiségben. De talán jobb, ha nem én idézem fel az életteli római fürdőt, hanem ismét átadom a szót Senecának.

„Lám, zaj, zsvaj, láрма kellős közepébe jutottam: pontosan a fürdő felett lakom. S most idézz fel képzeletedben mindenféle hangot, ami csak elkeserítheti a füledet: mikor edzést tartanak az izomemberek, ólomsúlyzókkal hadonásznak, ha erőt fejtenek ki, vagy erőkifejtést mímelnék, hallom a nyögést; valahányszor kieresztik visszatartott lélegzetüket, sípoló, kinkeserves fújtatást hallok; ha akad afféle lomha, aki beéri olcsó kenekedéssel, hallom a paskolást, amikor a vállára csapnak – aszerint változik az ütés hangszíne, hogy lapos vagy homorú részekre ér. Ha pedig ehhez jön egy labdázó, és elkezd számolni a leütött labdákat, végem van. Adj hozzá még egy fenegyereket, egy rajtakapott tolvajt, no meg azt, aki a fürdőben saját hangját élvezi. S mekkora lármát üt a hatalmas vízcsohbanás, amikor beugranak a medencébe! Ezen kívül, akinek egyebük nincs is, de legalább a hangjuk természetes! Képzeld még a szórtépdésőt: hogy jobban észrevegyék, átható fejhangon szüntelenül kiáltozik, és sohasem hallgat el, csak mikor hónaljat tép, és maga helyet mást kényszerít sivalkodásra. No és ahogy a lepénysütők kurjongatnak összevissza, a kolbászos, a cukrász meg mindenféle csemegeárus, jellegzetes hanghordozással kínálva portékáját” (ford. Kurcz Ágnes).

Római örökségünk

A Kr. e. 1. században Vitruvius római mérnök Tíz könyv az építészetéről című munkájában a következőképpen fogalmazta meg, milyen fontos szerepe volt

a rómaiak életében az éltető víznek: „A víz ugyanis felettébb szükséges mind az élethez, mind az élvezetekhez, mind a mindennapi használatra” (ford. Gulyás Dénes). Ezt nemcsak az ókori szemtanúk további beszámolóí, hanem a Római Birodalom egész területén, így Aquincumban is régészeti leletek bizonyítják. Gyorsuló világunkban az építkezéseket megelőző régészeti feltárások során ma is előkerülnek föld alatt rejtőző római maradványok. A római fürdőkultúra budapesti emlékeitől a forrást védelmező nimfák alakjával szeretnék búcsúzni egy kedves epigramma segítségével:

„Ennek a helynek a nimfája, a szent forrás őrizője,
alszom addig, amíg érzekelem a kellemes víz csobogását.
Kímélj meg attól, bárki, aki érinted az öblös márványokat, hogy álmomból
fölverj, akár igyál, akár mosakodjál: hallgass!”

(Ford. Szentmártoni Szabó Géza)

Rögtön be is kell vallanom, hogy kissé megréftam az olvasót. Bár a verset sokáig antik eredetűnek tartották, valójában reneszánsz humanista alkotás: egy 15. századi feljegyzés Giovanni Antonio Campanónak tulajdonítja. A reneszánsz Itáliában kedvelt volt az ókori emlékek gyűjtése és az ezekhez kapcsolódó epigrammák írása. Mátyás király ebben is követte az itáliai divatot. A hagyomány szerint Mátyás király állíttatott egy forráskutat a Duna partja fölött. A kutat egy márványból faragott alvó nimfa szobra vagy domborműve díszítette, és ez alá vészték a híres epigrammát.

Az antik korrupció kisenciklopédiája
Sextus Iulius Frontinus: Róma város vízvezetékei
című könyve¹

Sextus Iulius Frontinus a római császárkor egyik különös alakja volt: katona, hadvezér, tartományi helytartó, író és magas rangú állami tisztviselő. Pályája során megfordult a birodalom peremvidékein, Britanniában, Germaniában, Ásiában, majd idős korában Róma egyik legkényesebb közigazgatási feladatát kapta meg. Nerva császár 97-ben rábízta Róma vízellátásának felügyeletét. Ez nem egyszerű műszaki megbízatás volt. A város vízvezetékei akkorra elöregedtek, a nyilvántartások ellentmondásosak voltak, a vízhasználatot át szőtte a korrupció, a közvizet pedig sokan saját birtokaikra és házaikba vezették el.

Frontinus erről a munkáról írta meg latin nyelvű művét, a *De aquaeductu urbis Romae* című értekezést, vagyis Róma város vízvezetékeiről szóló könyvét. Első pillantásra száraz hivatali jelentésnek tűnhet: vízhozamok, csőátmérők, elosztómedencék, jogszabályok és javítási munkák sorakoznak benne. Valójában azonban az antik korrupció egyik legrészletesebb példatára. Nincs még egy olyan forrásunk a korai császárkorból, amely ilyen pontossággal mutatná meg, hogyan működött a mindennapi hivatali visszaélés, milyen technikákkal lopták a közvizet, és miként fonódott össze az állami infrastruktúra kezelése a magánérdekekkel.

Frontinus pontosan tudta, hogy a vízlopás Rómában nem elszigetelt jelenség. A korábbi jelentések alapján már sejthette a probléma súlyát. De nem elégedett meg a hivatalos iratokkal: végigjárta a vízvezetékeket, hogy a saját szemével lássa, kik és hogyan csálnak, és milyen formában asszisztálnak ehhez a vízügyi hivatal emberei. Amit talált, részletesen lejegyezte.

Ezek a feljegyzések a római korrupció és vízlopás legfontosabb forrásai. Feltárják az intézményrendszert, a hétköznapi rejtett mechanizmusait, a kijátszható szabályokat, a szóbeli alkukat és a félrenézésre épülő szívességi rendszert. Mindazt, amiről más források többnyire hallgatnak.

¹ A tanulmány a következő kiadvány alapján készült: Nyíró, A. (2025). Frontinus: Egy római katona harca a víztolvajokkal. NC Kiadó. A kötetben megtalálható teljes terjedelmében Frontinus könyvének magyar fordítása is.

Frontinus először áttanulmányozta a vízügyi hivatalban elérhető feljegyzéseket. Elemezte és összeadta a vízvezetékek vízhozamadatait, és furcsa ellentmondásra figyelt fel: a hivatalos nyilvántartás szerint kevesebb víz érkezett be a rendszerbe, mint amennyit papíron kiadtak belőle. A feljegyzések alapján 12 755 quinaria víz jutott a vezetékekbe, miközben 14 018 quinariát szolgáltatott ki, vagyis 1263 quinariával többet osztottak el, mint amennyi elvileg rendelkezésre állt. A quinaria a vízhozam római mértékegysége volt, modern mértékegységre csak bizonytalanul fordítható le. A lényeg azonban nem ez, hanem az aránytalanság. Frontinus ebből arra következtetett, hogy a korábbi feljegyzéseket szándékosan manipulálták.

Elhatározta, hogy ha lovon és gyalog három hétbe telik is, végigjárja a több mint négyszáz kilométernyi vízvezeték, a forrásoktól kezdve egészen a római végpontokig, és saját kezűleg végez új méréseket. Megbízható adatokat akart nyerni, nem hivatali legendákra, hanem saját vizsgálatokra támaszkodva.

A mérések végén összevetette a számokat a korábbi nyilvántartásokkal, és megdöbben. Arra jutott, hogy a vízvezetékek kezdőpontjain sokkal több víz van, mint amennyi a hivatalos iratokban szerepel: körülbelül 10 000 quinariával több. Most már biztos volt benne, hogy jó nyomon jár.

Elsőként az Anio Vetus forrásánál mérte meg a vízhozamot, és azt találta, hogy a hivatalos feljegyzésekben az általa mért mennyiségnek csupán harmincöt százaléka szerepelt. Az Aqua Marcia forrásainál az általa mért vízhozamnak csak a felét jegyezték fel, és ugyanilyen eltéréseket talált az Aqua Claudia és az Anio Novus esetében is.

Kiszámolta, hogy a források vízhozama összesen 26 825 quinaria, Rómában viszont a vezetékek végpontjainál csak 14 018 quinariát mért. Róma város közbizalmának közel fele eltűnt útközben. Frontinus számára ebből az következett, hogy a rendszerben óriási mennyiségű víz vész el, miközben a császárok a hivatalos feljegyzésekben szereplő mennyiségek alapján adtak ki engedélyeket.

De vajon mi okozhatta ezt az eltérést? Talán mérési hiba? Frontinus szerint ez lehetetlen volt. Elődei a méréseket ugyanazokkal a beépített mércékkel végezték, mint ő. Talán a szezonális hatást akarták ellensúlyozni a vízfelügyelők, és ezért írtak be kisebb számokat a források vízhozamához? Frontinus ezt sem tartotta hihetőnek. Júliusban végezte a méréseit, majd egész nyáron megfigyelte a vízmennyiségeket, vagyis éppen abban az időszakban, amikor a szárazságra lehetett volna hivatkozni.

Felmerülhetett a szivárgás is. Ez valóban nehezen mérhető jelenség volt. Az Appia vízvesztesége kapcsán Frontinus maga is számolt azzal, hogy a vízhiány részben a vezeték hibáiból eredhet, különösen ott, ahol a csatorna mélyen

a föld alatt futott, és a szivárgás csak közvetett jelekből, a város több pontján feltűnő nedvességből volt észrevehető.

A csőtörésekről sem feledkezett meg. Tudta, hogy az előregedés és az időjárás főként a boltíveken futó vagy hegyoldalakon vezetett szakaszokat rongálja, a leginkább kitett részek pedig azok, ahol a vízvezetékek folyókat kereszteznek. Egy-egy ilyen sérülésnél sok víz vesztetett el.

Frontinus tehát alaposan végiggondolta az összes lehetséges mentőkörülmenyt. Mégis arra jutott, hogy bizonyítékai vannak a csalásra. A vízfelügyelők szerinte meghamisították a vízmérések eredményeit: a forrásoknál szándékosan kisebb számokat írtak be a valóságosnál, így a felesleg eltüntethetővé vált, és nem hiányzott Rómában, a végpontoknál végzett mérésekben. A vezetékek kezdőpontjánál más mennyiség volt, a medencékben már kevesebb, az elosztásnál pedig még kevesebb. Frontinus ennek okát a vízfelügyelők csalásában látta, akiket rajtakapott azon, hogy az állami vezetékekből magánhasználatra vezettek el vizet.

Ez még csak a kezdet volt. Frontinus tudta, hogy a nyomozást akkor zárhatja le, ha tetten éri a tolvajokat. Ehhez terepre kellett mennie.

A víztolvajok nyomában

Nem lehetett veszélytelen Frontinus korában tolvajok után kutatni. A túlságosan kíváncsi curator nyakát könnyen elvághatták valamelyik vízvezeték boltívének árnyékában. De Frontinus látott már eleget, megjárta Britanniát, Germaniát, Asiát, tudott magára vigyázni. Ráadásul nem volt titok, hogy nem a saját kíváncsiságából nyomoz: a császár bízta meg. Így hát mindenre elszántan, testőrök nélkül folytatta a terepen a vizsgálatot. Úgy fogalmazott, hogy miközben körbejárja a vezetékeket, a személyes hitelessége és a császártól kapott tekintélye pótolja a lictorokat, vagyis a hivatali kíséretet.

Az Aqua Appia mellett a tolvajok tevékenységének több árulkodó nyomát is megtalálta. A városon belül engedély nélküli csövekre bukkant, miközben azt is megállapította, hogy a városon kívül, a mélyen futó szakaszokon a vezeték kevésbé volt sebezhető, mert a kezdőpontnál ötven láb mélyen haladt a föld alatt. Nem kellett sokat nyomoznia: amerre nézett, mindenütt engedély nélküli csövek vezettek magánbirtokokra és házakba. Alig győzte feljegyezni, melyik vízvezetéknel milyen szabálytalanságokat látott.

Az Anio Vetus esetében már csak akkor gyanakodott volna mérési hibára, ha nem találja meg a lopás helyét. Az Aqua Marciánál ugyanígy tetten érte a vízlopást. A Iulia vízvezeték esetében kimutatta, hogy a rendszer több vizet

szállít ki, mint amennyi a hivatalos feljegyzésekben szerepel, de kevesebbet, mint amennyit a medencénél mért; a különbséget azoknál találta meg, akik császári engedély nélkül bitorolták a vizet. Az Aqua Claudiánál szintén észrevette, hogy sokat lopnak belőle. Az Anio Novusnál pedig arra jutott, hogy nemcsak a mérése és a hivatalosan kiadott mennyiség közötti különbséget lopják el, hanem annál jóval többet.

Volt, ahol a helyszínen talált nyomokból olvasta ki, hogy mi történt. Az engedély nélküli leágazó csövek eltávolításakor annyi ólmot gyűjtöttek be, hogy abból következtetni lehetett az eltérített víz mennyiségére.

Frontinust, aki egész életében a katonai fegyelem és a közérdek szolgálatában állt, sokkolhatta, hogy a vízlopás mennyire beépült Róma mindennapjaiba. Bármerre járt, akár a vízvezetékek kezdőpontjainál, akár az elosztómedencéknél, mindenhol visszaélések és csalások nyomaira bukkant. A közvagyon, aminek védelmére felelősnek érezték, lépten-nyomon megcsapolták, a szabályokat pedig mindenki a saját érdekei szerint hajlította. Frontinus olyan világba merült alá, ahol a csalás volt a norma. De nem az a fajta ember volt, aki ebbe beletörődött volna. Nem elégedett meg azzal, hogy látta a vízvezetéseket megcsapoló csöveket. Tudni akarta, milyen módszerekkel csálnak a vízfelügyelők.

A csalásokkal foglalkozó jegyzetei rendkívül értékesek a római közigazgatás tanulmányozása szempontjából, mert az ókori korrupcióról eddig leginkább törvényekből, vádiratokból és egyéb, gyakran elfogult vagy elvont forrásokból szerezhettünk tudomást. A konkrét esetek dokumentálása ritkaságszámba megy. Ezért a vízellátásért felelős tisztviselők csalásairól szóló leírások páratlan betekintést nyújtanak a római korrupció sötét bugyraiba.

A *De aquaeductu* az ókori csalási módszerek kisenciklopédiája. Aprólékosan dokumentált gyűjteményként tárja fel a piszkos trükköket a vezetékek primitív meglékelésétől a csövek átmérőjének manipulálásán át egészen a rendszerszintű csalásokig, a vízvezetékek topológiai bonyolításáig.

Lyukasztás

Frontinus rájött, hogy maguk a vízfelügyelők fúrják meg a vízvezetéseket, és ők alakítják ki az illegális vízkivezetéseket a háztulajdonosoknak. Megállapítása szerint mind a császári, mind a köztulajdonban lévő munkáscsapatok tagjai nagy számban szoktak hozzá a magánmunkákhoz, részben az eljárók megkörnyékezése, részben hanyagsága miatt.

Az egyik legkézenfekvőbb lehetőség az volt, hogy a vízvezeték nyomvonalán mentén fekvő birtokok tulajdonosai a vízfelügyelők tudtával megfúrják a vezetéket. Frontinus szerint a vízfelügyelők csalását éppen az bizonyította, hogy rajtakapta őket az állami vezetékekből magánhasználatra elvezetett vízen. A földek mellett haladó vezetékeket a birtokosok gyakran megfúrták, így a közvezetéket magánemberek érdekében vagy kertek öntözésére csapolták meg.

Ez a vízfelügyelők sajátos szolgáltatásává vált. Amikor új tulajdonosnak adták át a vízjogot, új lyukat fúrtak a castellumba, vagyis az elosztómedencébe, a régit viszont meghagyták. Az így kivett vizet eladták. Külön nevük is volt azoknak, akik ebből szereztek a jövedelmüket: lyukasztóknak hívták őket. Frontinus szerint ezek az emberek a csöveket útközben mindenütt meg rongálták, és külön vezetékeken vitték el a vizet vállalkozókhoz. Ennek az lett a következménye, hogy közhasználatra csak korlátozott mennyiség jutott.

A csövek átmérőinek manipulálása

A vízfelügyelők másik trükkje az ólomcsövek átmérőjének manipulálásán alapult. Ha az előírtnál szűkebb vagy tágabb csövet illesztettek a rendszerbe, jelentős vízmennyiséget téríthettek el. Frontinus dokumentálta, hogyan éltek vissza ezzel a vízfelügyelők, és milyen módon juttattak maguknak vagy másoknak többletvizet a hivatalos nyilvántartás kijátszásával.

A *De aquaeductu* egyik szokatlan, első pillantásra oda nem illő része több oldalon keresztül sorolja fel a különböző vízcsövek átmérőit. Az első tudományos igényű kiadás szerkesztője, Giovanni Poleni 1722-ben megjelent kommentárjában ezt a könyv legzavarosabb részének tartotta: szerinte a szöveg hiányos, torzult, és még azt is megkérdőjelezte, valóban Frontinus írta-e. Ma már valószínűbbnek tartjuk, hogy ez a rész Augustus rendeletének melléklete volt, és Frontinus azért illesztette be a munkájába, mert a vízóra feltalálása előtt a csövek átmérőjének szabályozásával lehetett mérni és ellenőrizni a kiadott vízmennyiséget.

Augustus rendelete huszonöt csőátmérőt hagyott jóvá. A rendelet szerint a vízvezetékrendszerben használt csövek legkisebb belső átmérője 2,3 cm, a legnagyobb pedig 22,9 cm lehetett. Ez azt jelenti, hogy a legnagyobb cső majdnem tízszer annyi vizet tudott szállítani, mint a legkisebb. Ezzel a szabályozott méretsorral a rómaiak minden elosztási igényt lefedtek a rendszerben. A vízmesterek azonban könnyen kijátszották ezt a szabályozást.

Hogyan lehetett vízfelügyelőként üzletelni? Először is elő kellett állítani azt a felesleget, amit el lehetett adni. Ha egy vízvezetékből az egyik leágazás-

nál 100-as csövön keresztül érkezett a víz az elosztómedencébe, karbantartásra hivatkozva ki lehetett cserélni ezt 120-asra. A többlet azonnal megjelent. A feljegyzésekben ugyanakkor továbbra is szerepelhetett a 100-as bevezető cső, így papíron ugyanannyi víz maradt a medencében, mint korábban. Frontinus szerint a vízfelügyelők több mértékegységet elfogadtak, de négy cső méretét különösen előszeretettel alakították át: a 12-est, a 20-ast, a 100-ast és a 120-ast.

Ha ez nem volt elég, le lehetett csippenteni valamit az engedéllyel rendelkező fogyasztók vizéből. Az elosztómedencéből több házba vezetett tovább a víz, például 20-as csöveken keresztül. Ezeket ki lehetett cserélni 18-asokra. Az érintettek talán észre sem vették, ha pedig panaszkodtak, a vízfelügyelő hivatkozhatott arra, hogy éppen olyan évszak van, amikor mindig kevesebb a víz a hegyekben, ahonnan a vezeték érkezik. Sok kicsi sokra ment, így is létre lehetett hozni eladható vízfelesleget.

Frontinus számításai szerint ha a vízfelügyelők a víz kiadására használt 20-as csövet kisebbre vették, és a víz fogadására használt 100-ast megnövelték, 27 quinaria többletbe jutottak. A 120-as cső megnövelésével a többlet már 86 quinaria lett. Ez rendkívüli mennyiség, elegendő egy kisebb városrész vagy több nagybirtok illegális vízellátására.

Ezután már csak el kellett adni a felesleget. Előbb-utóbb megjelent egy háztulajdonos, akinek ugyan nem volt engedélye, de szívesen fizetett volna azért, hogy hozzá is bevezessék a vizet. Csak azt kellett tisztázni, hány sestertiust ér meg neki, hogy saját házi szökőkútja legyen. A felesleget ezután be lehetett vezetni az új kuncsaftnak.

A csalás sikerének kulcsa az volt, hogy a császári adminisztráció nem feltételezte: a vízfelügyelők módosítják az ólomcsövek méreteit. A hivatalos feljegyzésekben rögzített értékek a császári előírások szerint készültek, így senki nem sejtette, hogy a valóság eltérhet ezektől. A vízfelügyelők azonban pontosan tudták, hol és hogyan lehet beavatkozni a rendszerbe anélkül, hogy az nyomot hagyna a nyilvántartásokban.

Kis csatlakozó, nagy lehetőség

A római vízellátás egyik kulcsfontosságú eleme a calix volt: bronzból készült csatlakozóelem, ami összekötötte a fővezeték a házakhoz vezető kisebb ólomcsövekkel. Ez volt az a pont, ahol a központi rendszer találkozott a magánfogyasztással. Frontinus felfedezte, hogy a vízfelügyelők nemcsak az ólomcsövek átmérőjét, hanem a csatlakozóelemek méretét is variálták.

Claudius idejében már bevezették, hogy az ellenőrzés érdekében le kell pecsételni a csöveket és a kapcsolóelemeket. Frontinus vizsgálatai mégis megmutatták, hogy az ilyen csalásellenes bürokratikus eszközök semmit sem érnek, ha a hivatalnokok kijátszhatják az eljárásokat. Több castellumnál talált az engedélyezettnél nagyobb calixokat, köztük olyanokat is, amelyeket le sem pecsételtek. Ha a lepecsételt calix meghaladta az engedélyezett mértéket, az a pecsételő procurator részrehajlását bizonyította. Ha pedig egyáltalán nem volt pecsét, az Frontinus szerint minden érintett bűnösségét jelezte: elsősorban a vizet igénylő magánszemélyét, de a felügyelőét is.

A csalás finomabb változata az volt, amikor a calix ugyan szabályosnak tűnt, de közvetlenül nagyobb csövet illesztettek hozzá. Így a víz a rövid, szűk átjárón keresztül könnyen kitöltötte a mellette lévő nagyobb csövet, és a fogyasztó több vizet kapott, mint amennyire jogosult volt.

Frontinus arra is rájött, hogy az összekötőelemek pozicionálásával is manipulálták a vízrendszert. A szabályos működés érdekében a calixokat azonos szintben kellett elhelyezni, hogy minden háztartás a jogos mennyiséget kapja. A vízáramlást a gravitáció határozta meg, ezért a calixok magassága döntő jelentőségű volt. Ha egy csatlakozót alacsonyabbra szereltek, több víz jutott a hozzá kapcsolódó vezetékbe. Ha magasabbra került, kevesebb víz folyt át rajta. Frontinus szerint az alacsonyabban elhelyezett calix gyakorlatilag elvette a magasabban fekvő csatlakozó vizét.

Néha azonban még erre sem volt szükség. Frontinus olyan csöveket is talált, amelyekbe egyáltalán nem helyeztek calixot. Az ilyen, szabadnak nevezett csöveket az aquarius, vagyis a vízfelügyelő tetszése szerint tágíthatta vagy szűkíthette.

A csalások csalása

A legnagyobb kaliberű csalásnak azt tekinthetjük, amikor a vízfelügyelők helyenként magát az infrastruktúrát szervezték át úgy, hogy eltüntessék a csalásaik nyomát, és lehetőségük legyen az így megszerzett többletvíz értékesítésére. Frontinus három ilyen példát említett.

Az Aqua Claudia esetében azt tapasztalta, hogy a vezetéket saját medrében sértetlenül bevezették a városba, majd összevezették az Anio Novus vizével. Így a két víz mennyisége és kiosztása átláthatatlanná vált. A keverés alkalmas volt arra, hogy eltüntesse a különbséget a hivatalos adatok és a tényleges elosztás között.

A Iulia vízvezeték kapcsán Frontinus arra jutott, hogy a vízfelügyelők nem mértéktartóan használták a más vezetékekből származó pótlást. Papíron a Iuliát egészítették ki, valójában azonban ezzel ellensúlyozták azt a mennyiséget, amit saját hasznukra bőségesen elmerítettek.

A harmadik példa a gondatlanság és a csalás sajátos keverékét mutatja. A Caelius és az Aventinus dombokon, mielőtt a Claudiát bevezették volna, a Marcia és a Iulia vizét használták. Nero császár később a Claudiát boltívekre emelte, és elvezette a Spes Vetusig, egészen az Isteni Claudius templomáig, hogy onnan osszák szét a vizét. Frontinus szerint azonban a Claudia és a Marcia vize ettől nem növekedett, hanem elveszett, mert nem építettek hozzá új castellumot, hanem a meglévőket használták tovább. A víz útja megváltozott, de a régi elnevezés megmaradt, és ez újabb lehetőséget adott a visszaélések elfedésére.

Mit látott meg Frontinus?

Frontinus a vizsgálatai végén adatokkal tudta bizonyítani, hogy a víztolvajok elleni védekezés éppen a vízfelügyelőkön bukik meg. Azok a munkások, akik a vízvezetékek helyszíni ellenőrzéseit végezték, többnyire alacsony rangú beosztottak és rabszolgák voltak. Napi munkájuk során közvetlen kapcsolatba kerültek a birtokosokkal és háztulajdonosokkal, és ez volt a rendszer Achilles-sarka.

A szabályokat ezeken a munkásokon keresztül lehetett a legkönnyebben kijátszani, mert a hivatal nem volt felkészülve arra, hogy a helyszíni bejárások során hatékonyan ellenőrizze saját embereit. A vízvezetékek felügyeletére kialakított 700 fős szervezet nagynak tűnhetett, ám könnyen korrumpálható volt. A hivatal feladata a közvagyon védelme lett volna, a gyakorlatban azonban a befolyásos rómaiak vesztegetései aláásták a közösségi érdekek érvényesítését.

Frontinus pontos listát készíthetett azokról a birtokosokról és háztulajdonosokról, akik lopták a vizet. Ismerte a vízfelügyelők csalási módszereit, és számokkal tudta bizonyítani, hogy a csalások az egész közbizvitellátást átszövik. Műve ezért nemcsak a római vízvezetékek történetének forrása, hanem az antik állam működésének kivételes dokumentuma is. A *De aquaeductu* megmutatja, hogy a korrupció nem egyszerű erkölcsi hiba volt, hanem technikák, kapcsolatok, hallgatolágos alkuk és hivatali rutinok rendszere. Frontinus érdeme éppen az, hogy ezt a rejtett rendszert láthatóvá tette: számokkal, helyszíni megfigyelésekkel, műszaki részletekkel és a közérdek védelmében végzett következetes vizsgálattal.

Vízelosztó castellum Pompeii-ben

Az Aqua Claudia romjai Rómában

Ólomcsap Pompeii-ben

Polyák Emilia

Túlvilági út a sírköveken. A delfinábrázolások jelentése

A túlvilág és az élet utáni lét kérdése nem csak korunk emberét izgatta, hanem már az ókorban a kelta római Pannónia lakosságát is. A sokistenhit és keveredő mítosz és mondakörök még nagyobb hatást gyakoroltak erre kérdésre, mint a modern emberre. A túlvilágnak és a túlvilágra való utazásnak számos szimbóluma alakult ki, melyeket rendszeresen ábrázoltak a sírköveken, hogy útjuk biztosan sikeres legyen. Ezek a jelképek számunkra az írott források segítségével jól értelmezhetőek, azonban számos kérdés marad megválaszolatlan. Arra a kérdésre keresem a választ, mit jelentettek a delfinábrázolások a sírköveken, és hogy hogyan kerültek a delfinábrázolások a pannóniai, jelen esetben a gorsiumi sírkövekre. Egy olyan kultúrkörbe, ahol az itt élő kelta alaplakosság nem találkozhatott delfinekkal.

A delfinek mélyebb kapcsolatban álltak az élet, halál és az újjászületés folyamataival. Ez azzal magyarázható, hogy képesek áthaladni az emberek levegővel teli élővilága és a hullámok uralta fullasztó, félelmetes világ között, melyet az ókorban gyakran az alvilággal azonosítottak (Catton 1995).

A delfineket gyakran Apollón, Aphrodité, Neptunusz vagy Dionüszosz kísérőjeként ábrázolják. Illetve, ha magukat az istenek nem jelenítik meg, jelenlétükre maguk az egyes hozzájuk tartozó állatok utalnak (Pilipović 2003: 3). Delfinekkal kapcsolatban számos írott forrás áll rendelkezésünkre, ezek segítenek megérteni jelentésüket, hogy hogyan lettek azok az állatok, amelyek az áldott szigetekre viszik a halottakat, miként képviselik az élet halál közti átmenetet (Pilipović 2003: 4). Tehát pszükhopomposz¹ szerepkörben ábrázolják őket már az írott forrásokban, majd a sírköveken. Néhány ókori forráson keresztül bemutatom, hogyan alakult ki ez a kép erről az állatról, és lett a lelkek kísérője.

Hérodotosznál fordul elő először Arión, a híres dalnok története. Aki miután szicíliai turnéja során sok pénzt keresett művészetével, hajóval Korinthosz felé tartott. A hajó legénysége szemet vetett az énekes vagyónára, ezért foglyul ejtették, és arra utasították vesse magát a tengerbe. Arión utolsó kívánsága az volt, mielőtt a habokba vetette magát, hogy énekelhessen

¹ görög: „a lelkek vezetője”, szellem, istenség, amely elkíséri az elhunyt lelkét a túlvilágra

egy utolsót. Ezt a hajósok szívesen teljesítették, hiszen a kor legnagyobb énekesét hallgathatták meg. Arión kithárján játszva előadta utolsó műsorszámát, majd hangszerével a kezében a tengerbe vetette magát. Az énekest azonban egy arra úszó delfin a hátára vette és a Tainarion-fokig vitte (Mezősi 2019: 1). A történetet Ovidiusnál és a Fastiban (Fasti II, 95–118) egyaránt olvashatjuk.

Már hazatérni kívánt s felszállt a hajóra Arion,
s mit dallal szerzett, vitte a kincseit is.
Tán a szelektől félt a szegény és félt a haboktól.
Ám a hajó gonoszabb volt neki, mint a vihar.
Mert biz a kormányos vont karddal toppan eléje,
s véle együtt sok bőszt cinkosa fegyveresen.
Kardoddal mit akarsz? Libegő gályádat igazgasd!
Vissza! Ne ily fegyvert végy a kezedbe, hajós!
Ő nem fél s így szól: „Vedd el bár életemet, csak
hagyd, hogy e lanton még zengjen utólszor e dal!”
Ráhagyják s nevetik kérését. Ő koszorút tesz,
mely díszíthetné, Phoebus, a fürtjeidet;
Tíruszi bíorból készült ruha hull le a vállán,
s ujjá alatt tisztán csendül a lanton a dal.
Hogyha halántékát éles nyíl verte keresztül,
így a fehér hattyú bánatos éneke zeng.
S egyszer csak, teljes díszben, beleugrik a vízbe;
felcsap a hab, s csupa víz tőle a szürke hajó.
S már ez alig hihető: egy delfín úszik elébe,
s egyszeriben hátán ül a szokatlan utas.
Ül s lantját felemelve dalol. Dallal fizet annak,
s száll, simogatva, a hang tengerek árjain át.
Isteneink látták jó tettét. Juppiter égbe
vitte a delfint, s most csillaga száma kilenc.

A delfinábrázolással és magával az elbeszéléssel mutat rokonságot a homéroszi Dionüszoszi-himnusz (Homéroszi himnuszok VI. Dionüszoszhoz):

[...] Hamar ott termettek, a borszín
tengeren át iramodva erősevezőjű hajóval
etruszk tengeri rablók. Rossz sors volt vezetőjük.
Meglátták, jeleket váltván sebesen kirohantak
s bárkájukra ragadták őt, örvendő szívükben.

Mert úgy gondolták, hogy Zeusz-táplálta királyok
 sarja; kemény kötelekkel akarták összekötözni.
 Nem fonhatta be szíj, a bilincsek messzerepültek
 karja, bokája felől, ő meg mosolyogva pihent ott.
 [...] fölvonta tehát a vitorlát,
 azt fölfújta a szél; kifeszítették a kötélzet
 két szárnyát: de hamar csoda-dolgok tűntek elébük.
 Mert legelőször csörgedező bor folyt le a barna,
 gyors bárkán, jó illatu, ízű s ambrosziás szag
 támadt; látták mind, s elfogta a félelem őket.
 És a vitorlatetőn szétterjedt nyomban a szőlő,
 itt meg amott, mindenhol dúsan csüngtek a fürtök,
 s árbocon feketén kígyózva szaladt a borostyán,
 ifju virágaival, bűbajos drága gyümölcscsel:
 és minden cöveken koszorú nyílt: most a hajósok
 szóltak a kormányosnak már, hogy tartson a partra:
 csak hogy oroszlánná változva a csúcson az isten
 szörnyű volt, nagyot ordított s a hajó közepére
 medvét állított, borzasnyakut, így mutatott jelt:
 az bőgött; az oroszlán meg dühödötten alulról
 fölfele szénézett a hajó orrán; megijedtek
 és az okosszívü kormányoshoz inaltak a tatra,
 álltak rémülten; hanem az sebesen nekilendült,
 ráugrott a vezérre, a többi, hogy elmeneküljön
 gyászos vége elől, ugrott ki az isteni vízbe
 s delphin lett.

A himnuszban olvasható, hogy tengeri rablók magukhoz ragadják Dionüszoszt, majd megkötözik. Azonban Dionüszosz ezt nem hagyta, és a kötelek, bilincsek testéről messze röptültek, a hajó vitorláit a magasba fújta, ambróziás szag árasztotta el az egész bárkát. Bor folyt le a bárkán és a mindenfelé dúsan csüngtek a szőlő- és borostyánfürtök. Virágba borult az egész hajó. Mikor a legénység félelmében a kapitányhoz rohant, hogy azonnal kormányozzon a szárazföld felé, az ekkora már oroszlánná változott isten ezt egy feldühödött medvével és nyulakkal akadályozta meg. A reszkető legénység a vesztük elől a tengerbe ugrott, így az isteni vízben delfinné változtak.

Mivel Dionüszosz delfinné változtatta a legénységet, ez lehet az oka annak, hogy sok görög szörnyű bűnnek tartotta a delfinek megölését. A delfinek valaha emberek voltak, megőrizték emberi tulajdonságaikat, például utóda-

ik gondozását és társas természetüket. Oppianosz görög költő természetrajzi művében arról számol be, hogy aki megöl egy delfint, nem járulhat az istenek elé áldozatért, nem érintheti meg az oltárt, és beszenyeezi mindazokat, akik egy fedél alatt élnek vele (Catton 1995).

A hagyomány szerint Arión találta fel és fejlesztette tovább a dithüramboszt, vagyis a Dionüszosz-ünnepen előadott kardalt, ami összeköti az énekest és az istent. Nemcsak ez a köti össze a két alakot, hanem a róluk szóló elbeszéléseket alkotó elemek hasonlósága, azok elhelyezése, művészi megkomponálása felelteti meg egymásnak Dionüszoszt és Ariónt.

Azonban egy fontos különbség kitűnik a két elbeszélés között. Az Ovidius-féle Arión történetben dalnok a megmenekülése után delfin csillagképpé változik, míg a homéroszi himnuszban a tengeri rablók változnak delfinekké (Mezősi 2019: 6).

A homéroszi Apollón-himnusz a legfontosabb elbeszélés, ami a delfinekhez köthető. Elmeséli, hogy alapította a delphoi templomot. Görögországi utazása után, kereste a megfelelő helyet, mely végül a Parnasszosz hegy lábánál fekvő magányos barlang lett. Ezt azonban Püthón sárkánykígyó őrizte. Apollón ezüst íjából kilőtt nyíllal ölte meg a szörnyet (Catton 1995), aki a Földanya gyermeke volt. Ezért a Földanya kilencévi gályamunkára ítélte. A büntetése után Apollón delfin alakjában tért vissza, eltérített egy krétai kereskedőhajót és delfin formájában ugrott a hajó fedélzetére. A megrémült legénység a fedélközbe menekült, eközben a delfin-Apollón a szeleket úgy irányította, hogy a hajó a görög partok mentén egészen a delphoi kikötőig haladt. A homéroszi himnusz szerint ez után Apollón arra utasította a foglyait, hogy éljenek az új templomban, és szolgálják őt papokként.

A delfin és a túlvilág kapcsolata, a feltámadás és visszatérés eleme nem csak Apollónhoz köthető Delphoiban. Plutarkhosz hangsúlyozza, hogy Dionüszosz tisztelete a templomban ugyanolyan fontos szerepet játszott, aki maga is meghal és minden évben újjászületik, mint a növényzet istene. A delphoi templom alapítása után Apollón számos erényét a delfineknek tulajdonították (Catton 1995).

Az istenek és delfinek kapcsolatán kívül újra és újra megjelenik mítoszokban és néphagyományban a hajósok vagy delfinek hátán szállított emberek képe.

Tehát ahogy látjuk, a delfinek összeköti az életet és túlvilági léttel, azzal, hogy egyszerre vannak jelen levegőben és a vízben. Ennek szimbólumaként kerül a delfin római sírkövekre, mint aki (amely) az elhunyt lelkét átviszi az áldott szigetekre. Ez az ábrázolás nem meglepő a Birodalom azon területein, ahol a lakosság láthatott delfineket. Azonban Pannóniában ez nem volt lehetséges, mégis megjelennek a sírkövek akrotérionjaiban a delfinek. Ebben

az esetben mindenképpen egy kulturális behatásról, vagyis a római kultúra átvételéről van szó.

Ugyanis a helyi kelta őslakosság hitvilágában a halott vagy annak lelke ugyancsak hosszú utat tett meg a túlvilágra, azonban ezt a szárazföld egy távoli részén képzeltek el. Az igazán gazdagok ezt az fáradságos és hosszú utat kényelmessé kívánták tenni, ezért helyezték a sírjukba az egykor mindennapi használatra és státuszszimbólumként megjelenő kocsijukat (Mráv 2017: 84). Ez az elképzelés jelenik meg a sírköveken a sztélé középmezéjében, nagyobb síremlékeken külön domborműves lapon. A balról jobbra haladó kocsi két- vagy négyfogatú, lehet zárt vagy nyitott, ezeken a kocsison kívül a halottat ábrázolják. Az elhunyt álltalában trónszéken ül a kocsi végében, háttal a menetiránynak. Nyilvánvaló a kapcsolat a kocsitemetkezésekkel, ezeket helyettesíti és szimbolizálja a kocsibrázolás, de az ábrázolások gyakoribbak, mint a kocsitemetkezések (Mócsy 1990: 255). Ennek főként anyagi oka lehet.

A kocsibrázolások a sírköveken, szórványosan már Traianus előtt megjelentek, azonban csak a limes teljes kiépülése után váltak gyakorivá (Barkóczi 2010: 43), a 3. század elejére azonban megritkulnak (Mócsy 1990: 256).

A kocsibrázolást tehát kiegészítik a delfinbrázolások, melyek formakincsét főként észak-itáliai műhelyekből importálták. Számos delfinmotívum felismerhető Aquileiából (Dodig 2013: 489). Nagy valószínűséggel ezek a hiedelmek eggyé olvadtak, miszerint a delfin és a kocsi egyaránt lélekátvivő pszükhopomposzként van jelen. A delfinbrázolások itt kiegészülnek egy apotropaikus, bajelhárító jelentéssel (Pilipović 2003: 6).

A delfinek ezen ábrázolásait a timpanonon kívüli háromszög alakú mezőben, sírkövek akrotérionjaiban nem szabad önálló értékeknek tekinteni, hanem ikonográfiai programok keretében, először magukon az oromzatokon, majd az egész sztéléken keresztül kell értelmezni (Pilipović 2003: 3). Ahogy említettem, ezek a képek Észak-Itália területéről kerültek Pannóniába, így mindenképpen mintakönyvek általi másolásra kell gondolnunk. A Birodalom minden területén szabványformában épültek az épületek, készültek a kisművészetek körébe sorolható tárgyak (bronzok, csontfaragványok), és a sírkövek szintén sorozatban, vagyis mintakönyvek alapján. Azonban a megrendelők számára ezek a sablonos, általános formák valós műalkotásoknak számíthattak. Ez tükrözte a frissen romanizált provinciális lakosságnak a Birodalomhoz való tartozását, azzal, hogy közös hagyományt kommunikáltak (Biró 2008: 102). A provinciákban, kevés kivétellel a megrendelők igényelték, hogy a szakrális témák esetében ezeket a sémákat használják, amelyek elsősorban nem esztétikai, hanem gondolkodási sémákat közvetítettek számukra (Biró 2008, 103). Így kerülhettek a kelta lakosság körébe a számukra idegen delfinbrázolások.

Gorsium ~ Herculia a provincia tartománygyűlésének központja és a császárkultusz központja volt. Emellett áthaladt rajta Pannonia Inferior összes főbb útvonala, ami összeköti a tartományt az észak-itáliai területekkel. Tehát nem meglepő, hogy megjelennek az összetett ábrázolások és átvett ikonográfiai elemek a területen. Két delfinábrázolásos sírkövet ismerünk innen (Lupa 805, Lupa 4027). A két sírkő nagyon jól példázza azt az ikonográfiai programot, amibe egyszerre illik bele a helyi kelta elemek megjelenése és az átvett sablonok alapján készült római szimbólumok.

Flavia Usaiu (Lupa 805, W1) sírkövén a két delfin mellett jelen van a kocsiábrázolás a középső mezőben, tehát mindkét lélekátvivőt kifaragták. A főképmezőben az elhunytat láthatjuk, Flavia Usaiu ugyancsak egyszerre viseli a helyi és átvett elemeket. Helyi hagyományos kelta viseletnek tekinthető a turbán, a torques, a két vállon hordott szárnyas fibula, a nagy méretű karperecek. Azonban mindenképpen római hatásra került a kezébe az orsó és guzsaly, melyek az erkölcsös feleség szimbólumai. A sírkő Kr. u. 100–125-re datálható.

Resatus sírköve (Lupa 4027, W2) hasonló képet mutat, a delfinábrázolás és a kocsi, ha töredékesen is, de jelen van. Azonban a főképmezőben itt három alakot ábrázolnak, itt ugyancsak keverednek a római és helyi elemek. A férfiak viseletén megfigyelhető, hogy hamarabb átveszik a római mintát (ennek oka abban is keresendő, hogy férfiruhák kevésbé voltak összetettek, mint a nőké). A nő tradicionális ruhában van, turbánnal a fején, vállán szárnyas fibulák, nyakában vastag torques, karjain karperecek, derekán széles öv, kezében kancsó látható. Resatus sírköve első század közepére keltezhető.

Ezekkel a korai sírkövekkel szemben a második század végére, harmadik század elejére a delfinek elvesztették szimbolikus jelentőségüket és csupán díszítőelemként vannak jelen a köveken (Dodig 2013: 490).

A delfinek tehát jelen vannak az egész Birodalomban. A lélekátvivő állat képét jelentésváltozás nélkül veszik át a különböző meghódított területeken, és illesztik bele saját szimbólumrendszerükbe. Úgy gondolom egy teljeskörű kutatás igen fontos lenne, melybe bele tartozna Moesia, Dalmatia és Pannonia provincia.

Felhasznált szakirodalom

- Barkóczi L. 2010. Megjegyzések a pannóniai köemlékek kocsiábrázolásaihoz. Bud. Reg. 42–43. 2009–2010, 39–52.
Bíró M. 2008. A római mintakönyvek és ábrázolási sablonok kommunikációs háttere. Studia Caroliensia 2: 99–106.

- Dodig R. 2013. Dolphin representations on funeral monuments in the interior of the province of Dalmatia. *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva. Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Region of the Roman Empire.* Split, 481–505.
- Mezősi M. 2019. Arión, Dionüszosz, Orpheusz. *Tempevölgy folyóirat.* 1–10.
- Mócsy A. 1990. Pannónia régészeti kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest. 250–255.
- Mráv Zs. 2017. Utas a halál útján. Óbudai anziksz. (Harmadik kerületi kulturális magazin) ősz, 84–86. <https://obudaianziksz.hu/mrav-zsolt-utas-a-halal-utjan/>
- Pilipović S. 2003. Dolphin representations on stelae from Upper Moesia. 1–17.

Szépirodalom

- Fasti II, 95-118. P. Ovidi Nasonis Fastorum Libri Sex – Ovidius Római nap-tára, ford. Gaál László, Görög és Latin Írók – Scriptores Graeci et Latini, Bp., Akadémiai Kiadó, 1954, 75., 77.
- Homéroszi himnuszok VI. Dionüszoszhoz, 6–15. és 32–53. Homérosz, Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények, ford. Devecseri Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1974, 851–852.

Internetes források

- Catton 1995. Dolphins in Ancient Mythology. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/whales/man/myth.html>
- W1. <https://lupa.at/805>
- W2. <https://lupa.at/4027>

Resatus sírköve (Lupa 4027, W2)

Flavia Usaiu sírköve (Lupa 805, W1)

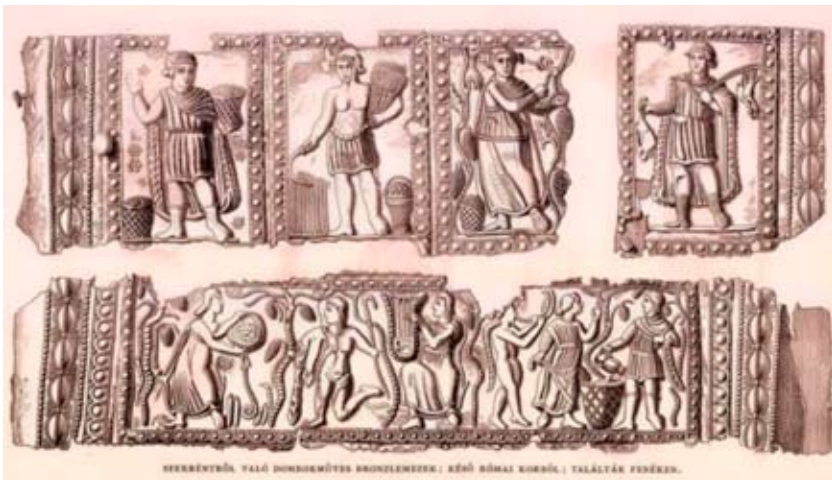
Gyanó Szilvia

Római szőlőmetsző kések Eszköz a Dunántúlon a római korban és a 19. században

„Metszésekör szüretelsz” - tartja a mondás, utalva arra, hogy a szőlőműves a metszéssel szabályozza a szőlő növekedését, ezen keresztül pedig a termőképességét. Hazai borvidékeinken általánosnak mondható a tavaszi metszés. A metszés mindig férfimunka volt, nők csak szükségből metszettek, amikor pl. férjük háborúban volt.

A 19. század végén, de még a 20. század első felében is a Dunántúlon általánosak voltak a fejművelésű tőkék, melyeken különféle metszési módokat alkalmaztak. A fejművelésű tőkék egyik jellegzetes metszési módja volt Zalában a csapos fejmetszés, amikor az egy-két rügyig meghagyott előző évi vesszőt rövidcsapnak, a három-öt rügyre vágottat pedig hosszúcsapnak nevezték. A csapos fejmetszés egyik formája volt a szálvesszős művelés, amikor az egyik termővesszőt nyolc-tizenkét szem hosszúságúra metszettek. A tőkés (tükés) művelés mellett előfordult egyes fajtáknál a lugasos művelési mód is.

A szőlő metszésének eszköze a 19. század végéig a szőlőmetsző kés volt. Ezeknek a sarlóalakú kis tárgyaknak a története egészen a római időkig megy vissza a régészeti és a történeti-néprajzi szakirodalom alapján egyaránt.

Az Archeológiai Értesítőben (is) közölt lemez (Lipp után)

A bronzlemez mesterséges intelligencia segítségével felnagyított részlete (Lipp után)

Érdekes rajzocska örökít meg egy szüreti jelenetet az Archeológiai Értesítő 1886-os számában Hampel (1886: 255). Maga a rajz az Archeológiai Közlemények 1886-os évkönyvéből (Lipp 1886) származik, melyet Hampel József ajánl az olvasók figyelmébe. Nem véletlen, hogy külön oldalt szánt mindkét régészeti folyóirat a kis leletnek, melyet Lipp Vilmos tárt fel 1883-as fenéki (fenékpusztai) ásatásai során. Lipp jelentése a fenéki sírmezőről népvándorláskori (5. századi) régiségként tárgyalja a tárgyat. A lengyel Janina Rosen-Przeworska publikációja a tárgyat a 4. századra datálja (Rosen-Przeworska 1954: 8). Hampel nagyon érdekesnek tartja a nemzeti Múzeumba került tárgye gyűjtést:

„A másik tábla szekrényről való, két bronzlemezt tüntet föl, a felső tábla a négy évszakot, az alsó szüreti ünnepet ábrázoló alakokkal van díszítve, az alakok domborúra vannak kipréselve úgy, a hogy többször ily szekrényeket borító lemezeket látjuk. Az alakok régi római tradíciók szerint, de már igen késő korbéli mesterember ügyetlenségével készültek. Alig tévedünk, hogy ha a negyedik vagy ötödik századból származó római provinciális műnek tekintjük. Lipp is a sír mező korát az ötödik század közepére teszi és ebben megegyezhetünk vele” (Hampel 1886: 253–256).¹

A magyarországi borkultúra gyökerei a római (és kelta) korig nyúlnak vissza, és elsősorban Pannónia provincia területén érvényesültek. A honfoglaló magyarság a szőlőművelés alapjait keletről hozta magával, mely elsősorban az ország keleti részein hagyott nyomot a borkészítés technológiájában. A Duna

¹ Más tárgyban vitába száll Lippel, de ez témánk szempontjából lényegtelen. A lengyel Janina Rosen-Przeworska publikációja a tárgyat a 4. századra datálja (Rosen-Przeworska 1954: 8).

vonala sokáig – a nyugatról és a balkán felől érkező hatások ellenére – éles határvonalat jelentett a szőlőtermesztésben és borkészítésben.

Római kori szőlőábrázolás (Porolissum, Románia, kép: Balázs Géza)

Pannónia provinciát fejlett agrotechnika jellemezte a Kr. u. 1.–5. századokban. Domitianus császár 1. sz. végi rendeletét, amely az Itálián kívüli szőlők kiirtását írta elő és tiltotta az új telepítéseket, a források alapján nem hajtották végre. Ezt a 2. századi, szőlővel kapcsolatos leletek (présalkatrészek, szőlőmetszőkések, nehéz szőlőkapák) bizonyítják. A késői császárkorból szőlőtelepítésekről vannak adataink (Müller 1990: 7). A szőlőtermesztés Pannóniában a 4. században vált általánossá, és bár a népvándorláskorban fokozatosan visszaesett a színvonala, teljesen nem tűnt el. A bortermelés jelentősége a kereszténység elterjedésével tovább nőtt.

Lipp rajzán a domborított lemez felső mezejének egyik nőfigurája görbe kis kés-szerű szerszámmal szedi a fürtöket. A magasra felfuttatott szőlők körbeveszik, lábánál leszüretelt fürtökkel teli fonott kosárka. Hasonló eszközöket – szőlőmetsző késeket – a néprajzi raktárak rejtnek. Müller Róbert a mezőgazdasági vaseszközök fejlődésénél a szőlőmetsző késeknek külön figyelmet szentel (Müller 1982). A vaskortól a törökkor végéig vizsgálta

a régészeti leleteket. Arra következtet, hogy a szőlőmetsző kések az ág- és vesszővágókból alakultak ki, és multifunkcionális eszközként alkalmasak a szőlőtőke műveléséhez és metszéséhez is. Pannóniában a baltás és balta nélküli formák egyaránt előfordultak, használatuk leginkább attól függhetett, hogy milyen módon művelték a tőkét. A Lipp-féle rajzon a női figura balta nélküli metszőkéssel szedi a szőlőt. Müller megjegyzi, hogy inkább a nyugat-európai (francia) párhozamok figyelhetők meg a szőlőmetsző kések formáiban, és kevésbé a rómaiak. Ugyanakkor Európa nyugati részén is az antik hatás érvényesül a szőlőművelés elterjedésében, valamint, ahogy Müller is kiemeli, a formák alkalmazkodnak a klíma által megkövetelt változásokhoz.

Vincze István a magyar szőlőmetsző késeket és metszésmódokat néprajzi szempontból vizsgálta, és külön típusokat határozott meg (Vincze 1957). A zalai metszőkések a baltás típusba tartoznak, azaz sarlószerű pengéjükön kis baltaszerű kiszélesedés (balta, babuka) van. Ezeket külön zalai típusnak is nevezi a szakirodalom. A baltás metszőkéseket használták késként és baltaként is:

„Az élével metszettek, a fokával ütötték a száraz venyigét”. „Avval metszették a régi öregek a szőlővenyicsét, az élével, a hátával meg a tükét pucolták, hátlapjával a száraz hajtásokat vágták le.”²

A Balaton környékén és a Zalában használt metszőkéseket a római kori szőlőművelés pannóniai kontinuitásának tartják. Készítőik kovácsok voltak, akik gyakran mesterjegyüket vagy a tulajdonosra, esetleg a készítés idejére vonatkozó jelzéseket hagytak a pengében. A 19. század közepétől fokozatosan hódított teret a metszőolló. Dél-Zalában a 20. század elején már csak egy-két öreg emlékezett a metszőkés használatára, de szárvágóként, azaz a kukoricaszár levágására még a 20. század közepén is használták. Murakeresztúron metszőkést (vinyakot) vittek magukkal az erdőre, ha pl. kerítésnek valót vágtak, mert az erősebb volt, mint a kés, és kényelmesebb volt vele metszeni az ágakat. Egy oltárci adatközlő elbeszélése szerint egy embert, Peszleg Miskát a 19. század közepén „metszőkéssel vagdaltak össze, amikor agyonverték”.

Néhány példa a nagykanizsai Thúry György Múzeum római előzményekre visszamutató szőlőmetsző késeiből:

² Részletek a Thúry György Múzeum szőlőmetsző késeihez készült leírókartonokból.

1. Szőlőmetszőkés, „szőlőmetsző” pengéjében 1840-es évszámmal. Nagyatádról került Nagykanizsára. (Thúry György Múzeum, Ltsz. 72.33.1. Fotó: Hohl Zoltán)

2. Szőlőmetszőkés, „meccőkés” pengéjén kereszt alakú jelzéssel, Zalaszentbalázs. 1896-ban született tulajdonosa már nem látta használatban, de 1901 körül „öregszülője” még ilyenekkel metszett. (Thúry György Múzeum, Ltsz. 65.3.9., Fotó: Hohl Zoltán)

3. Szőlőmetszőkés, „meccőkés” pengéjében KA monogrammal, Bázakerettye. (Thúry György Múzeum, Ltsz. 87.3.10. Fotó: Hohl Zoltán)

4. Szőlőmetszőkés, „meccőkés”, Pogányszentpéter. (Thúry György Múzeum, Ltsz. 52.234.2. Fotó: Hohl Zoltán)

5. Szőlőmetszőkés törött (hiányos) pengéje, melyet kis kör alakú napok/virágok díszítenek. Eszteregnye – a MÉH-telep ajándéka (Thúry György Múzeum, Fotó: Hohl Zoltán)

Felhasznált irodalom

- Hampel József 1886. Archeologiai Közlemények XIV. kötet. Két képes táblával. Könyvismertetés. *Archeológiai Értesítő* 253–256.
- Lipp Vilmos 1886. A fenéki sírmező. *Archeologiai Közlemények* 14: 137–180.
- Müller Róbert 1982. A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. *Zalai Gyűjtemény* 19.
- Müller Róbert 1990. A földművelés fejlődése a kezdetektől a törökkor végéig. In: Müller Róbert–Petánovics Katalin: *A földművelés története*. (A Balatoni Múzeum Állandó Kiállításának Katalógusai 4.) Keszthely, 3–10.
- Rosen-Przeworska Janina 1954. Ubiór na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza. (Materiały do historii ubioru ludowego). *Polska Sztuka Ludowa* 14–35.
- Vincze István 1957. Magyar szőlőmetszőkések és metszés módok. *Néprajzi Értesítő* 39: 71–102.

A római irodalom 714 éve

Adamik Tamást kérdezi Balázs Géza

Adamik Tamás professzor négy kötetben megírta a római irodalom történetét. Magyar nyelven páratlan munkáról van szó: 1. Római irodalom az archaikus korban (Seneca Kiadó, 1993, 229 oldal); 2. Római irodalom az aranykorban (Seneca Kiadó, 1994, 309 oldal); 3. Római irodalom az ezüstkorban (Seneca Kiadó, 1994, 280 oldal); 4. Római irodalom a késő császárkorban (Seneca Kiadó, 1996, 341 oldal). Ennek kapcsán beszélgetünk a római irodalomról, annak máig tartó hatásáról.

Miért négykötetes a római irodalomtörténet?

Ennek részben tantervi, részben irodalomtörténeti oka van. Tantervi oka egyszerű, a tanterv négy félévévet írt elő római irodalomnak mint tantárgynak a tanítására. Irodalomtörténeti oka pedig az, hogy minden irodalmat korszakolnak, hogy az adott irodalom fejlődésének egyes korszakait, és e fejlődés vagy változás okait megállapíthassák.

Melyek ezek a korszakok?

E szempontból nézve a római irodalmat általában négy korszakra osztják fel: 1. kezdetektől, tehát Róma alapításától (Kr. e. 753), az ún. irodalom előtti, majd az archaikus kor, amelybe az első írók és költők megjelentek (Kr. e. 240–Kr. e. 81); 2. aranykor, a köztársaság vége és a császárság eleje; az aranykor elnevezés arra utal, hogy esztétikailag ez a legértékesebb (Kr. e. 81–Kr. u. 14, Augustus császár haláláig); 3. ezüstkor, a kora császárkor irodalma, elnevezés azt sejteti, hogy ez az irodalom nem érte el esztétikailag az aranykor színvonalát (Kr. u. 15–117; Traianus császár haláláig); 4. késő császárkor irodalma, ezt általában elhanyagolták az oktatásban (118–476; a Nyugatrómai Birodalom megszűnéséig). Amikor én voltam egyetemi hallgató, akkor is négy félév jutott a római irodalomra, és Trencsényi-Waldapfel Imre professzor úr tanította ezt a tantárgyat, de ő többnyire az első két korszak, az archaikus kor és az aranykor nagy alkotóiról tartotta előadásait, az ezüstkor és a késő császárkor irodalma teljesen háttérbe szorult. Én bizony szerettem volna megtudni, hogy miért nem oktatják a római irodalom utolsó két korszakát,

de nem mertem ezt megkérdezni tekintélyes professzoromtól. Amikor 1973-ban Horváth János professzor úr meghívott az ELTE BTK Latin Tanszékére, és megbízott a római irodalom tanításával, én kezdettől fogva többször végigtanítottam a római irodalomnak mind a négy korszakát, óráimra bizony nagyon sokat kellett készülnöm és jegyzetelnem. Végül is így tudtam megírni a római irodalom egész történetét ebben a négy kötetben. Számomra meglepő eredményként kiderült: hogy mind a négy korszak irodalma rendkívül izgalmas, és hűen tükrözi az adott korszakok társadalmi igényeit és a fejlődés vagy a változás okait. Irodalomtörténetem reprezentatív merítés, mert az én könyveim tankönyvek is, céljuk, hogy hű képet adjanak a római irodalomról a tanulóifjúságnak és az érdeklődő magyar olvasóknak.

Hány évnyi irodalomról beszélünk?

Összegezve: archaikus kor 159 év + aranykor 95 év + ezüstkor 102 év + késő császárkor 358 = összesen: 714 esztendő.

Hány szerzőről és hány műről van szó? És mennyi vészett el?

714 év alatt óriási mennyiségű irodalom jött létre, ez azonban csak töredékesen maradt ránk. Kevés az olyan szerző, akinek minden műve ránk maradt, ilyen Catullus, Lucretius, Vergilius, Horatius. A római antikvitás mintegy 800 alkotója közül nagyjából egyötödének olvashatjuk legalább egy művét, körülbelül felétől ismerünk töredékeket, a maradék csak üres név. Pontos számokat mondok:

Az 1. korszakban (archaikus kor) 4 szerzőnek maradt fenn 29 műve.

A 2. korszakban (aranykor) 17 szerzőnek 87 műve.

A 3. korszakban (ezüstkor) 22 szerzőnek 30 műve.

A 4. korszakban (késő császárkor) 65 szerzőnek 184 műve.

Elvesztek olyan híres, sokat idézett alkotások, mint Ennius *Annalese*, Cato *Originese*, Lucilius *Szatírái*, Cicero *Hortensiusa*, Sallustius *Historiae*ja stb. Sőt egész műfajok elvesztek, a *fabula praetextata* és *togata* (a római tárgyú tragédia és komédia), az egész archaikus tragédiatermés, az *Atellana* néven nevezett bohózat, az egész görög és latin nyelven írt annálista történetírás, Catullus kivételével az egész neóterikus költészet, és a Iulius Caesar korabeli irodalmi mimus nagy része is.

Miért veszett el ilyen sok római irodalmi alkotás?

Az okok között első helyen említendő az, hogy az újabb, jobb művek hétértébe szorították a régebbieket, különösen ha az iskolai használatból is kiszorították őket. Ilyenkor már nem másolták le újra azokat, és a meglévő kevés példány könnyen tönkremehetett, elkallódhatott. A tekercs mint könyvforma nagyon sérülékeny volt, könnyen leszakadhatott az eleje meg a vége. Amikor pedig a Kr. u. 3–4. században a tekercsformáról áttértek a kódexformára, csak azoknak a műveknek lehetett esélyük a megmaradásra, amelyeket átmásoltak kódex (mai könyv) formába. Ezek olyan művek lehettek, amelyek az iskolai tananyag részévé váltak, például Cicero *A feltalálásról*, Quintilianus *Szónoklattan*, vagy pedig nélkülözhetetlen szakmunkák voltak, például Cato *Földművelésről*, Vitruvius *Építészetéről*.

Római irodalomról beszélünk, de úgy tudom, hogy nemcsak latin nyelvű irodalomról van szó, hanem görögről is... És esetleg más nyelvű irodalmi alkotást is besorolunk ide?

Az igaz, hogy a rómaiak nyelve a latin, s emiatt a franciák, angolok a római irodalom helyett latin irodalomról beszélnek. Ez azonban helytelen, mert az egész középkorban a szépirodalom nyelve is latin volt, ezért helyesebb, ha azt az irodalmat, amely a Nyugatrómai Birodalom idejében keletkezett, római irodalomnak nevezzük. Előfordult azonban, hogy egyes római szerzők görög nyelven írtak, s ezek a művek is a római irodalomhoz tartoznak. Például az első annalisták görög nyelven alkottak: Fabius Pictor akit Kr. e. 216-ban Delphoiba küldtek jóslatért, görögül írta meg Róma történetét, Cincius Alimentus (Kr. e. 210-ben praetor), és Postumius Albinus (consul Kr. e. 151-ben) szintén görög nyelven írták meg történeti műveiket. Céljuk az volt, hogy a hellenisztikus államokkal saját arisztokrata szempontjukból ismertessék meg Róma történetét, s indokolják itáliai hódításait. Ezek a művek nem maradtak ránk. De később is előfordult, hogy római alkotó görög nyelven írt, például C. Frontónak (Kr. u. 2. sz.) több görög nyelvű levele fennmaradt; Marcus Aurelius császár, Fronto tanítványa, görögül írta meg elmélkedéseit itt, Pannóniában, Huszti József professzor fordította le magyar nyelvre: igen érdekes, ahogyan egy sztoikus császár látja a világot. Claudius Claudianus római költő a Kr. u. 4. században, görög nyelven tette közzé első művét, *Gigantomachia* című eposzát, ez azonban elveszett, de fennmaradt néhány görög nyelvű epigrammája, és latin nyelvű panegiriszei.

Melyek ennek az irodalomnak a fő vonásai, milyen stílusok, jellemzik?

Az archaikus kor tehát Kr. e. 81-ig, Cicero fellépéséig tartott; ez összesen 159 év. Ebből a korszakból a legértékesebb irodalmi termés a római komédia, fő képviselője Plautus (született Kr. e. 255 és 250 között) komédiáival óriási sikereket ért el, a Kr. u. 2. század folyamán neve alatt már 130 darab forgott közkézen, de ebből 21 hiteles darab maradt fenn, a Trinummust 204 előtt mutatták be. E korszak másik híres komédiaírója Terentius, születésének évére két dátum maradt ránk: Kr. e. 185 vagy Kr. e. 195, Karthágóban született, ezért Afer (Afrikai) a mellékneve. Kr. e. 160 körül halt meg; 6 komédiája maradt ránk. Az aranykor Kr. e. 80-tól Kr. u. 14-ig, Augustus császár haláláig tartott, tehát 95 évig; legkiemelkedőbb irodalma a költészet, a szónoki beszéd (Cicero) és a történetírás, (Livius); az ezüstkor Augustus halálától Traianus császár haláláig tartott (Kr. u. 117), 102 év; újdonságnak számító műfaja a sztoikus filozófia, a dráma (Seneca); a regény Petronius, szatíra (Juvenalis) és az epigramma (Martialis), és a történetírás (Tacitus); végül a késő császárkor irodalma 117-től a Nyugatrómai Birodalom bukásáig, óriási pogány és keresztény irodalommal; időtartama 358 év.

Jól gondolom, hogy a római irodalom csúcsa Vergilius eposza, Horatius, Ovidius költészete, s talán még a satirikus regény: Petronius töredékes Satyriconja. S talán az ő hatásuk a legnagyobb a későbbi korokra, például mindmáig? Pázmándi Horvát Endre a „magyar Vergilius”, nála jóval ismeretebb Berzsenyi Dániel, akit köztudottan a „magyar Horác”-nak neveznek.

Az kétségtelen, hogy Vergilius, Horatius és Ovidius a legnagyobb római költők közé tartoznak, műveik terjedelmét, formáját, eszmeiségét és az utókorra tett hatásukat tekintve. De ugyanez elmondható a szónok Ciceróról és a történetíró Liviusról, akik kétezer év óta tanítják az egész világot az ékesszólásra és a történetírássra. Petronius töredékes Satyriconjával más helyzet és a probléma. Több késő császárkori szerző idéz hosszabb-rövidebb részleteket egy műből, amelyek címét egymástól eltérő változatokban közlik: *Satirae*, *Saturae*, *Satiricon*, *Satyrikon* stb., szerzőjét pedig a Petronius, Arbiter vagy Petronius Arbiternek nevezik. E töredékeket először Franciscus Puteolanus gyűjtötte össze és adta ki 1482-ben. Ez az első kiadás, amelyet az irodalmárokként latinul *editio princeps*-nek neveznek, ez a kiadás azonban csak a rövidebb töredékeket tartalmazza. A 17. században Trauban (ma Trogir) előkerült egy hosszabb töredék, amely a *Trimalchio lakomája* címen ismert részt tartalmazza, első kiadása 1664-ben látott napvilágot. A töredékek értelmezésében

fontos állomást jelent P. Burmann kommentáros kiadása 1743-ból, majd pedig Fr. Buecheler kiadása 1862-ből, amely abban a sorrendben rendezte el a töredékeket, amelyben ma is találjuk azokat a modern kiadásokban és a különböző idegen nyelvi fordításokban. Ezzel megteremtődtek a Petronius-kutatás feltételei. Petronius műve tehát – amelyet a római irodalom első regényének tarthattunk – az idők folyamán elveszett, de hogy olvasták, annak bizonyítéka az a sok töredék, amelyeket főleg a grammatikusok gyűjtöttek ki belőle, vulgáris nyelvi fordulatai miatt. Természetes, hogy már a humanisták korától kezdve izgatta a kutatókat, mikor keletkezett az a mű, amelyből a töredékek származnak. Poggio Augustus utánira datálta, Scaliger pedig Nero korára gondolt. Niebuhr és Mommsen a 3. századra tette a mű keletkezését bizonyos feliratok alapján, Buecheler pedig nyelvi kritériumokra hivatkozva Tiberius és Claudius korára. Mivel az első grammatikai írók, akik idézik (Acro, Terentianus Maurus, Flavius Caper) a 2. század vége felé éltek, a mű keletkezését a 2. század vége előtti időkre kell helyezni. Ma a kutatók többsége a műből merített belső érvek alapján a Nero korára való datálást tartja valószínűnek. Például Trimalchio lakomáján a felszabadított rabszolgák emlegetik Menecrates énekest és Apelles tragikus színészt; az előbbi Nero kedvence volt, az utóbbi pedig Caligula császár alatt vált ismertté (73, 3; 64, 4).

Bár Terentianus Maurus említi elsőként név szerint Petroniust, ez nem jelenti azt, hogy a korábbi római szerzők nem ismerték. Martialis például több témát és szókapcsolatot átvesz tőle, anélkül, hogy nevét említeni, például *ingeniosa gula est* – leleményes az íny (Petr. 119, 33–Mart 13, 2). Iuvenalis és Apuleius is merít belőle, a grammatikusok is sokat idézik, sokat citálnak versbetéteiből, például Fulgentius az 5–6. században. A középkorban Ioannes Saresberiensis és mások is idézik, a humanista korban pedig kiadják, tanulmányozzák. Iustus Lipsius szerint „a legtisztább tisztátalanság szerzője”. Feltehetőleg a spanyol kóperegények belőle merítettek ihletet, Franciaországban pedig tudós kiadásokban teszi közzé, kommentálják és hamisítják (Nodot 1692). Leibnitz, Voltaire, Lessing, Balzac, Flaubert lelkesednek érte. A *Trimalchio lakomáját* többször előadják, például 1702-ben Hannoverben, nagy sikerrel. Henryk Sienkiewicz *Quo vadis* című Nobel-díjas regényében Petronius alakja áll a középpontban. De Magyarországon is közkedvelt Petronius műve. *Trimalchio lakomáját* lefordította Székely István 1900-ban, Révay József 1943-ban, Petronius verseit Horváth István Károly 1959-ben, az egész *Satyricon*t pedig 1963-ban.¹

¹ További fordítások: részleteket fordított Faludy György (2002), hexameterekben magyarította Cseh Zoltán (2014).

Jól gondolom, hogy a római irodalomban hangsúlyosabb a próza, de nem a széppróza, hanem a tudományos irodalom, a történetírás, vagy éppen a retorika?

Ez így van. Az ókorban ugyanis szélesebb körű volt a szépirodalom fogalma, mint ma. A szűkebb értelemben vett szépirodalmon kívül bizonyos tudományok szakirodalmát is a szépirodalom közé sorolták, például a történelmi, retorikai és filozófiai, mezőgazdasági műveket. E tudományos irodalom különösen előtérbe került az ezüstkorban; például Aulus Cornelius Celsus *Artes* címen egy átfogó enciklopédiát írt, amely a mezőgazdasággal kezdődött, ezt követte az orvostudomány, a hadtudomány, a retorika, a filozófia és a jogtudomány. Ebből a nagy enciklopédiából csak a *De medicina* maradt fenn feltehetően gyakorlati hasznossága miatt 8 könyvben. Ugyancsak hasznossága miatt őrződött meg idősebb Plinius *Naturalis historia* című nagy műve, amely 37 könyvben az összes tudományt áttekinti, és mindezt prózában. Columella tízenkét könyvben írta meg *De agricultura* – A földművelésről című művét ugyanebben a korban. E mű nyolcadik könyvét azonban, amely a kertészekedről szól, versben, hexameterekben alkotta meg. Ez a tény mégis azt sejteti, hogy a rómaiak a költészetet is nagyra becsülték. A kert fogalmának van valamiféle romantikus többlete, és ez indíthatta Columellát arra, hogy versben írjon róla, bár ő azt mondja, azért írt a kertészetről versben, mert Vergilius a *Georgicában* az utódokra hagyta (4, 148).

A görögöknél a dráma uralkodó műfaj volt, miért hiányzik a rómaiaknál?

Valóban nem maradt fenn eredeti római dráma az archaikus korból és az aranykorból, de ez nem jelenti azt, hogy nem volt. Két drámaíró is tevékenykedett az archaikus korban: Pacuvius és Accius. Pacuvius egyetlen műfajra, a tragédiára összpontosította tehetségét. Az egy műfajban való alkotásra Plautus és Terentius indíthatta, de közrejátszhatott ebben festői hajlama is. Feltűnő viszont, hogy hosszú élete folyamán (90 évet élt) aránylag kevés darabot írt. Mindössze 13 tragédiájának a címét ismerjük biztosan, és mintegy 450 sornyi töredéke maradt ránk. Címei arról tanúskodnak, hogy egyrészt követte a római hagyományt, azaz olyan témákat is feldolgozott, amelyeket már költőelődei is színre vittek. Így versenyre kelt Livius Andronicusszal (*Hermiona*, *Teucer*, *Armorum iudicium*), illetve Enniusszal (*Armorum iudicium*, *Orestes*, *Teucer*). Másrészt eltért a római hagyományoktól, amennyiben a trójai mondakör témáit új oldalról közelítette meg (*Chryses*, *Dolorestes*, *Iliona*), vagy egészen új történeteket választott (*Antiopa*, *Pentheus*, *Atalanta*, *Periboea*).

Accius Kr. e. 170-ben született; apja felszabadított rabszolga volt. Ő is hosszú életet élt, mint Pacuvius: 86 előtt halt meg, tehát a fiatal Cicero még személyesen ismerhette. Cicerói hagyomány szerint harmincéves korában versenyre kelt a nyolcvanéves Pacuviusszal (Brutus 229). Miután Pacuvius visszavonult Tarentumba, Accius maradt Rómában az ünnepeelt tragédiaíró. Accius is mint költő a tragédiát művelte: több mint negyven tragédiájának a címét ismerjük, mintegy 700 sornyi töredékét őrizte meg az irodalmi hagyomány. Pacuviustól eltérően Euripidés volt a fő mintája, utána Sophoklés; Aischylost csak elvétve választotta mintául.

A római irodalomban egyedül a filozófus Senecától maradtak fenn tragédiák az ezüstkorból, magyarul is olvashatók, mégpedig a következő tíz: *Órjöngő Hercules, Trójai nők, Föníciai nők, Medea, Phaedra, Oedipus, Agamemnon, Thyestes, Hercules az Oeta hegyén, Octavia*.

A görögöknél a filozófia is igen hangsúlyos volt, miért hiányzik a rómaiaknál?

A görögök szinte mindent elmondtak a filozófiáról, a bölcsesség szeretetéről, mert a filozófia szó ezt jelenti. A rómaiaknak már csak az maradt, hogy arról elmélkedjenek, amit a görögök a filozófiáról írtak. Említettem már, hogy a rómaiak a szaktudományokat is, így a filozófiát is szépirodalomnak tekintették. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor el kell ismernünk, hogy a rómaiak is foglalkoztak filozófiával és írtak róla. Lucretius például Epikuros filozófiai rendszerét fejti ki hat könyvből álló tankölteményében, amelynek címe: *De rerum natura* (A természetről). Az egyes könyvek három részből állnak: bevezetésből, kifejtő részből és befejezésből. A bevezetések többnyire Epikuros dicsőretét tartalmazzák, a kifejtő rész ismerteti Epikuros tanítását a szóban forgó témával kapcsolatban, bizonyítja azt, és cáfolja az ellenkező véleményeket. A befejezés levonja a fejtegetések tanulságát és követésükre buzdít. Cicerónak pedig mintegy tíz művét sorolja maga Cicero és a szakirodalom is a filozófia tárgykörébe, például *De re publica* (Az állam), *Tusculanae disputationes* (Tusculumi eszmecsere), *De officiis* (A kötelességekről) stb. A sztoikus Seneca pedig (Lucius Annaeus Seneca) *Ad Lucilium Epistulae morales* (Erkölcsei levelek Luciliushoz) című levélgyűjteményében, amely 124 levélből áll, mindegyik levelében valamilyen egyedi esetből indul ki. Majd eltávolodik ettől, és ismert filozófusok – Platón, Aristotelés, Epikuros stb. – véleményét is bevonja vizsgálódásai körébe. Maga Lucilius létező személy volt, de nem biztos, hogy Seneca mindegyik levelét elküldte neki. Mindenesetre ez a levélfajta teljesem új a római irodalomban, mert Cicero is sok levelet írt, de

azokat el is küldte, tehát a közzététel szándéka nélkül írta őket. Seneca pedig a közzététel szándékával.

Van-e pannóniai latin irodalom?

E kérdésre a helyes válasz az lehetne, hogy van is, nincs is. Van, mert ránk maradt egy nagyszerű irodalmi mű: Marcus Aurelius császár *Elmélkedései* tizenkét rövid könyvben, csak hogy ez a császár sztoikus filozófus is volt, és görög nyelven írta meg *Elmélkedéseit*. E mű első könyvének a végén a császár megjegyezte: „Írtam a quádok földjén, a Garam mentén”. „A quádok harcias néptörzs, Marcus legveszélyesebb ellenfelei. Ebben az időben a Morva és a Garam közti területen laktak” (Szilágyi János György). A második könyv végén pedig ezt: „Írtam Carnuntumban”, - „város a Duna partján, a mai Bécs közelében, M. főhadiszállása a germán háborúban” (Szilágyi János György). Fennmaradt viszont Aquincumban sok latin nyelvű felirat, közöttük több kőbe és szakofágok oldalára vésett igényes sírvers, közöttük Aelia Sabina sírverse, akit férje sirat, és úgy magasztal mint énekesnőt és orgonistát, akinek orgonajátékát csodálta a nép. Különleges szerencse, hogy az orgona is előkerült Aquincum romjai közül, amelyen Aelia Sabina játszott. Egy másik sírverset egy Lupus nevű költő írta, és benne mély értelmű gondolatokat hagy örökölni az élőknek: az ember feladata az, hogy másoknak adjunk, másokat segítsünk. A költő nevét onnan tudjuk, hogy a versfőkben megadta nevét: *Lupus fecit* – Lupus költötte. Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy Lupus tehetséges, elismert költője lehetett Pannoniának.

Daru utcai sírvers

(Mint a versfők mutatják, Lupus írta)

Lankatag, összezilált – jó vagy rossz – gyenge, törékeny,
Úttalan élet az embereké, sose biztos a vége.
Páros baj közepette a sors vékony fonalán függsz.
Úgy élj, tudd, meghalsz, míg percet hagynak a Párkák!
Sürgessen bár tenger avagy falu, város, a tábor,
Ízlelgesd Vénus gyönyörét, Bacchus csoda nedvét,
Rakd oda drága Minervának ragyogó olaját is!
Tartós életet élj, igazat, megtöltve derűvel!
Adj mint zsenge fiú, siheder, férj, majd öregember!
Ez leszel itt, s feleded tisztségít a fönt maradóknak.²

² Forrás: Adamik Tamás: *Carmina Fructifera. Versek és műfordítások.* Üveghegy Kiadó, Százhalombatta, 2023. 49. oldal.

Mi az, amit kimondottan a rómaiaknak köszönhetünk az irodalom terén?

Van ilyen műfaj, ez a verses szatíra. Már az archaikus római irodalomban volt egy kiemelkedő művelője, Lucilius. Az aranykorban nem kisebb költő, mint Horatius: két könyvben tette közzé szatíráit. Az ezüstkorban két költő is a szatírának szentelte tehetségét: Iuvenalis és Persius. A szatírában a költő úgy jelenik meg, mint népének bírója: javító szándékkal ostromozza és tanítja embertársait. A római verses szatírának a versformája kezdettől fogva mindvégig a hexameter. Egyébként a szatirikus hangvétel az egész római irodalomra jellemző.

Milyen messzire ért el a római irodalom hatása? Csak a Római Birodalom területére, avagy messzebbre is?

A római irodalom először Itáliát hódította meg, majd a Nyugatrómai Birodalom egész területét még az ókorban, a 10–11. századig pedig eljutott az Északi tengerig, és nyelve a latin az egész művelt Európa irodalmi nyelvéné lett. A 6. századtól kezdve gazdag latin nyelvű irodalom bontakozott ki Itáliában, Észak-Afrikában, Galliában, Hispániában, Angliában és Írországbán, Nagy Károly korától kezdve pedig a Birodalom hivatalos nyelve lett a latin; kiváló tanárok, írók és költők a császár pártfogását élvezve normatív latin nyelvet és normatív irodalmi kultúrát teremtettek meg a birodalom minden városában, kiváló kolostori iskolákkal, könyvműhelyekkel. A frank császárság hatalma, kultúrája alig élte túl Nagy Károlyt, de az ő uralma alatt létrehozott intézmények mintául szolgáltak egész Európa, így Szent István alatt Magyarország számára is.

Hogyan lehetne tömören összefoglalni a római irodalom sajátos jellegét, szellemiségét?

A római irodalom több nép egybeolvadásával és kölcsönhatásával létrejött közösség irodalma, pontosabban szólva: rómaiak, latinok, szabinok, illírek, etruszkok, görögök egybeolvadásából kialakult római állam irodalma. Az összetett jelleg a római irodalom egészében felelhető. A régi rómaiak kemény földműves munkával és katonáskodással foglalkozva egyszerű életet éltek: e primitív egyszerűség utáni sóvárgás mindvégig megmaradt a római irodalomban, de a mindennapi életben is: luxusvillákban „szegényszobát” rendeztek be, emlékeztetőül a régi rómaiak egyszerű szegénységére (Seneca, Epist. 18, 7; Martialis 3, 48). Az etruszk hatás nyomairól viszont az anyagi javak

és az élet szépségének szeretete, a gladiátori játékok kedvelése árulkodik. A puritanizmus és a hedonizmus együtt létezik a római irodalomban. Ugyanakkor a római állam szolgálatának eszméje is mindvégig hatott, amely görög szellemiséggel és lelki jólneveltséggel párosulva a *homo Romanus*ból *homo humanus*t nevelt. Ez az oka annak, hogy a hazaszeretet, a szülőföld és az emberi méltóság dicsérete oly gyakran felcsendül benne, de az is, hogy a rómaiak általában sztoikus módon nyilatkoztak, de epikureus módon éltek.

Utolsó kérdésem, hogyan bukott meg a Nyugatrómai Birodalom?

Ferenczy Endre, Maróti Egon, Hahn István: Az ókori Róma története című könyvében ezt a választ találjuk: „473-ban a pannoniai származású Orestes (Attila egykori titkára) ragadta kezébe a *magister utriusque militiae* tisztjét, és saját fiát, a kiskorú *Romulust* nevezte ki császárrá (474). Ekkor lépett fel a különböző germán törzsekből összeverődött itáliai hadsereg vezetője, *Odovacar* azzal a követeléssel, hogy Itália földjét osszák fel a *tertia* alapján a barbár alakulatok között. Amikor ezt Orestes megtagadta, Odovacar előbb a *rex Italiae* címet vette fel (476. augusztus 23.), majd Orestest rövid harc után elfogta és kivégeztette, a kiskorú császárt, az „Augustulust” pedig egy vidéki birtokra internálta. A császári jelvényeket Konstantinápolyba, a Keletrómai Birodalom császárához, Zénónhoz küldte” (419. old.). Ezzel nem megbukott, hanem megszűnt a Nyugatrómai Birodalom.

ÚJRAJÁTSZÁS

Nagy Mihály

Re-enactment: Nyugaton kelt a Nap – kísérleti regény (archeoregény)

Kinek írta ezt a könyvet?

Ez volt az egyik jellemző újságírói kérdés a *Nyugaton kelt a Nap* című könyvem megjelenése után.¹ A másik kérdés pedig ez: „Régész szakember miért ír regényt?” Utóbbi kérdésben talán ítélet rejtőzik: a tudományos munka mégis csak magasabb presztízssű, mint a mesélés, de lehet, hogy korholás: a suszter maradjon a kaptafánál!

Annyit előre kell bocsátanom, hogy a regényírással a hiányérzetemet akartam csökkenteni. 1989 végétől foglalkoztam a Seuso-kincs régészeti, történeti, művészettörténeti, műkincspiaci kérdéseivel, és a hosszú per során gyakran kellett elmagyaráznom kívülállóknak a kincs fontosságát. Egy műtárgy jelentőségét (és az alperesek által remélt, de általunk el nem ismert piaci forgalmi értékét) a történeti kontextus alapozza meg. A kincs darabjai kézzelfogható, természettudományos módszerekkel vizsgálható tárgyakként jelennek meg mai valóságunkban, de annak a történelmi helyzetnek a megtalálása, amelyben és ahol egy ilyen, különleges együttes létrejöhetett, illetve azoknak az erőknek az azonosítása, amelyek a helyzet szereplőit mozgatták, rekonstrukciós munkát igényel. Egyszerűbben azt is mondhatnánk, hogy történeti kutatásra van szükség, és itt máris jól ismert szakmai nehézségekbe ütközünk: a történész eredményei mennyiben lesznek helytállóak? Arra a következtetésre jutottam, hogy a helyzetet leginkább egy, a történeti források figyelembevételével megírt kísérleti regényben lehetne bemutatni. Kísérletinek nevezem, mivel nem teljesen azonos a történelmi regény műfajával (vö.: Munslow 2007: 100; White 2007: 225).

Az előbb említett két kérdés összefügg egymással, és megválaszolásuk, véleményem szerint, rávilágít a 21. századi ember „kultúrafogyasztási” szokásaira. Az idézőjelbe tett kifejezéstől mindig idegenkedtem, most is nehezen szántam rá magamat, hogy leírjam. Noha sokan vitatják, a történelem a nyugati világban tömegfogyasztási cikké vált (De Groot 2009: 6), ami

¹ Nagy Mihály: *Nyugaton kelt a nap. Regény*. Kalligram, NINCS Kulturális Alapítvány, Budapest, 2025. 552 oldal.

azzal a következménnyel jár, hogy a fogyasztó válogat a kínálatból, amikor döntenie kell, hogy mire költi a pénzét, a piac pedig igyekszik olyan irányba terelni a tartalmat előállítókat, hogy elégítsék ki a vágyakat. Kicsit olyan ez, mint amikor valaki megkeres egy családfakutatót azzal, hogy szeretne többet megtudni az őseiről, de csak akkor, ha kiderül, hogy nemesek voltak. A piacon megélni akaró vállalkozó ekkor megkérdezi, hogy a családfához színes címet kérnek-e, vagy jó lesz a fekete-fehér is.

Amikor az első bekezdésben szereplő kérdést először feltették, hirtelenjében csak annyit tudtam mondani, hogy remélem vannak emberek, akiket érdekel az 1700 évvel ezelőtti világ, és közelebből is szívesebben megismerkednének vele. Ösztönös reakcióm a pályaválasztás, majd az egyetemi képzés koráig nyúlik vissza: a múlttal foglalkozó szakemberek magától értetődőnek tartják, hogy eredményeik fontosak lehetnek mások számára. Nagyjából úgy fogtam fel a kérdést, mint gyakorló muzeológus koromban, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításain csoportokat vezettem: jöjjenek velem, elmondom, hogy mi látható a termekben, és menetközben nyugodtan tegyenek fel bármilyen kérdést, ami csak eszükbe jut. A szereposztás akkor még egyértelmű volt: én dolgoztam a kiállítás előkészítésén, ismerem az anyagot, el tudom mondani, hogy a látogató számára mi lehet érdekes benne. A látogató – a szereposztás szerint a „befogadó” – feladata az érdeklődés, ez egyúttal a muzeológus jutalma is, azt jelzi, hogy érdemes volt dolgozni.

Az utóbbi három évtizedben, az internethasználat tömegessé válásával megváltoztak a fogyasztási szokások, és a szereposztás is módosult. A fent idézett múzeumi szituációban a fehérköpenyes muzeológus volt az a szaktekné, aki hozzáfér a tárgyi emléktárhoz és a szakirodalomhoz, diplomája és tudományos minősítése bizonyítja, hogy ért ahhoz, amit csinál. A látogatók között mindig voltak tájékozott amatőrök, akik szorgos munkával utánajártak a nívós ismeretterjesztő irodalomnak, néhányan szorosabb kapcsolatot létesítettek múzeumokkal, és önkéntesként segítették a hivatásos muzeológusok munkáját. Az internet könnyebbé tette az ismeretekhez való hozzáférést, egyre többen beszélnek idegen nyelveket, és számos olyan tematikus honlap, illetve csoport alakult, ahol a „fogyasztó” bárholnan, bármikor elérheti az őt érdeklő tartalmat. Ma már nem kell múzeumba menni ahhoz, hogy valaki vitrinbe zárva, üvegen keresztül megtekintszen érdekes régiségeket, mert azok nagyfelbontású képei, szakszerű leírásokkal együtt bárkinek, bármikor rendelkezésére állnak.

***Re-enactment* – egy lefordíthatatlan fogalom**

1990-ben, többhetes angliai ösztöndíjról hazatérve, lelkesen számoltam be kollégáimnak arról, hogy ott a napi hírekbe is bekerül, hogy milyen munka folyik a múzeumokban, és vannak olyan csoportok, amelyek korhű viseletben és fegyverzettel, ha rövid időre is, de át akarják élni a régi korok hangulatát (lásd pl.: De Groot 2009: 110–133). Azóta már nálunk is alakultak ilyen csoportok, amelyek tevékenységét hagyományörzésnek szokták nevezni, holott az eredeti angol elképzelés szerint *re-enactment* az, amit csinálnak, vagyis nem egyszerűen jelmezt öltenek néhány órára, hanem az eredeti körülményeket minél teljesebb mértékben rekonstruálva, hosszabb időn – akár heteken át – próbálnak újra átélni egy szituációt (lásd részletesen: De Groot 2016: 105–133). A *re-enactment* elmélete a régészként is maradandó művet alkotó oxfordi filozófus, R. G. Collingwood nevéhez kapcsolódik (Collingwood 1993: 282–302; vö.: Van der Dussen 1993: xxviii és xxxix).

A múlthoz való hozzáférés nálunk is demokratizálódott: egyre több a tájékozott ember, ők egyre bátrabban nyilvánítanak véleményt, vitába szállnak a szakértővel is, ami örvendetes, kivéve, ha a vita oka a vágyak kielégítése. Márpedig kétségtelen tény, hogy komoly igény van a történelem esztétizálására: a múlt legyen olyan, ami nekem tetszik, és az az igazság érvényesüljön, amit én helyesnek tartok (vö. Munslow 2010: 139). Az ókori Róma világa különösen népszerű, kódjai érthetőek számunkra, hiszen a nyugati kultúra római alapokra épült – hogy csak a jogot, a vallást vagy az ünnepeinket említsem. Hogy milyennek „kellene lennie” a történelemnek, abban a tekintetben a monumentális filmek nyújtanak eligazítást (lásd részletesen: Junkelmann 2004. A szerző régész-hadtörténész, nemzetközi szinten a *re-enactment* első számú szakértője). Noha a hollywoodi filmeknél mindig alkalmaznak történész-régész szakértőket, a narratíva és a jelenetek hitelessége szinte mindig kérdéses. A nagy költségvetésű filmek hatással vannak a tévésorozatokra, a képregényekre, a számítógépes játékokra, a reklámok kliséire és végül a kommersz irodalomra: így a körforgásos gazdaságból ismert újrahasznosítás példáit is megfigyelhetjük. A hitelesség illusztrációjaként álljon itt Grüll Tibor ókortörténész professzor megjegyzése a *Gladiátor II.* egyik jelenetéhez: „...*a nyolcadikos gyerekem is röhögőgörcsöt kapott a moziban!*” (Bodnár 2024).

„Idegen ország a múlt: ott mindent másképpen csinálnak”

Az idézet L. P. Hartley 1953-ban megjelent, magyarul *A szerelmi postás* címmel kiadott művéből származik, állítólag ez a világirodalom legsikeresebb első mondata. Azért lehetett sikeres, mert rájátszik az olvasó elvárásaira, aki menekülni akar a mából, és szeretné azt hinni, hogy a múlt nagyon eltérő attól, amit ő nem szeret a jelenben. Milyen fogadtatásra számíthattam egy könyvvel, amelyik éppen azt bizonygatja, hogy a jelmez és a díszletek ugyan változnak, de a jellegzetes helyzetek lényege, amelyekben megmutatkoznak az emberi viszonyok, nem annyira. A korszak, amelynek bemutatására vállalkoztam (Nagy Konstantin császár uralkodásának néhány jellemző epizódja) olyan alapanyag, amelyet már mások is feldolgoztak, de a motívumok (mint pl. fiú-apa, anyós-meny konfliktus, elhagyott feleség, a döntéshozó magányossága, származásból adódó és kulturális különbségek stb. vö.: Frenzel 1999) történeti tényeken alapuló kontextusba helyezése újdonság lehet az érdeklődők számára.

Az utóbbi években éppen régész szerzők tollából jelentek meg olyan írások, amelyek azt mutatják, nem csak a díszlet és a kellékek hitelességére kell ügyelni. Ideje nem csak a múlt tárgyi valóságát bemutatni, hanem a kor szereplőit is, akiknek tettei mögött gyakran érzelmeket kell keresni (Bauer 2019, Zuchtriegel 2024). Ez az igény találkozik azzal a törekvéssel, hogy minden generáció újra akarja értelmezni a történelmet, de tudatában kell lennünk annak is, hogy az újraértelmezés nem lehet önkényes (Jenkins 1991: 23. és 74; Harlan 2007: 118; White 2013: 40–42).

Mindezek figyelembevételével, mint egykori régész-muzeológus, annyit tehettem, hogy a regényben ugyanúgy közös sétára hívtam az olvasót, mint korábban a múzeumlátogatót, és továbbra is várom kérdéseit.

Van-e olyan műfaj, hogy archeoregény?

Nincs. Már a regényírás megkezdése előtt világos volt, hogy az anyagot nem hagyományos történelmi regény formájában szeretném feldolgozni. Szakmai tapasztalataimat felhasználva, az olvasó számára átélhető helyzetek bemutatására törekedtem, ezért kézenfekvő volt, hogy Collingwood szellemében járjak el. Kísérletemre archeoregényként tekintettem (a kísérletezéshez lásd: Munslow 2010: 193–206; Habib 2011: 285–286). Az archeoregény módszere hasonló ahhoz, mint amikor régi épület romját találjuk meg a földben és próbáljuk megérteni annak egykori funkcióját. Legelőször a megmaradt ro-

mokból kell az alaprajzot kiegészíteni. A feltáró tapasztalatból tudja, hogy az alapfalak szinte sohasem futnak véletlenszerűen. Ha így van, akkor volt valamilyen terv, építetói szándék? Hogyan lehet a maradványokból és az alaprajzból a felépítményre következtetni?

- Ha volt szándék és terv, akkor mi járt a megrendelő és a tervező fejében?
- Miért éppen az járt a fejében?
- Miért járhatott éppen az a fejében? Ideák (eszmék) jártak a fejükben, amelyeket ott és akkor szükségesnek érztek felhasználni az épület megformálásánál.

Az épület funkciói olyanok, mint az irodalmi karakterek, az épületen alkalmazott szimbólumok olyanok, mint az irodalmi témák. Talány a mai értelmező számára, hogy az egykori tervező milyen talánnyal találta szemben magát. Milyen eszmék vannak az alaprajzban, a felmenő falakban és a létrejövő terkekben. A tér mit várt el a belépő embertől, és mit akart előidézni benne? Áhítatot, tiszteletet, félelmet, meghittséget, hivatalos tárgylagosságot? Hogyan lehet ilyen érzelmeket falakba kódolni? A mai ember képes megérteni a régi kódokat? A collingwoodi re-enactment éppen azt célozza, hogy a kérdésekre megtaláljuk a választ.

Mivel a regény cselekményét elsősorban valós történelmi szereplők tettei mozdtítják előre, ezért az írói feladat nem a szereplőkonstruálás, hanem inkább a főbb szereplők mentális állapotának rekonstruálása volt (vö. Horváth 2020: 169). Ehhez elengedhetetlenül szükséges a helyzetek rekonstrukciója, amit nagyban befolyásolt a történelmi emlékezetben, az elmúlt 1700 év során lezajlott szelekciós folyamat (vö.: Assmann 1999: 71; Fried 2004: 140; a regényben tárgyalt korszakra vonatkozóan Wallraff 2013: 16).

A hagyományos történelmi regény és a kísérlet közötti főbb különbségeket az alábbi két táblázat mutatja be:

történelmi regény	archeoregény
a kor és történései szakmai munkákból ismertek, nem kell rekonstruálni	a korról hiányos ismereteink vannak, számos részletet rekonstruálni kell, főleg a cselekvések mozgatórugóit
a rossz erők el akarják nyomni a jót, de a jó – legalább erkölcsi értelemben – győzelemre jut; nincsenek talányok, csak jó és rossz szereplők	a talányok állandóan jelen vannak a világban és a hősök számára megkerülhetetlenek; az anyag központi magja a megoldatlan (vagy valamilyen szinten megoldottnak tartott) talány

a „jó” az olvasó számára közismert, az ember kötelessége, hogy arra törekedjék	a cselekvő számára még nem ismert a jövő értékítélete (és az akkori jelené sem teljesen); a történelmi szereplő maga i alakítja az értékeket; még nem tudni mi a jó, azt ki kell munkálni
a narrátor megbízható és mindent tud; a szereplők szabadságának csak a rosszindulatú ellenlábások szabnak határt	a narrátor korlátozottan megbízható: semmit sem tud a jövőről; a szereplők választásai nem tetszőlegesek, fontos szerepe van az örökölt helyzetnek, illetve a saját szerep felfogásának (a választás csak a felületes szemlélő számára önkényes és szeszélyes)
a poétikus módszer önkényes, cél az olvasók tetszésének elnyerése	a poétikus módszer nem önkényes; a motívumok kapcsolása a kontextus ésszerű rekonstrukciójából adódik
a regény a szerző által már eldöntött mondanivaló illusztrációja	a mondanivaló a rekonstrukcióból bontakozik ki
a szerző mondanivalója nevelő jellegű, a kortárs olvasók épülését szolgálja (ilyen értelemben fabula)	a szerző mondanivalója az, hogy mindannyian a történelem médiumai vagyunk; a mondanivalót a befogadónak kell kialakítania saját tapasztalatai alapján (a fabula az olvasás közben jön létre, többféle fabula lehet)

Lukács (1977)	archeoregény
52: ... a történelmi regény feladata az, hogy a történelmi körülmények és alakok létét és éppíglétét költői eszközökkel bizonyítsa.	feladat: a történelmi helyzet és az abban végzett cselekvés megtapasztalásának átélhetővé tétele az olvasó számára
122 ... a művészi megformálásnak éppen az a lényege, hogy ennek a viszonylagos, tökéletlen képmásnak úgy kell hatnia, mint magának az életnek, sőt mintha ez felfokozott, intenzívebb, elevenebb élet volna. ... az élet totalitásának élménye...	az élet totalitásának érzékeltetéséhez tudományos kutatásokra támaszkodik
158 ... <i>hic et nunc</i> ... A drámai hős szakadatlanul megvonja életének, tragédia felé vezető útja különböző szakaszainak mérlegét. Ezért kifejezőmódja is szükségképpen az általánosítás felé tart , gondolatilag, érzelmileg, nyelvileg folyvást meg kell valósítania ezt a tendenciát... ez az általánosítás sohasem szakadhat el a konkrét személytől, a konkrét szituációtól, minden tekintetben az <i>éppen előttünk levő</i> szituációban <i>előttünk levő</i> ember gondolatait, érzéseit stb. kell általánosítani.	A mérleget nem egy hős vonja meg, hanem az olvasó számára több releváns szereplő autentikus és polifón megnyilvánulásából válik kiolvashatóvá

Próba

Milyen hozadéka lehet annak, ha egy ókori történelmi anyagot az általam leírt módon dolgozunk fel? A könyvben részletesen tárgyalom a 326 nyarán történt rejtélyes tragédiát, amire máig nincs magyarázat: Konstantin huszadik uralkodói évfordulójának csúcspontján váratlanul meghalt első házasságából származó, legidősebb fia, Crispus trónörökös, aki már társuralkodóként kormányozta a nyugati birodalomrészt, illetve Konstantin második felesége, Fausta császárnő, öt közös gyermekük anyja. Hogy pontosan mi történt, azt a kortársak közül is csak nagyon kevesen tudhatták. Az eset annyira botrányos, hogy Konstantin életrajzában jól értesült írója egyszerűen átsiklik fölötte, de mivel mégis magyarázatot igényel, a későbbi történetíróknak foglalkoznia kellett a kérdéssel.

Amikor nincsenek megbízható adatok, virágzik a konfabuláció. Mivel Fausta mostohaanyja volt Crispusnak, az ókorban nagy népszerűségnek örvendő Phaedra és Hippolytos (szintén mostohaanya és mostohafiú) tragédiáját használták fel magyarázatként. (A mítosz népszerűségét jól mutatja, hogy Hippolytos és Phaedra ábrázolása négy alkalommal is szerepel a Seuso-kincshez tartozó edényeken). A történetírók, gyakran ellentmondásos beszámolóik szerint a következő narratíva körvonalazódik: Konstantin a Duna és a Dráva völgyében Róma felé tart, hogy ott megünnepelje trónra lépésének évfordulóját. Tudomására jut felesége és fia bűnös viszonya, ezért fiát az Isztriai-félszigeten fekvő Polába rendeli, ahol kivégezteti. Konstantin anyja Ilona, szemrehányást tesz unokája kivégzése miatt, és ezután Konstantin a feleségét is kivégezteti. Egyes vélemények szerint mindez 326 tavaszán történt volna, és a kivégzések helyszíne is Róma volt (a kutatások eredményeit összefoglalja: Potter 2013: 243–247).

Ha archeológiai szemlélettel közelítjük meg a kérdést, és megnézzük azt a könyvet, amelyik a hiteles dokumentumok alapján bemutatja, hogy a császárok mikor, hol tartózkodtak, akkor kiderül, hogy Konstantin nem tett kitérőt Pola felé, tehát nem lehetett jelen a fia halálánál (Seeck 1919: 176). Ha figyelembe vesszük az éremtani adatokat, még pontosabb képet kapunk: amikor 326. július 18-án Konstantin megérkezett Rómába, Crispus még életben volt, és semmi jele nem mutatkozott a közelgő tragédiának. A nagy római ünnepség időpontját egy héttel későbbre július 25-re tűzték ki: ekkor volt Konstantin császárrá való kikiáltásának napra pontosan huszadik évfordulója. Crispus halála nem tavasszal és nem Rómában, de a július 18. utáni két hétben kellett, hogy bekövetkezzék (Ramskold 2013: 429), vagyis az eddigiektől gyökere-

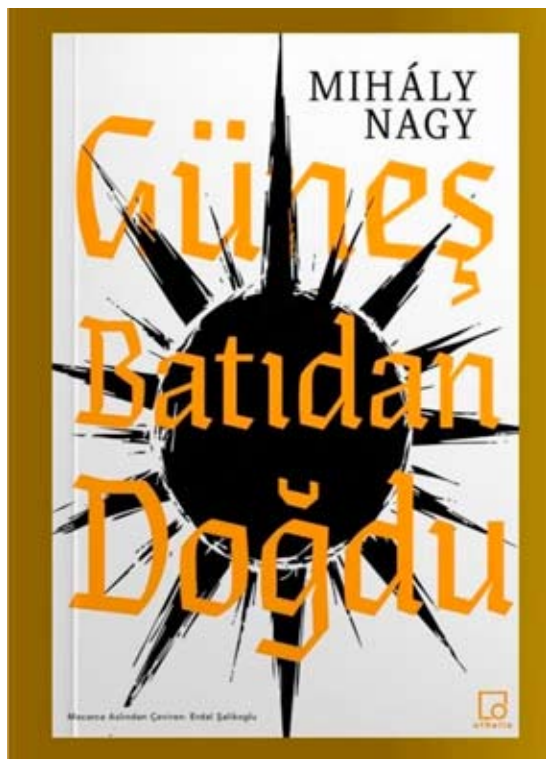
sen eltérő narratíva kezd kibontakozni. Az események drámai gyorsasággal követték egymást. A nagy távolságokat, illetve a korabeli kommunikációs lehetőségeket figyelembe véve, könnyen elképzelhető, hogy senki, még a császár sem volt minden lényeges információ birtokában. (A történettudomány soha nem számol azzal, hogy mit nem tudnak a szereplők, pontosabban nem tud mit kezdeni egy ilyen feltételezéssel.) Mindez lehetetlenné teszi, hogy a regény narrátora a mindentudó szerepében tetszelegjék, ugyanakkor a valós történelmi szereplők tévedéseket és hibákat elkövető, a számukra előre nem látható fordulatoknak kitett esendő emberekké válnak.

Közelebb juthatunk-e a rejtély megoldásához egy archeoregényben? Mivel ebben a műfajban figyelembe lehet venni a szereplők döntéseinél a szubjektív tényezőket is, talán igen.

Mi a kérdés?

A hermeneutika alapszabálya szerint minden mű azért születik, mert a szerző valamilyen kérdést meg akar válaszolni (vö. Gadamer 2004: 363). A filozófusok régi megfigyelése szerint a felmerülő számtalan kérdés mindig néhány, egy adott kort foglalkoztató főkérdésre (*Hauptfragen*) és egyetlen alapkérdésre (*Grundfrage*) szűkíthető le. Érdekes módon a főkérdések, koroktól függetlenül, nagyon hasonlóak: mindig arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen az Isten-világ-ember, ember-világ, ember-ember viszony; az alapkérdés pedig mindig ugyanaz: miért vagyunk a világban?

Fentieket figyelembe véve, vajon mire akar válaszolni a regény? Az olvasó könnyen rájöhet, hiszen a *Nyugaton kelt a Nap* című regény jelentős terjedelemben foglalkozik a 325-ben megtartott niceai egyetemes zsinattal, ahol a fő kérdés az volt, hogy az ott összegyűlt püspökök hogyan tudják leírni Isten és az általa teremtet világ viszonyát, és megállapításaiknak milyen következményei vannak. Miért utalok vissza az 1700 évvel ezelőtti eseményekre, miért próbálom rekonstruálni az akkori világot alakító szereplők mentális állapotát? Miért tételeztem fel, hogy ez a régi történet érdekelheti az olvasót? Azért, mert a válaszokat azóta is keressük.

Güneş batıdan doğdu – Nyugaton kelt a Nap. A könyv török fordítása 2026. június 22-én jelent meg az isztambuli Epona Yayınları kiadó Othello-könyvtár sorozatában. Fordította: Erdal Şalikoğlu (Isztambul). A borítót tervezte: Umut Durmuşoğlu (Ankara).

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Bauer, Franz Alto 2019. *Selbstarchäologie. Eine etwas andere Einführung in die Gesiteswissenschaften*. München, Herbert Utz Verlag.
- Bodnár Zsolt 2024. „Ami a Gladiátorban működött, az ebben a filmben hamis” – a Gladiátor II egy történész szemével <https://qubit.hu/2024/12/06/ami-a-gladiatorban-mukodott-az-ebben-a-filmben-hamis-a-gladiator-ii-egy-tortenesz-szemevel>
- Collingwood, Robin George 1993. *The Idea of History*. Oxford – New York, Oxford University Press
- De Groot, Jerome 2009. *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*. London – New York, Routledge.

- De Groot, Jerome 2016. *Remaking History. The Past in Contemporary Historical Fictions*. London – New York, Routledge.
- Frenzel, Elisabeth 1999. *Motive der Weltliteratur*. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- Fried, Johannes 2004. *Der Schleier der Erinnerung. Grundzüge einer historischen Memorik*. München, C. H. Beck.
- Gadamer, Hans-Georg 2004. *Truth and Method*. London, Continuum.
- Habib, M.A.R. 2011. *Literary Criticism from Plato to the Present*. Chichester, Wiley-Blackwell.
- Harlan, David 2007. Historical fiction and the future of academic history. In: Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun szerk.: *Manifestos for History*. London – New York, Routledge, 108–130.
- Horváth Péter 2020. A szereplőkonstruálás mintázatai történelmi tárgyú narratívákban. *Nyelvtudományi Értekezések* 168. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jenkins, Keith 1991. *Re-thinking History*. London – New York, Routledge.
- Junkelmann, Marcus 2004. *Hollywoods Traum von Rom. »Gladiator« und die Tradition des Monumentalfilms*. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern.
- Lukács György 1977. *A történelmi regény*. Budapest, Magvető.
- Munslow, Alun 2007. *Narrative and History*. London – New York, Palgrave Macmillan.
- Munslow, Alun 2010. *The Future of History*. London – New York, Palgrave Macmillan.
- Potter, David 2013. *Constantine the Emperor*. Oxford, Oxford University Press.
- Ramskold, Lars 2013. Constantine's Vicennalia and the Death of Crispus. In: *Niš and Byzantium* XI: 409–456.
- Seeck, Otto 1919. *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr.* Stuttgart, J. B. Metzler.
- Szerdahelyi István 1995. *Irodalomelméleti enciklopédia*. Budapest, Eötvös József Könyvklub.
- Van der Dussen, Jan 1993. Editor's Introduction. *Collingwood* ix–xlix.
- Wallraff, Martin 2013. *Sonnenkönig der Spätantike. Die Religionspolitik Konstantins des Großen*. Freiburg – Basel – Wien, Herder.
- White, Hayden 2007. *Afterword. Manifesto Time*. In: Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun szerk., *Manifestos for History*. London – New York, Routledge, 220–231.

White, Hayden 2013. History as Fulfillment. In: Doran, Robert szerk.: *Philosophy of History after Hayden White*. London, Bloomsbury, 35–45.
Zuchtriegel, Gabriel 2024. *Pompeji. A pusztulás varázsa*. Budapest, Trend Kiadó.

Aelianus Publius centurio (Kiss Imre hagyományörző) 2026. május 22-én
Nagytétényben, a Campona Victrix régészeti kiállítóhelyen tartott könyvbemutatón
(A szerző felvétele)

Paár Ádám

Róma romján épült Újvilág. Az Egyesült Államok római öröksége

A kormányzó és a gályarab

A hatvanas évei elején járó, szakállas, szemüveges amerikai férfi levette parafakalapját, és megtörülte homlokát. Áhítattal tekintett szét a Jeruzsálemre néző dombrol. Körülötte olajfa-ligetek, nyájaikat terelgető fejkendős pásztorok – mintha kétezer éve semmi sem változott volna. A táj és az emberek éppen olyanok voltak, amilyenek az amerikai utazó elképzelte, és ahogyan megírta néhány évvel korábban megjelent regényében.

Az utazó, aki nem kisebb személy volt, mint Lewis Wallace, az Egyesült Államok konstantinápolyi nagykövete, 1880-ban jelentette meg második regényét. Már a könyv címe is különös: *Ben-Hur: Történet Krisztusról*. A szerző személye nem kevésbé keltette fel a figyelmet, mint a téma: a polgárháborús veterán Wallace úgy vált ismertté, mint Indiana állam szenátora, elkötelezett republikánus és társadalmi reformer, az indianai 11. gyalogezred parancsnoka, számos csata résztvevője, egy afroamerikai dandár megszervezője, a Lincoln elleni merénylet háterét vizsgáló katonai bizottság tagja, aki a háború után Új-Mexikó kormányzójaként igyekezett rendet tenni a vadnyugati ököljog világában, és egyebek között tárgyalt a Billy, a Kölyök néven elhíresült banditával. A *Ben-Hur* megjelenését követően egy évvel kinevezték nagykövetté, e minőségében barátságba került II. Abdul-Hamid szultánnal, és feltehetően boldog volt, amikor utazása során eljutott a régi Izrael területére, így láthatta a tájat, amelyet a *Ben-Hur*-ban képzeletből kellett megörökítenie, két évezredes érintetlenségében. A *Ben-Hur*-t úgy méltatták, mint kora legjobb keresztény szemléletű regényét. (W1)

Bármilyen furcsa, Lewis részben saját maga morális dilemmáját írta meg a regényben. Az 1862. április 6–7-i shiloh-i csata során Wallace a 3. hadosztály parancsnokaként félreértette felettese, Ulysses S. Grant vezérőrnagy üzenetét. A csata az északiak nagy emberveszteségét eredményezte, és ezért a felelősséget a közvélemény a katonai vezetésre, ezen belül Wallace-ra hárította. Wallace haláláig védelmezte magát a kötelességszegés vádja ellen. Hasonló ballépés történik a *Ben-Hur*-ban, amikor a zsidó nemesember, Júda

Ben-Hur véletlenül megsebesít egy római tisztet, és ezzel tragédiák sokasága kezdődik. Másrészt Wallace hitt Istenben, de formálisan nem tartozott egyházhoz. Hogy elmélyedjen a keresztény hitben, meg akart örökíteni egy bibliai történetet, melyhez kutatómunkát végez. Eredetileg a háromkirályokról akart regényt írni, de ahogyan haladt előre a történetben, egyre inkább egy Ben-Hur nevű zsidó férfi került előtérbe, aki ingadozik két értékrend, a boszszú és a jézusi hit között (W2).

A könyvben Ben-Hurt gályapadhoz láncolják, és Wallace, aki a rabszolgaság elleni mélységes ellenérzésből csatlakozott annak idején az északi hadsereghez, elmondhatta véleményét az elnyomásról és társadalmi igazságtalanságokról. A regény az elnyomott zsidóság és a birodalmi Róma szembeállításával, valamint a jézusi hit és a rabszolgatartáson alapuló „régí” világ feszültségével rezonált a kor amerikai hangulatára: az Egyesült Államokban széles rétegek érezték úgy, hogy az alkotmányos rend és a politikai szabadság leple alatt a társadalmi rendszer a gazdagoknak és hatalmasoknak kedvez, és a szegények számára csak a híd alatt alvás szabadsága marad. Sokan féltek attól, hogy az Egyesült Államokban a felső tízezer befolyása eltorzítja a politikai döntéshozatalt, és ezzel ugyanaz következhet be, mint a Kr.e. 1. századi Rómában: az arisztokrácia átalakul a csak az anyagi hatalomra hivatkozó, henye életvitelű oligarchiává, amely pártokra szakítja a társadalmat, és az állam polgárháborúba, majd örökös diktatúrába, végül monarchiába fordulhat. A kor amerikai értelmisége reménykedett egy új eszme győzelmében, amely megdönti az oligarchia hatalmát, és megvalósítja a valódi szabadságot és egyenlőséget.

A Róma-téma vissza-visszatér az amerikai irodalomban és filmművészetben. Nem csoda, hogy négy alkalommal filmesítették meg Ben-Hur történetét. A Róma-metaphora nemcsak az amerikai művészetekben éreztette hatását, hanem a politikai kultúrában is. Tanulmányomban arra törekszem, hogy, korántsem a teljesség igényével, bemutassam, milyen módon jelent meg a római eszmei örökség az Egyesült Államok történetében és kultúrájában. Fontos megjegyezni, hogy nem *a Római Birodalom történetét kívánom megírni*, hanem azt, hogyan értékelték, magyarázták (olykor magyarázták *félre*) a római történelmet, illetve milyen tanulságokat vontak le a római történelemből az amerikai gondolkodástörténetben és közéletben.

A Róma-örökség

Frank Tibor történész írja *A republikanizmustól az imperializmusig* című tanulmányában, hogy „máig megkérdőjelezhetetlen tény, hogy az amerikai

társadalom alapértékeinek javát tulajdonképpen a görög-római birodalmakig lehet visszavezetni” (Frank 2018: 38). Ha az ember megvizsgálja az Egyesült Államok közjogi intézményeit, politikai kultúráját, számos politikusának és gondolkodójának életművét, akkor hajlik arra a feltevésre, hogy a görög-római múlt nagymértékben befolyásolta az Egyesült Államok eszmei arculatát. Ha megnézzük az amerikai közintézményeket, láthatjuk, hogy az antik és antikizált formák meghatározóak a korszakban emelt középületeken, két skót építész, az Adam testvérpár, Robert és James Adam által elterjesztett adameszk stílusnak köszönhetően (Frank 2018: 43–45).

Utalhatunk az elnevezésekre (Szenátus, Capitolium, Pentagon), de akár arra is, hogy az Egyesült Államok politikai rendszere leképezi azt, amit Arisztotelész vegyes rendszernek nevezett: a *monarchia*, az *arisztokrácia* és a *politeia*, azaz a jó államformák ötvözését. Az elnöki hivatal mindinkább olyan, mint egy uralkodóé, a Szenátus megfelel az arisztokráciának, a politeia jellegzetessége pedig az, hogy – Arisztotelész szerint – a törvények uralkodnak benne. Utóbbi a hatalmi ágak szétválasztása, az egyéni jogok biztosítása, a joguralom révén valósul meg. Mindehhez járul a föderalizmus, ami megfelelt Róma és szövetségesei viszonyának a köztársaság kori Itáliában. De azt sem árt megjegyezni, hogy a 19. században az amerikai elit görögös és latin műveltséggel rendelkezett. Amikor az amerikai iskolarendszerben a reformer törekvések mindinkább kritika alá vették a klasszikus műveltségi tananyagot, Andrew Fleming West princetoni professzor 1917-ben konferenciát hívott össze a latin nyelv védelme ügyére, és több elnök (Grover Cleveland, Theodore Roosevelt, Woodrow Wilson) szimpatizált a latin nyelv középiskolai és egyetemi tanításának megőrzésével (Frank 2018: 49).

Egy amerikai történész, Edward J. Watts nemrég könyvet szentelt annak a kérdésnek, hogyan követték a hanyatlások és megújulások korszakai egymást a római történelemben. Egyedi látásmódjára utal, hogy párhuzamba állította a Kr. u. 165-ben kitört himlőjárványt a 2019–2021-es Covid-járvánnyal: mindkettő megrendítette a biztonságérzetet. A himlőjárvány még egy súlyos következménnyel járt: megtizedelte a civil lakosságot és a hadsereget, így Marcus Aurelius (uralk. 161–180) kénytelen volt megnyitni a római haderő sorait a rabszolgák és gladiátorok előtt, aminek hatására a katonaság mint hivatás leértékelődött (Watts 2021: 11). Marcus Aurelius fia, Commodus (180–192) úgy próbált úrrá lenni a válságon, hogy engedélyezte a germán törzsek bevándorlását a *limes* belső oldalára, hogy védelmezzék a birodalmat más germán népek ellen. A római hadseregben a provinciabeliek jutottak túlsúlyra az itáliai lakosokkal szemben. Ez a helyzet tálcán kínálta a római hadseregen belül különböző (szír, germán, kelta stb.) „lobbicsoportok” érvényesülését,

amelyek mind saját jelöltjüket kívánták császárrá emelni. Nem véletlen, hogy Thomas Jeffersontól Edward J. Wattsig nemzedékek sora töprengett azon, hogyan érvényesíthető az állampolgári egyenlőség és a politikai stabilitás együttesen.

A görög–római örökség természetesen nem totálisan jelentkezett, hanem keveredve más szellemi hatásokkal: a germán-angolszász jogrendszer, a puritán vallásos emberkép és etika, a felvilágosodás társadalom- és politikaelmélete, a középkori Anglia kultusza együttesen, egymással párhuzamosan jelentek meg a 19. századi Egyesült Államok társadalmában és politikai kultúrájában, nem beszélve arról, hogy különböző régiók eltérő időpontban, változatos etnikai színezetű, kulturálisan tagolt népességgel integrálódtak az óceántól óceánig terjeszkedő, a század végére nagyhatalommá váló köztársaság területállományába. John Lukacs például azt írta az Egyesült Államok 20. századi történetéről szóló monográfiájában, hogy az alapító atyák közül például John Adams méltatta az angolszász törzsi hagyományig visszanyúló(nak gondolt) jogfelfogást, és „ez volt a megtartó a római joggal és a normann arisztokráciával szemben” (Lukacs 2002: 228). A Róma-örökség tehát nem tekinthető egyeduralkodónak, ugyanakkor markánsan befolyásolta az amerikai politikai ízlést és gondolkodást.

A köztársaság válsága

A 18. században elterjedt gondolatnak számított, miszerint a köztársaság alapja a szilárd erkölcs. Mivel a középkorban nem sok köztársaság volt Európában (Firenze, Genova, Pisa, Ragusa, Svájc és San Marino), és 1815-re csak Svájc és San Marino őrizte meg köztársasági államformáját, ezért a korabeli republikánusok keresték kedvenc államformájuk hanyatlásának okát. Hogyan történhetett meg, hogy egy Bonaparte képes volt véget vetni a francia köztársaságnak? Miért bukott meg Cromwell halála után az angol köztársaság, nem egészen egy évtized múlva? És ha ezekre még magyarázatot is lehetne találni a közelmúlt történetében, a politikai viszonyok ingatagságában, hogyan és miért bukott meg olyan több évszázados, majd évezredes köztársaság, mint Velence? S még korábbra visszamenve időben, miért bukott meg a reszpublika Rómában?

A republikánus gondolkodók okkal feltételezték, hogy a régi köztársaságok esetében a politikai és katonai bukás mélyebb okban, az emberek erkölcsének változásában keresendő. Az angol történetíró, Edward Gibbon Róma-történetében a hanyatlást az erkölcsök romlására vezette vissza, amellyel sikeresen befolyásolta több nemzedéknyi ó- és újvilági republikánus félelmét. Gibbon

egy európai utazás során meglátogatta Pompeji romjait, amely lenyűgözte az angol fiatalembert. Hazatérve megírta *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története* első kötetét 1776-ban, melyet még kettő kötet követett. Gibbon a romlás folyamatában nagy jelentőséget tulajdonított a kereszténység győzelmének, amely szerinte aláásta az olyan hagyományos tekintélyeket, mint a nemzetségi-családi kötődés és a császári méltóság, elhintette a hitviták magvát az addig vallási szempontból toleráns Rómában, és a császárokat türelmetlen valláspolitikára meg nagy költségű egyházi kiadásokra ösztönözte, elterjesztve a szüzesség és önmegtartóztatás erényét, ezzel meggyöngítve a hadsereg anyagi meg emberi utánpótlását (Romsics 2024: 200).

Gibbon állítása, amely szerint az erkölcsi hanyatlás az oka Róma bukásának, tartósan befolyásolta az amerikai alapító atyákat, azzal a különbséggel, hogy ők nem tulajdonítottak tragikus szerepet a kereszténységnek. Más tekintetben azonban a morális értékrend hatott a kor politikusainak érvelésére. Thomas Jefferson, az Egyesült Államok harmadik elnöke átvette a republikánus nyelvezetet, miszerint a köztársaság elvesz, vagyis monarchiába, majd hanyatlásba fordul, ha a nép tartópillére, a morál felborul. Jefferson ezért igyekezett megőrizni az Egyesült Államokat a farmerek hazájának, hangsúlyozva, hogy az egalitárius, falusias, vidéki életmód az, ami biztosítja, hogy Amerika ne váljon Európává, azaz a fényűzés és monarchia hazájává. Jefferson számára az elavult, dekadens, korrupt Európa jelentette az ellenpontot (Hahner 2012: 29).

A 18. század végi Egyesült Államokban számos szerző választott az ókorra utaló álnevet, hazafias ösztönzésből. A Publius, Cato, Gracchus, Brutus, Scipio nevek divatossá váltak, és a nagy amerikai anarchista gondolkodó, a zöldek előfutárának tekintett Henry David Thoreau is gyakran idézett Catótól, valamint mindig asztalán tartotta az *Iliászt*, és erkölcsnemesítőnek tartotta Aiszkhülosz olvasását (Frank 2018: 41–49). Végigtekintve a népszerű ókori neveken, eléggé érzékelhető, hogy a pálya a római nevek esetében a köztársaság kora felé lejtett. Vagyis okkal vélhetjük, hogy az amerikai szerzők a köztársaság időszakát tekintették az ókori Róma aranykorának, és egyúttal példának saját maguk számára.

A 19. század végén a farmermozgalmak és munkásmozgalmak kihívást intéztek a társadalmi rendszerrel szemben. Sztrájkok, tömegtüntetések rázták meg az Egyesült Államokat. 1891-ben egy új párt alakult, *People's Party* (Néppárt) néven, de a pártot népszerűbb néven populistának nevezték. Egy kansasi ügyvéd, David Overmyer ajánlotta társai figyelmébe a Kr. e. 1. században a Gracchus fivérek programját felkaroló *populares* nevű irányzat nevét. Így az 1892-es választáson egymillió szavazatot begyűjtő néppártiakat előszeretettel nevezték populistáknak. A populisták, ahogyan a római Gracchus fivérek, veszélyeztetve

látták a köztársaságot, ha értékeinek hordozója, a szabad földműves népesség elszegényedik. A populisták párhuzamot vontak az észak-amerikai farmerek és az ókori itáliai parasztok sorsa között: mindkettő a köztársaság letéteményese, szemben a nagybirtokkal és a kereskedők, üzletemberek, uzsorások rétegével (Gyurác 2017; Papp 2012:16). A populizmus azóta közkedvelt, és tartalmilag túlterhelt kifejezéssé vált a politikatudományban.

Az oligarchia-diktátúra-monarchia hármasságtól való félelem újra meg újra áthatotta az amerikai életet. Az 1930-as években Huey P. Long louisianai kormányzó meghirdette a *Minden ember legyen király* nevű programját. Ironikus módon ellenfelei a kezében nagy hatalmat koncentráló Longot vádolták azzal, hogy kiépíti az állami szintű egyeduralmat, miközben Long törekedett a populisták régi programjának (széles körű társadalombiztosítás, nyugdíj, közoktatás, közlekedés fejlesztése) megvalósítására (Szilvay 2021: 323–325). A szövetségi kormány hatásköre, és ezáltal az elnök hatalma, egyre növekszik a 19. század eleje óta. Az amerikai állampolgárok, akik tartanak a túlzott elnöki hatalom elfajulásától, kritikával illették az elnököket, akik kiterjesztették az elnöki jogkört: éppúgy megkapták a zsarnok címet – persze, nem egyazon rétegektől – Franklin Delano Roosevelttől, mint Lyndon B. Johnson, vagy éppen Ronald Reagan. Ma pedig Donald Trump kapja meg a vádat, hogy egyeduralkodóként viselkedik, nem pedig választott vezetőként. A *No Kings* (Nincsenek királyok) mozgalom 2025-ben bontott zászlót, amely országszerte számos tagállamban szervezett tüntetéseket Trump adminisztrációja ellen (W3).

A Róma-metafora a filmekben

Az amerikai filmművészetben a „kard és szandál” típusú filmek, melyek az ókori görög-római történelemből és a mitológiából veszik a tárgyukat, népszerűek voltak a 20. század elején, majd az 1950-es években, és a 2000-es évek elején. A filmek lekövezték az aktuális politikai változást: mindhárom időpontban az Egyesült Államok nagyhatalmi szerepre tört. Az 1898-as spanyol-amerikai háború és az I. világháború közötti időszakban, majd a hidegháború kezdetén, végül a hidegháború megnyerésével, az unilaterális világrend küszöbén az Egyesült Államok népe szembesült azzal, hogy országa felelős a világrend stabilitásáért. Ennek ára azonban az volt, hogy az elnök hatalma kiteljesedett, amit sok amerikai állampolgár nyomasztónak érzett. Másrészt sok izolacionista (elzárkózás-párti) amerikai állampolgár ragaszkodott a katonai kalandok és a külpolitikai hiperaktivitás elutasításához. Ebben a helyzetben Róma sokak

számára a birodalom metaforáját jelentette, a Róma-ellenesség pedig lefordítható volt az imperializmus, a gyarmatosítás elleni bírálatként.

Az amerikai „kard és szandál” filmek némileg eltértek a hasonló tematikájú olasz alkotásoktól: míg utóbbiakban egyfajta nacionalista olvasatban a római történelem mint a proto-nemzeti történelem része jelent meg (az ókori Rómát nehezen lehetett volna elszakítani Itália történetétől), addig az amerikai filmekben a társadalmi mondanivaló volt markáns – és természetesen, az alkotások többsége esetén, a szórakoztatás. Az amerikai Róma-filmek nagyjából három tematika köré sűrűsödtek: a keresztényüldözés, a rabszolgaság és a birodalmiság kritikája köré. A korai keresztények és a rabszolgák az adott korszaktól függően lehettek a munkások, az afroamerikaiak, az indiánok, vagy éppen a Szovjetunió uralma alá került népek metaforái.

Spartacus alakja a demokrata és szocialista mozgalmak előretörésével párhuzamosan egyre népszerűbb lett a 19–20. századi irodalomban. Az olasz Raffaello Giovagnoli és az amerikai Howard Fast regényben örökítették meg a thrák származású rabszolgavezér emlékét. Giovagnoli és Fast egyaránt szimpatizálnak Spartacus személyével, de akad némi különbség az ábrázolás módját illetően: Giovagnoli egy művelt, politikailag tudatos gladiátort mutat be, aki határozott eszmei célokkal rendelkezik, és kezdettől vezéralakja a gladiátorok titkos szervezetének, amely szövögeti a Róma-ellenes összeesküvés szálait, míg Fast hőse sokszor ösztönből cselekszik, sodródik, majdhogynem véletlenül válik felkelővé és vezérré. A két mű hőséneke előélete sem ugyanaz: Giovagnoli regényében Spartacust legyőzött thrákként besorozzák a római legio-ba, majd szökése után dezertőrként kerül az arénába, vagyis megismeri Róma katonai intézményeit, elsajátítja a római kultúrát, sőt a regényben nem egy alkalommal komoly politikai tárgyalásokat folytat a római közelet nagyaival, így Catilinával, Luculusszal és Julius Caesarral, míg Fast távolítja a hőst a római elitől, amennyiben az ő Spartacusa rabszolgának született. Alapvetően mindketten forradalmárt látnak Spartacusban.

Stanley Kubrick 1960-ban filmet forgatott Fast regényéből. Az 1951-ben írott mű meglehetősen áthallásos volt a korabeli amerikai közelet baloldali szemléletű kritikájával, így Fastot, aki akkor a kommunista párt tagja volt, beidézték az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság elé. Később Fast az 1956-os magyarországi események hatására szakított a kommunista párttal (Ország–Virágos 1997: 266; Strauss 2022: 16–17). A *Spartacus* megírása idején azonban még hitt az eszmében, ezért is hangsúlyozza a regény végén, hogy Spartacusnak csak a testét ölhatték meg, de amíg rabszolgák, plebejusok és proletárok lesznek, mindig suttogják majd Spartacus nevét. A regény és a film végén pedig azzal emelik krisztusi magasságba a felkelő-

vezért, hogy keresztthalált hal, ellentétben a legtöbb forrással, melyben egyszerűen eltűnik a csata forgatagában.

Az 1964-es *A Római Birodalom bukását* tekintik az utolsó klasszikus amerikai „kard és szandál” filmnek. A történet Marcus Aurelius uralkodásának végnapjaiban kezdődik, amikor a sztoikus hajlamú császár, félve fia, Commodus természetétől, hadvezérét, Metellus Liviust, az északi legiok parancsnokát nevezné ki utódának. Commodus vérszomjas gladiátorok és henye aranyifjak élén megérkezik a napfényes Itáliából a téli pannóniai táborba, és a feszültség azonnal tapinthatóvá válik a jövevények meg a részben romanizált germánokat soraikban tudó kipróbált, öreg katonák között. Centrum és periféria, a központ és a provincia feszülnek egymásnak.

Marcus Aurelius a provinciák egyenjogúsítására törekszik, olyan birodalomról álmodik, ahol mindegy az emberek vallása és bőrszíne, ahogyan azt ki is mondja a pannóniai táborba sereglett proconsulok és szövetséges királyok előtt. Ez a toleráns, minden állampolgárának jogegyenlőséget nyújtó birodalom metaforája volt az 1960-as évek Kennedy- és Johnson-féle törekvésének, amely egyszerre irányult a polgárjogok kiterjesztésére (az afroamerikaiak esetén), másrészt a hátrányos helyzetű, szegény munkás- és farmerrétegek szociális biztonságának növelésére. Marcus Aurelius kijelenti, hogy csak két hely van, ahonnan veszély fenyegeti a Pax Romanát, azaz a római békét: északról a „barbárok” fenyegetnek, keletről pedig Perzsia. A „barbárok” jelenthetik a film kontextusában mindazokat, akik nem élvezik még az amerikai demokrácia vívmányait, a Perzsa Birodalom pedig jelképezheti a Szovjetuniót. Livius megbékíti a „barbár” törzsek többségét, és elősegíti letelepedésüket a birodalomba. Commodus azonban félre akarja állítani a népszerű hadvezért. Commodus testvére, Lucila, az arméniai király felesége, Livius titkos szerelme összeesküvők élére áll, és megpróbálja megnyerni Liviust a Kelet (római) birodalma megalapításának. Livius ekkor még elutasítja, hogy az összeesküvők mellé álljon, hiszen római hazafi, akárki legyen a császár.

A perzsákkal szövetkező Kelet (római) birodalma valószínűleg egyfajta amerikai szocialista alternatívára utal, illetve ennek hiábavalóságára, délibábos voltára: „milyen erő tartaná össze?”, kérdezi Livius felháborodottan Lucilától. Végül a foglyul ejtett, és Commodus által párviadalra kényszerített Livius megöli a zsarnok Commodust, a senatorok felkínálják neki Caesar trónját, de ő inkább elvonul Lucilával. Míg távoznak, a senatorok marakodnak, és egymásra licitálnak az árverésre bocsájtott császári címért. A narrátor kissé szájbarágósan figyelmeztet, hogy „nagy civilizációkat külső erők nem dönthetnek meg, ha a pusztulás nem belülről fakad”. Egy évvel a Kennedy

elleni merénylet után, amikor nem tűnt lehetetlennek egy tartós belpolitikai válság, ez a figyelmeztetés utalt az aktuális politikai állapotokra.

A Szovjetunió szétesésével az Egyesült Államok lényegében egyedül maradt szuperhatalomként az 1990-es években. A birodalmi lét iránti kritika azonban nem csökkent. Ennek az érzületnek volt lenyomata a *Gladiátor* című film, amely újjáteremtette az amerikai „kard és szandál” film zsánerét. Az alapszituáció kísértetiesen hasonló a *Római Birodalom bukásához*. Adott itt is egy katona – Maximus –, akit Marcus Aurelius kedvel, Commodus viszont féltékeny rá. Marcus Aurelius vissza akarja adni a hatalmat a római népnek, de Commodus meggyilkolja az idős császárt (a *Római Birodalom bukása* e tekintetben visszafogott volt, ott Commodus támogatói követik el a merényletet, a császárfi tudta nélkül). Maximus családját legyilkolják, ő gladiátorsorba kerül, és végül végez a kegyetlen zsarnokkal, ám ő maga is belehal a sebeibe.

A filmek visszatérő karaktere a katona, aki végső esetben az elnyomottak és szenvedők oldalára áll, legyen az a *Quo vadis?* Viciniusa, a *Palást* Marcellusa, a *Római Birodalom bukása* Liviusa vagy a *Gladiátor* Maximusa. A Spartacusban a fiatal Julius Caesar ugyan nem ilyen karakter, hiszen nem áll át a felkelők oldalára, ugyanakkor elég okos, megfontolt ahhoz, hogy átlásson a győztes Crassus és a többi római senator kicsinyes intrikáin. Ezek a katona-karakterek római hazafiak, erényesek, férfiasak, akik nem szeretik az alakoskodást és a kisstílusú trükköket. Mivel a római becsületeszmény jegyében nevelkedtek, és mert születésüknél fogva előkelők, lehetőségük van arra, hogy belülről fogalmazzanak meg kritikát az elzúlló római hatalommal és császári udvartartással szemben. Ők jelképezik az amerikai demokrácia tisztább, egyenesebb oldalát, és egyúttal a reményt, hogy nincs szükség forradalomra: az Egyesült Államok képes a megújulásra, ha azokra bízta magát, akik őrzik a régi római erényeket.

Konklúzió

A közös világlátás olykor összeköt különböző korokban élő, és különböző foglalkozású embereket. A 18. században élt, rizsporos hajú, térdharisnyás Edward Gibbon és Thomas Jefferson, az új-mexikói kormányzó és konstaninápolyi követ, Lewis Wallace, valamint a századvégi farmerpopulista vezetők, mint David Overmyer, meg voltak győződve arról, hogy Róma szellemi értelemben nem a *múlt*, hanem a *jelen* része: hihetetlen gazdagságú példatár a művészek, tudósok és politikusok számára. A hazafiak a hős rómaiak példájából merítettek erőt, a hadvezérek Hannibal, Scipio és Julius Caesar

történetéből tanultak stratégiát a West Point-i katonai akadémián, a minden rendű-rangú forradalmárok Brutust, Cassiust és Spartacust, az agráriusok és zöldek a Gracchus fivéreket és Catót idézték, miközben valamennyien csodálták a görög-római formákat a művészetben. A „No King” mozgalom jelzi, hogy a római köztársaság-eszmény napjainkban is élő, és az amerikai lakosságnak egy része ma éppúgy jogosnak tekinti a zsarnokság veszélyével szembeni ellenállást, mint őseik 1775-ben, a függetlenségi háború kitörésekor. Ugyanakkor az ókori Róma díszletei között játszódó filmek lehetőséget adnak a római múlt és az amerikai jelen közötti analógia felállítására, a római és a jelenbeli (amerikai) birodalmiság kritikáján, az elnyomott csoportok emancipálásán keresztül.

Felhasznált irodalom

- Frank Tibor 2018. A republikanizmustól az imperializmusig. Az ókor továbbélése és fogadtatás az amerikai gondolkozásban. In: Frank Tibor: *Amerika világai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 38–53.
- Gyurác Ferenc 2017: Igazi populisták (A XIX. század végi amerikai farmermozgalom). In: Gyurác Ferenc: *Populizmus. Tanulmányok 1991–2017*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Szombathely, 53–74.
- Hahner Péter 2012. *Az USA elnökei*. Animus Kiadó, Budapest.
- John Lukacs 2002. *Az Egyesült Államok XX. századi története*. (Ford. Zala Tamás.) Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Németh György (összeáll.) 1998. *Államéletrajzok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ország László-Virágos Zsolt 1997. *Az amerikai irodalom története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Paár Ádám 2022. *A kosztümös film történész szemmel*. Unicus Műhely, Budapest.
- Papp István 2012. *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2021. *Hérodotosztól Harariig. A nyugati történeti gondolkodás korszakai, irányzatai és klasszikusai*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Strauss, Barry 2022. *Spartacus háborúja*. PeKo Publishing, Budapest.
- Szilvay Gergely 2021. *Az amerikai Dél. Régi rend az Újvilágban*. Rubicon Intézet, Budapest.
- Tocqueville, Alexis de 2020. *A demokratikus despotizmus. Szemelvények Az amerikai demokráciából és Tocqueville leveleiből* (vál. és ford. Ádám Péter). Quadmon Kiadó, Budapest.

Watts, Edward J. 2023. *Róma. Hanyatlás és megújulás örök körforgása.* (Ford. Csalog Eszter.) Rubicon Intézet Nonprofit Kft., Budapest.

W1. <https://www.battlefields.org/learn/biographies/lewis-lew-wallace>, 2026. 03. 22.

W2. <https://www.neh.gov/humanities/2009/novemberdecember/feature/ben-hur-the-book-shook-the-world>, 2026. 03. 25.

W3. <https://www.nokings.org/> 2026. 03. 22.

Felhasznált regények

Howard Fast 1954: *Spartacus*. (Ford. Szentkuthy Miklós.) Szépirodalmi Könyvkiadó.

Giovagnoli, Raffaello 1996. *Spartacus, a gladiátor*. (Ford Radó György.) Budakönyvek, Budapest.

Lewis Wallace 1993. *Ben Hur*. (Ford. Szekrényi Lajos.) Fátum-Ars, Budapest.

Filmek

Quo vadis? (rendezte Mervin LeRoy, 1951)

A palást (rendezte Henry Koster, 1953)

Ben Hur (rendezte: William Wyler, 1959)

Spartacus (rendezte Stanley Kubrick, 1960)

A Római Birodalom bukása (rendezte: Anthony Mann, 1964)

A gladiátor (rendezte Ridley Scott, 2000)

Internetes hivatkozás

Lewis „Lew” Wallace. *American Battlefield Trust*. <https://www.battlefields.org/learn/biographies/lewis-lew-wallace>, 2026. 03. 22.

Lifson, Amy: Ben-Hur: The Book That Shock the World. *National Endowment for the Humanities*. <https://www.neh.gov/humanities/2009/novemberdecember/feature/ben-hur-the-book-shook-the-world>, 2026. 03. 25.

No Kings. <https://www.nokings.org/> 2026. 03. 22.

Rácz Márk

A marxista történészek felfogásának metamorfózisa az ókori Római Birodalommal kapcsolatosan az államszocializmus évtizedeiben, avagy keresztezi-e a lenini utat a damaszkuszi út?

„Mindenki a saját baklövéseit nevezi tapasztalatnak.”¹

Bevezetés

Tanulmányomban az ókori Római Birodalomra vonatkozó 1945–1990 közötti lehetséges narratívákról írok. A Szovjetunió (Szovjet Birodalom) a Római Birodalom kulturális tagadására épült, hiszen Rómában a magántulajdonban hittek, míg Moszkvában inkább az állami tulajdonban. A szovjet típusú rendszer a magántulajdon teljes tagadásából indult ki, miközben a nyugati (római) jog a magántulajdonra és annak védelmére épült. Bemutatom, hogy miképp reagáltak 1990 előtt a marxista történészek, ideológiai oktatók és ideológusok a római civilizáció eredményeire. Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Molnár Erik, Révai József és Mód Aladár egyes munkájukban mind hivatkoztak az ókori Róma időszakára. Időben ez is differenciálható, hiszen másképp viszonyultak a témához az 50-es években, és másképp a 80-as években. A marxista ideológusok sokáig csak a rabszolgatartást emelték ki a Római Birodalomból, holott ez a jelenség igazán csak a köztársaság végétől figyelhető meg a császárság bukásáig. Előtte szabad polgárok, illetve parasztok is alkották a birodalmat. Mivel a marxi felfogásból indult ki a szovjet típusú rendszer, így az antagonisztikus ellentétek és a termelési mód fontos szerepet játszik az ókori kultúra bemutatásában. A római kultúra és történelem örökségéhez legitim módon hozzátartozhat az, hogy adott történelmi korszakokban milyen történetírói és politikaelméleti narratívákban, értelmezési keretekben hogyan használták a római történelmet.

Ezzel a munkával azt a kutatási célt tűztem ki magam elé, hogy bemutassam a mai kor emberének azt, hogy változott-e, illetve, ha igen, akkor milyen módon ment végbe az ókori Római Birodalom megítélésének változása a marxista kutatók esetében?

¹ Oscar Wilde (1854–1900) író költő, író és drámaíró híres mondását kölcsönöztem.

A következő kutatási kérdéseket fogalmaztam meg: Milyen interpretációja volt az ókori Római Birodalomnak az 1945 utáni marxista történetírásban? Hogyan változott ez az 50-es évektől a rendszerváltásig? Volt-e hangsúlybeli eltolódás, illetve hasonlóság vagy különbség a történelemszakosok tananyaga és a tudományos szocializmus esetében?

Meghatároztam azokat az értelmezési kereteket, amelyek már a címben is szerepelnek. Ennek megfelelően a „lenini út” jelentése a következő: az államszocializmus időszakában ez volt a politikailag kijelölt irány, amelyet elfogadtak a párttagok. Ugyanakkor a „damaszkuszi út” jelentése a következő: Pál apostol hiteles vallási megtérése útban Damaszkusz városa felé. Korábban üldözte a keresztényeket, majd ezt követően támogatta, segítette őket. A téma relevanciáját, valamint aktualitását az adja, hogy olyan narratívát adjak a történeteknek, amely érdemi módon mutatja be a mai kor emberének a Római Birodalommal kapcsolatos értelmezési keretek változásait a XX. század második feléből.

Történeti háttér

1945 éles választóvonal lett hazánk történelmében. Az addig ismert világ összeomlott, olyan tanok dőltek meg, amelyekről korábban sokan nem gondolták volna, hogy hamarosan érvényüket veszítik. Az ún. haladó tanok, a baloldali eszmék, a szocializmus, a demokrácia mint hívószó tömegeket vonzottak, mivel számos magyar honfitársunk vágyott valami újra, valami jóra. Sokakhoz hasonlóan Kopátsy Sándor is úgy látta, hogy

„a szocializmus negyven évének egyik nagy történelmi vívmánya, hogy ezer év után először emelte be arányuknak megfelelően a dolgozó rétegek tehetséges gyermekeit az értelmiségiek, a diplomások sorába. Azzal, hogy a továbbtanulás nem a szülők társadalmi és gazdasági helyzetétől, hanem a gyerekek képességétől függött, szegényen is megelőztük a gazdag demokráciákat” (Kopátsy 2001: 59).

Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy noha egy sajátos modernizációs kísérlet tanúi lehettek a korabeli emberek, mégiscsak számtalan funkcionális analfabéta került ki az iskolapadokból. Bár Marx és Engels, esetleg Sztálin szövegein tanultak meg írni és olvasni, de sok esetben nem értették azon könyvek tartalmát. Azonban a 80-as évekre:

„az értelmiség egyes köreiből ugyanakkor elterjedt a marxizmus-leninizmus alkalmazhatóságának a bírálata, sőt a többpártrendszer létrehozásának felvetése. Más

beszámoló szerint viszont a párttag értelmiség a tudományos kutatás, az oktatás és műszaki fejlesztés anyagi feltételeinek csökkenése, valamint a szellemi és kvalifikált munka leértékelődése ellenére erősen kötődött a párthoz, egyes értelmiségi csoportok pedig közeledtek ahhoz” (Réfi 2008: 158).

Eddigi olvasmányaim alapján az a vélemény alakult ki bennem, hogy a 40 év alatt csökkent az oktatás színvonala az 1945 előtti időszakhoz képest. Mindezt áthatott a pártpolitika és az ideológia, illetve az ideológia rátelepedett a történeti szakmára is. Gunst Péter szerint:

„Amiként azonban a két világháború közötti szellemtörténész generáció vezető képviselőinek meglehetősen elnagyolt képük volt a marxizmus történetfilozófiájáról és szemléletéről, akként az, amit most részben a Szovjetunióból hazajött történetírók [...] s az itthon működő néhány kommunista történetíró (elsősorban Mód Aladár) marxista történetfelfogásként hirdetett, inkább leegyszerűsített, primitív vulgármaterializmus volt, semmint történelmi materializmus.” (Gunst 1995: 190.)

Valamilyen oknál fogva mégsem sikerült maradéktalanul megismertetni a szélesebb néptömegekkel a marxizmus valódi lényegét.

A francia *Le Monde* című baloldali napilap 1990. április 24-én és 25-én megjelent számban az olvasható, hogy

„Ott, ahol a marxizmus-leninizmus hatalomra jutott, a válasz egyszerűnek tűnhet: a hatalomvágy és az érdek egyesek számára, a rettegés mindenki számára. Ez nem elég, mert a hatalomátvételt szinte mindig jelentős népi mozgósítás hordozta, és a válasz semmit nem mond szinte egyetemes vonzerejéről. Ennek megvilágítása a világtörténelem legutóbbi másfél évszázadának elemzését tenné szükségessé. Itt két tényezőre kell szorítkozni. Először: a marxizmus-leninizmus úgy mutatkozott be, mint a Nyugat felszabadító, demokratikus, forradalmi tervének folytatása, kiteljesítése. Ez annál inkább hitelesnek tűnt, mivel hosszú időn keresztül – és ezt ma mindenki boldogan elfelejti – ez volt az egyetlen irányzat, amelyről úgy tűnt, hogy szembeszáll mind az anyaországi, mind a gyarmati kapitalizmus szépségeivel” (Castoriadis 1990: 123).

És ha már ókori Római Birodalom! Elsősorban terjedelmi okok miatt csak utalok rá, hogy a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Marxizmus-Leninizmus Tanszék 1959–1989 között létezett. A város hosszú múltra tekint vissza, hiszen már az ókorban is lakott település volt, így Pannónia provincia (tartomány) nyugati részén volt megtalálható a Savaria nevű helység. A nevezett oktatási egység egyik vezetője éppen az a Konkoli Alajosné volt az 1970-es évek végétől, aki eredetileg biológia–kémia szakon szerzett diplomát 1955-ben.

Marxista szellemiségű magyar történészek

A teljesség igénye nélkül szeretném felsorolni, hogy kik voltak azok az egykori oktatók és kutatók, akik élen jártak a marxizmus-leninizmus eszméinek terjesztésében a történettudományon belül. Terjedelmi okokból csupán az alább felsorolt személyek munkásságát említem meg:

Nemes Dezső (1908–1985) az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének főigazgatója, majd a Politikai Főiskola vezetője, oktatója volt, aki eredetileg kárpitos végzettséggel rendelkezett. (Kenyeres 1994: 659). Mód Aladár (1908–1973) az ELTE Bölcsészettudományi Kar (BTK) oktatójaként dolgozott 1957-től haláláig, a Tudományos Szocializmus Tanszék vezetője volt (Kenyeres 1981: 532–533). Révai József (1898–1959) korábbi népművelési miniszter, kultúrpolitikus, ideológus volt (Kenyeres 1982: 509). Molnár Erik (1894–1966) filozófus, közgazdász, az ELTE oktatója: az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. 1944 decembere és 1956 októbere között az összes magyar kormányban szerepet vállalt. 1958-tól 1966-ig a Magyar Történelmi Társulat elnökeként tevékenykedett. Írásaiban a marxizmust képviselte, hozzá fűződik a hatvanas évek nemzettudattal kapcsolatos történészvitája (Kenyeres 1982: 230–231). Gerőné Fazekas Erzsébet (1900–1967) 1950 márciusától 1953 februárjáig a Szegedi Tudományegyetem BTK Egyetemes Történeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, majd 1953 februárjától 1957-es nyugdíjazásáig az ELTE BTK Egyetemes Történelem Tanszékének, illetve Újkori Történeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára volt (Kenyeres 1981: 194). Andics Erzsébet (1902–1986) az ELTE BTK oktatója volt, majd 1950-től 1974-ig a ELTE tanszékvezetőjeként dolgozott (Kenyeres 1994: 14–15). Léderer Emma (1897–1973) az ELTE BTK középkorász tanára volt. A második világháborút követően, 1946-ban az ELTE BTK Történelem Segédtudományok Tanszéke magántanárává nevezték ki, 1950-től nyilvános rendes tanár, 1952-től 17 éven át tanszékvezető egyetemi tanár volt (Kenyeres 1981: 470). Mérei Gyula (1911–2002) a JATE BTK-n az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék élére került 1951-ben mint tanszékvezető egyetemi docens, 1952-től mint tanszékvezető egyetemi tanár. Mind az oktatásban, mind a kutatásban élen járt, a tudomány- és oktatásszervezésből is kivette részét, a tanszékvezetés mellett 1960–1964-ig a BTK dékáni tisztét töltötte be (Font 2002: 1678).

Jól látszik, hogy a történész szakma hazánkban is megtermette a maga „vörös gyümölcsseit”. Mégis, ha keretbe kellene foglalni ezt a területet, akkor az ő személyük nem hagyható figyelmen kívül.

Neves magyar ókortörténészek a korszakban

Ugyancsak a teljesség igénye nélkül szeretném felsorolni, hogy kik voltak 1945 után azok az egykori oktatók és kutatók, akik élen jártak az ókortörténet kutatásban. Úgyszintén terjedelmi okok miatt elsősorban csak az alább olvasható személyekre koncentrálok:

Hahn István (1913–1984) ókortörténész, klasszika-filológus, a görög és római történelem szakértője (Kenyeres 1994: 340). Kákosy László (1932–2003) egyiptológus, a magyarországi egyiptológia kiemelkedő professzora (Hermann 1992: 433). Komoróczy Géza (1937–) asszirológus, hebraista, az ókori Elő-Ázsia történetének kutatója (Hermann 1992: 484). Mócsy András (1929–1987) ókortörténész (Kenyeres 1994: 630). Maróti Egon (1927–2012) klasszika-filológus, ókortörténész (Újszászi 2007). Ferenczy Endre (1912–1990) ókortörténész, könyvtáros, klasszika-filológus (Kenyeres 1994: 259). Fitz Jenő (1921–2011) a római közigazgatás és Pannónia kutatója (Hermann, 1992: 272). Bóna István (1930–2001) régészprofesszor, egyetemi tanár (Hermann 1992: 116). Harmatta János (1917–2004) filológus, nyelvész, az MTA tagja, az ELTE oktatója volt (Hermann 2003: 645). Telegdi Zsigmond (1909–1994) nyelvész, orientalista, egyetemi tanár volt az ELTE-n. Tanulmányait Budapesten, Párizsban és Boroszlóban végezte (Benedek 1965: 310). Borzsák István (1914–2007) ókortudós, klasszika-filológus (Hermann 2003: 218). Gyóni Mátyás (1913–1955) bizantinológus, tanszékvezető egyetemi tanár az ELTE-n, az MTA levelező tagja, öngyilkos lett (Kenyeres 1967: 639). Polányi Imre (1925–1999) a pécsi főiskola tanára 1972-től tanított a pécsi Tanárképző Főiskolán, majd a Janus Pannonius Tudományegyetemen. Kelet-Közép-Európa, ezen belül a kisebbségi kérdések szakértője volt (Huszár 1999: 103).

Látható, hogy csupa neves és elismert szaktekintély gazdagítja a felsorolást, akik nélkül ma nem értelmezhető az, ahol most az ókortudomány tart.

Tankönyvek

Azt vizsgálom röviden, hogy miképp változott (változott-e egyáltalán?) a Római Birodalom történeti megítélése 1945 után. Nem titkolom, hogy Németh György² ókortörténész egyik (a téma szempontjából) releváns tanulmánya szintén inspirációt jelentett a számomra.

² Németh György engem is tanított az első évfolyamon a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Nála szigorlatoztam sikeresen az ókori Görögország történetéből.

Vészjósló volt, hogy már 1949-ben arról írt egy tankönyv, hogy „a tudomány kimutatta, hogy Krisztus nem létezett, mégis sokan hittek benne (a keresztények).” (Misulin 1949: 9.) Ez nem sok jót jelentett az egyházi fenntartású intézményeknek sem, de a vallásos egyének is érthettek a szóból.

Rátérve tanulmányom fő témájára, az 1950-es években arról harsogott a korabeli propaganda, hogy az ókori Rómában:

„a társadalom története megmutatja, hogy az elnyomottak elnyomói ellen vívott hosszú harcuk eredményeképpen hogyan küzdik ki az új társadalmi rendet, amelyben nincsen kizsákmányolás és elnyomatás, nincsenek földesurak és tőkésék. A Szovjetunióban ez az új, szocialista társadalom győzedelmeskedett. Ezért küzdenek a többi országok dolgozói is. Ha a történelmet ismerjük, azt is könnyebben megértjük, hogy miért kell győzedelmeskednie a szocializmusnak az egész világon” (Misulin 1949: 10).

Minden lehetőséget megragadtak a baloldaliak, hogy igazolják elméletüket. A dialektika került a központba, az ellentétek harca egymás ellen. A marxi történelemfelfogás mindent leuralt, így az ókori eseményeket is. A híres „Spartacus úgy vonult be a történelembe, mint az elnyomók elleni harc példaképe. Nem hiába mondotta Lenin, hogy Spartacus volt az egyik legkimagaslóbb hőse az egyik legnagyobb arányú rabszolgafelkelésnek” (Misulin 1949: 200). Az elnyomók és elnyomottak küzdelmét láttatták a tankönyv írói, amely (Marx szerint) igazából végigvonult a történelmen.

1950-ben jelent meg az Egyetemes történelem című könyv, amelyet, noha középiskolásoknak szántak, de a felsőoktatásban is használták, illetve hivatkoztak rá az oktatók. A könyv olyan kifejezéseket használt, mint például rabszolgatársadalom, hűbéri rend, tőkés rend és ősközösség. Egy évvel később Maskin *Az ókori Róma története* című könyve jelentette a folytatást.

Nem csupán a „vörös farok” fémjelezte az ideológiai szemléletet, hanem a törzsszövegben is az olvasható, hogy „a marxizmus-leninizmus világnézeti fegyverével felvértezett kutatók és olvasók feladata az, hogy megfelelő kritikával használják és értékeljék mind magukat az említett munkákat, mind pedig az említett szerzők egész tudományos munkásságát” (Maskin 1951: 2).

Ugyanebben az évben, vagyis 1951-ben jelent meg Szergejev tollából *Az ókori Görögország története* című könyv. Ebben egy spártai király példáján is látható a marxi szemlélet eluralkodása: „Nabis tizenöt éven át állt Spárta élén és élvezett páratlanul álló rokonszenvet az alsóbb osztályok körében, mint a rabszolgák és a »lecsúszott« szabad emberek felszabadítója” (Szergejev 1951: 331). Nabis volt az utolsó spártai király, aki ellentmondásos személyiségként vonult be a történelembe.

A tankönyvírók olyan szavakat használtak, amelyek ma már anakronisztikusnak hatnak, de saját korukban (vagyis a könyvek megjelenésének idején) relevánsak voltak. Ennek megfelelően Sztálin „megemlékezik a matriarchátus idejéről, elmondja, hogy mi is az a matriarchátus, hogy volt az, hogy a nők nagyobb gondot fordítottak a készletekre, mint a férfiak, hogy a nők lassanként kialakították a mezőgazdasági kultúrát, miközben a férfiak vadászattal foglalkoztak és éppen ezért a nők nagyobb jelentőségre tettek szert, mint a férfiak” (Koszven 1950: 402). A halászó, vadászó és gyűjtögető életmód bemutatása már ekkor gyökeret vert a hazai történeti gondolkodásban.

A számtalan új tankönyv megjelenésének termékeny időszakában, 1954-ben V. N. Gyakov–N. M. Nyikolszkij tollából *Az ókori világ története* című munka is napvilágot látott. Arról elmélkedtek a tankönyv szerzői, hogy a „történetet, mint tudományt valójában a tudományos kommunizmus nagy megalapozói – Marx és Engels, Lenin és Sztálin – teremtették meg [...]” (Gyakov–Nyikolszkij 1954: 3). Azok a személyek, akikre az akkori állami ideológia hivatkozott, innen sem hiányozhattak. Jól mutatja ez a jelenség, hogy igazodási és igazolási kényszer uralkodott ezen a tudományos területen is.

Sztálin szerint „a rabszolgák, colonusok, a városi szegények forradalmi mozgalmai rendítették meg, és a barbárok velük »egyesültek« a közös ellenség ellen és megdöntötték Rómát, hogy csak úgy ropogott” (Gyakov–Nyikolszkij 1954: 660). A gazdagok és szegények közti ellentét itt is megjelenik, sok esetben visszavetítve a XX. század közepi problémákat.

Az 50-es években még gyakrabban fordult elő, hogy oroszból egy az egyben átvett (lefordított) szövegek jelentek meg. Így

„a közvetlen termelők kizsákmányolásának eredeti dokumentumokra támaszkodó ismertetése során mód nyílik a tudomány egyes meghamisítóinak a leleplezésére, bizonyos »elméletek« nagyon is reális hátterének a bemutatására is. A »tegnap aljasságaival« (Marx) senki sem legalizálhatja a »ma aljasságait«! A történelem kerekét pedig sem jámbornak látszó elméletekkel, sem kíméletlen erőszakkal nem lehet megfordítani” (Borzák 1954: 183).

Németh György úgy gondolta, hogy

„akkoriban minden, ami szovjet volt, »iránymutatónak« számított, így e munkák fordítását szorgalmazta a hivatalos tudománypolitika. Az ilyen könyvek magyarítása ennek folytán nemcsak a fordítók számára lehetett – anyagilag és karrierjük szempontjából – hasznos, hanem a szakma számára is, mert bizonyította annak naprakész, »helyes« ideológiai tájékozottságát. Sajnos az egyetemi hallgatók nemcsak ideológiailag »tájékozódtak«, hanem a dogmatikus, tudományos szempontból enyhén szólva vitatható ismereteket is magukba szívták, amelyektől, már, mint tanárok, a hatvanas évek közepén sem nagyon voltak hajlandók tágitani” (Németh 2011: 56).

Igaza van Németh Györgynek, amikor arról ír, hogy „Maróti Egon és Hahn István munkái egy adott kor kontextusában ítéelhetők csak meg” (Németh 2011: 57). Ugyanakkor az is meg kell említeni, hogy senkit sem kényszerítettek egyetemi pályára ebben a korszakban sem. Számtalan esetben ez az egyéni saját döntése volt, ennek megfelelően cselekedett később.

Kiemelem, hogy Polányi Imre tollából jelent meg *Az ókori világ története* című tankönyv 1973-ban a Tankönyvkiadó gondozásában. Arról írt, hogy „a hagyomány a hatodik király, Servius Tullius nevéhez fűzi e jelentős, Engels által forradalminak nevezett reformok végrehajtását” (Polányi 1978: 225). Németh úgy ítélte meg, hogy Polányi írt egy „elavult, marxista-sztálinista tankönyvet egy olyan korszakról” (Németh 2011: 58), amelyhez a szakmai tudása kevésnek bizonyult. Mivel jómagam nem vagyok ókortörténész, így elfogadom Németh szakmai álláspontját. Elismeri, hogy „voltak rugalmasabb szemléletű kollégák is, akik, ha nem is a sztálini, de a lenini történelemszemléletet elfogadhatónak tartották, másrészt pedig ott voltak a szakmai szempontból felvértezetlen egyetemi és főiskolai hallgatók, akik négy évtizeden keresztül voltak e káros hatásnak kitéve” (Németh 2011: 58). Nagyon vegyes volt a tanárokról alkotott kép a 70-es években: mint mindenhol, itt is előfordultak vehemensebb, a rendszerhez hű(bb) oktatók, de akadtak olyanok is (az idő előrehaladtával egyre többen), akik viszont távolodni igyekeztek az 50-es évek szakmai szintjétől. Tehát az új tanári generáció sokkal inkább figyelembe vette a szakmai újdonságokat, újabb kutatási eredményeket, illetve nézőpontokat. Noha ezen a területen is, de igen lassan ment végbe a megújulás.

Összefoglalás

Az államszocialista időszakban nagy hangsúlyt fektettek hazánk akkori vezetői a felsőoktatásra. Ezt úgy valósították meg, hogy részben ideológiai megfontolások mentén alakították ki egy-egy jelentősebb történelmi esemény vagy korszak utólagos megítélését. Fontos volt, hogy illeszkedjen a marxi tanokhoz, de legalábbis összhangban legyen vele. Az ókori Róma története is egy ilyen kiemelt jelentőségű időszaknak bizonyult, amely Kr. e. 753 és Kr. u. 476 között létezett, noha alapvetően (államformák alapján) három részre volt bontható. A társadalmi osztályok közötti ellentétek kerültek a figyelem középpontjába, hiszen a hangsúlyeltolódások lényeges mozzanatok voltak. 1945 után teljeskörű paradigmaváltás következett be a történettudományokban is, amelynek következtében az nem kerülhette el sorsát. Összegezve kijelenthe-

tő, hogy lassan ment végbe az átalakulás az ókortudomány oktatásában. Bár az 1940-es évtized végén hamar táptalajt nyert az új ideológia, gyorsan terjedni kezdett a marxi-lenini-sztálini gondolat e téren is, annak kigyomlálása meglehetősen nehézkesnek tűnt még a 80-as és 90-es években is. A tanulmány címében feltett kérdésre a válaszom az, hogy nem keresztezi semmiféle út egymást. Ami a metamorfózist illeti, lassan ment végbe a szemlélet átalakulása. Ennek oka, hogy más szerepe lehetett az ókortörténetnek, mint a XIX. és XX. század történetének. Fontossága és hivatkozási alapja más kérdéseket vetett fel.

Úgy vélem, hogy bizonyos szempontok vizsgálata során felfedezhetünk hasonlóságokat és különbségeket a Római Birodalom és a „Szovjet Birodalom” között.

Ami a különbségeket illeti, a termelési mód esetében a rómaiaknál a magántulajdon rendszere volt megfigyelhető, míg a szovjeteknél az állami tulajdon dominált. A rómaiak időszakában (a császárság alatt) a kereszténység terjedése volt a jellemző, míg a bolsevikok alatt inkább a kereszténység visszaszorulása ment végbe. Ezzel párhuzamosan hasonlóságokat is lehet észlelni a két birodalom között. Mindkét helyen véres leszámolások történtek a politikai ellenfelekkel, aztán az erőteljesen terjeszkedő külpolitika folyamata volt megfigyelhető, kegyetlen polgárháború zajlott mind a két helyen, végül a tartományok–tagközsaságok kapcsolata is figyelemreméltó módon alakult. Mindkét helyen látható volt tartomány (provincia), csupán elrendeződése és elnevezése volt más.

Mindkét helyen megvolt a központi terület (Itáliai-félsziget és Oroszország), a többi terület a központhoz kapcsolódó tartomány volt.

Kérdés, hogy a volt kelet-európai szocialista államok hova sorolhatók ezen értelmezési kereten belül? Mindkét helyen megvoltak a tartományi vezetők (egyik helyen a helytartó, a másikban a vazallus állam első titkára).

Az állam vezetője: a császár, illetve az első titkár fontos szerepet töltött be. Mind a kettőnek megkérdőjelezhetetlen volt a hatalma, de mindkét helyen terveztek és hajtottak végre puccsot a vezető ellen. Ne feledjük el Hruscsov leváltását vagy Berija kivégzését. Lábadók mindenhol voltak, akik nem voltak elégedettek a hatalom lépéseivel, miközben magukat alkalmasnak látták vagy láttatták e szerep betöltésére. Mind a két helyen volt rabszolgafelkelés: Rómában három évig a trák származású gladiátor: Spartacus vezette a lázadást (lásd bővebben: Balázs 1964.) A Szovjetunióban egy Gulag-táborban ment végbe a leghíresebb lázadás, és 42 napig tartott. A szélesebb közvélemény előtt nem ismert, de „1923 és 1965 között összesen 18 Gulag-lázadásról tudunk, amelyek különböző intenzitásúak voltak az éhségstrájktól a fegyveres felkelésig. Ezek közül azonban kétségtelenül a kengiri volt a legnagyobb hatású” (W1).

Fontos határnak bizonyult, hogy

„1953-ban, amikor a Sztálin halála utáni bizonytalanságban, a társadalmi erjedésnek a GULAG életét is befolyásoló atmoszférájában általános dőbbenetelt keltve kiderült, hogy a meghirdetett amnesztia a politikai fogolyra nem vonatkozik, a különleges lágeretek közül igen sokban sztrájkok törtek ki. Vorkután, Norilszkban, a kelet-szibériai Tajsetben, a kazahsztáni Kingirben [...]” (Gereben 2013: 396).

Számos helyen tört ki sztrájk ezeken a helyeken, amelynek eseményei nem képezik a köztörténet részét. Úgy kapcsolódik a GULAG-lázadás a témához, hogy párhuzamot vontam az ókori és a XX. századi események között.

Felhasznált irodalom

- Balázs Sándor 1964. *Reng a föld Itáliában. Spartacus élete és kora*. Móra Kiadó, Budapest.
- Benedek Marcell (főszerk.) 1965. *Magyar Irodalmi Lexikon*. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Borzsák István 1954. Agyag-könyvek. [Könyvismertetés]. *Antik tanulmányok* 1. Budapest, 181–183.
- Castoriadis, Cornelius 1990. A marxizmus-leninizmus összeomlása. *Valóság* 9. 122–127.
- Font Márta 2002. Megemlékezés. Mérei Gyula 1911–2002. *Magyar Tudomány* 12. 1678–1679.
- Gereben Ágnes 2013. *Megtorlások a Szovjetunióban*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Gunst Péter 1995. *A magyar történetírás története*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Hermann Péter (főszerk.) 1992. *Magyar és nemzetközi ki kicsoda*. Biográf Kiadó, Budapest.
- Hermann Péter (főszerk.) 2003. *Biográf ki kicsoda 2004*. Poligráf Kiadó, Budapest.
- Huszár Zoltán 1999. In memoriam Polányi Imre 1925–1999. *Pécsi Szemle* ősz, 103.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1981. *Magyar életrajzi lexikon*. Harmadik, kiegészítő kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1982. *Magyar életrajzi lexikon*. Második kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1994. *Magyar életrajzi lexikon (1978–1991)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kopátsy Sándor 2001: *Kádár és kora*. C.E.T. Belvárosi Kiadó, Budapest.
- M. O. Koszven 1950. *Matriarchátus. Az anyajog kérdésének története*. Ford. Borzsák István. Budapest, Hungária.
- Maskin, N. A. 1951. *Az ókori Róma története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Misulin, A. V. 1949. *Az ókori világ története* (ford. Borzsák István). Szikra Kiadó, Budapest.
- Németh György 2011. A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tankönyvei 1949–1989. In: *Történeti Tanulmányok XIX*. „A historiográfia műhelyében”. Tanulmányok a 2010. november 25-én Debrecenben tartott historiográfiai konferencia anyagából. Főszerk.: Velkey Ferenc. *Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica* LXIII. 51–60.
- Réfi Attila 2008. A párttagok viszonya az MSZMP politikájához az 1980-as évek végén. In: *Politikai pártok a 19–20. században. Tanulmányok*. MTA–ELTE, Budapest.
- Szolzenyicin, Alexander 1989. *A GULAG-szigetcsoport 1918–1956*. I. kötet. Új Idő, Budapest.
- Ujszászi Ilona 2007. Maróti Egon professzor nyolcvanéves. „Tettem, ami tőlem tellett” – összegez az ókortörténet szegedi tudósa. *Délmagyarország* 2008. december 21. 7.
- W1: www.gulagalapitvany.hu/szovjet-spartacusok/ (Letöltés ideje: 2026. 05. 03.)

Török Katalin

Római reprezentáció és kulturális kommunikáció Balácán: fesztiválszervezés a színházantropológia eszközrendszerén keresztül

Jelen tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeum tagintézményeként működő Villa Romana Baláca kulturális újrapozicionálásának folyamatát vizsgálja. A kutatás középpontjában annak feltárása áll, hogy egy régészeti és kulturális örökségi helyszín miként alakulhat át a 21. századi fesztiválszervezés, a kulturális kommunikáció és a színházantropológiai szemlélet eszközeinek segítségével kortárs élménytérre.

A tanulmány elméleti háttérét a színházantropológia, a performativitás, valamint a rítus és a liminalitás fogalomköre adja, különös tekintettel Victor Turner, Richard Schechner, Erika Fischer-Lichte és Patrice Pavis munkásságára. Az esettanulmány bemutatja, hogy a hagyományörző programok, a gladiátorjátékok, a római rítusok és az interaktív performanszok miként hoztak létre olyan liminális élménytereket, amelyekben a látogatók nem pusztán szemlélőként, hanem aktív résztvevőként, ideiglenes mikroközösségek tagjaiként kapcsolódhattak a történeti örökséghez.

A vizsgálat arra is rámutat, hogy a projekt sikeresen kapcsolta össze a kulturális örökség megőrzését, a turisztikai desztinációépítést és az integrált marketingkommunikációt. A széles körű médiamegjelenések, a közösségi média intenzív aktivitása, valamint a Városmarketing Gyémánt díj elnyerése egyaránt alátámasztják a kezdeményezés szakmai eredményességét.

Villa Romana Baláca (római villagazdaság)

A Magyar Nemzeti Múzeum tagintézményeként működő Villa Romana Baláca Magyarország legnagyobb látogatható római kori villagazdasága, amely a Balaton-felvidéken, Nemesvámos–Balácapusztán található. A régészeti lelőhely kiemelkedő jelentőségét az adja, hogy a pannóniai provincia egyik legnagyobb és legreprezentatívabb ismert villaépületének maradványait őrzi, ezáltal a hazai római kori örökség egyik meghatározó helyszínének tekinthető (W1). A helyszín jelentősége azonban nem merül ki régészeti és

muzeológiai értékében, hiszen a térség kulturális és turisztikai identitásának is fontos elemét képezi. A római villagazdaság bemutatása lehetőséget teremt arra, hogy a látogatók közvetlenebb kapcsolatba kerüljenek az antikvitás mindennapi életével, társadalmi reprezentációs formáival és ünnepi kultúrájával. A kiállítóhely meghatározó szerepet tölt be Nemesvámos kulturális életében, miközben regionális szinten is jelentős turisztikai vonzerőt képvisel. A Balaton-felvidék sajátos természeti környezete és az ókori római örökség találkozása olyan egyedi atmoszférát hoz létre, amely kiváló alapot biztosít az élményalapú kulturális programok és rendezvények megvalósításához.

Egy csepp Itália a Balaton mellett – Baláca-élménypark című projekt

Az *Egy csepp Itália a Balaton mellett – Baláca Élménypark* című projekt a Veszprém–Balaton 2023 Európa Kulturális Fővárosa programsorozat keretében valósult meg, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Veszprém–Balaton 2023 Zrt. együttműködésében (W2). A kezdeményezés elsődleges célja a helyszín kulturális újrapozicionálása, valamint a régió turisztikai és kulturális kínálatának bővítése volt. A projekt mögött az a stratégiai törekvés húzódott meg, hogy a közel kétezer éves római villagazdaság ne csupán statikus múzeumi térként jelenjen meg, hanem a kortárs kulturális eseményszervezés aktív és élő helyszínévé váljon.

A programsorozat 2022-ben indult, teljes kibontakozása pedig a 2023-as évad során valósult meg. A projekt fókuszában a kulturális kínálat sokszínűségének növelése, az európai dimenzió erősítése, valamint a helyszín turisztikai és kommunikációs potenciáljának fejlesztése állt. A szervezők célja az volt, hogy kulturális intézményekkel, hagyományörző csoportokkal és Nemesvámos településével együttműködve olyan rendezvénysorozatot hozzanak létre, amely újra értelmezi a 21. századi kulturális fesztivál fogalmát. A hagyományörző forgatagok, a gladiátorjátékok, az interaktív színházi események, valamint a szüreti és rituális programok révén a helyszín fokozatosan élő kulturális térré alakult.

Egy régészeti és kulturális örökségi helyszín újraértelmezése

Jelen tanulmány központi kutatási kérdése annak vizsgálata, hogy egy régészeti és kulturális örökségi helyszín miként értelmezhető újra a 21. száza-

di fesztiválszervezés, a kulturális kommunikáció és a színházantropológiai megközelítés eszközrendszerén keresztül. A vizsgálat középpontjában az áll, hogy a Villa Romana Baláca miként válhatott a hagyományos múzeumi és régészeti funkción túl olyan élményalapú kulturális térré, amely egyszerre szolgál turisztikai attrakcióként, közösségi találkozási pontként és performatív eseménytérként.

A kutatás ehhez kapcsolódóan az alábbi részletes kérdésekre keresi a választ:

- hogyan alakítható át egy antik örökségi helyszín kortárs kulturális eseménysorozat helyszínévé;
- milyen kommunikációs és márkáépítési stratégiák járulnak hozzá a helyszín ismertségének növeléséhez;
- milyen szerepet tölt be a színházantropológiai szemlélet a közönség bevonásában;
- miként jönnek létre a rituális és közösségi élményterek a hagyományörző programokon keresztül;
- hogyan erősíti a kulturális performativitás a helyszín turisztikai és városmarketing-értékét.

A kutatási kérdés jelentőségét az adja, hogy napjaink kulturális örökségvédelmi és turisztikai gyakorlatában egyre nagyobb hangsúlyt kap az élményalapú interpretáció. A történeti helyszínek fenntartható működtetése ma már nem kizárólag muzeológiai feladat, hanem összetett kommunikációs, közösségépítő és desztinációfejlesztési kérdés is.

A téma tudományos relevanciáját tovább erősíti, hogy a projekt esettanulmányként szolgálhat más kulturális örökségi helyszínek számára is, különösen a performativitás, a rítus és a közösségi részvétel kortárs alkalmazhatóságának vizsgálatában.

Színházantropológia és performativitás

A Baláca-élménypark programsorozat elemzésében kiemelt jelentősége van a színházantropológiai megközelítés alkalmazásának, mivel ez az elméleti keret lehetővé teszi, hogy a rendezvényeket ne csupán kulturális programként vagy turisztikai eseményként értelmezzük, hanem összetett performatív és közösségteremtő folyamatként vizsgáljuk:

- „A színházi előadás fogalma, észlelése és így definiálása éppen olyan fordulatokon ment át, mint a tudományos diskurzus egésze. A magyar nyelvi használat az előadás gyakorlati mozzanatát emeli ki, a megmutatást, a megmutatkozásban rejlő alkotói munkát, ezzel a színházi alkotást a zenei, táncos, cirkuszi stb. keretekkel ötvözi. A francia/latin nyelvű használók a (re)prezentáció folyamatát a valóság újrarájátszása-ként értik, az angolszász gyakorlat a performance élő, jelenidejű karakterét hangsúlyozza akkor, amikor előadásról beszél, míg a németek a Leistunggal a munkát, a színészi teljesítményt helyezik előtérbe” (Jákfalvi 2014: 23).

A színházantropológia egyszerre tekinthető színháztudományi diszciplínának és alkalmazott kultúrantropológiai megközelítésnek. Richard Schechner megfogalmazása szerint: „Ahogy a színház antropologizálódik, az antropológia is úgy teatralizálódik” (Schechner 1985: 33). Az antropologizálódás azonban továbbá azt is jelenti, hogy a színház erőteljesen ki van téve a kortárs kultúra mediatizálódott, technicizálódott világának, olyan jelenségeknek, amelyek az ember kulturális stratégiáit változtatják meg, átírják vagy megkérdőjelezzik viselkedési mintáit, megváltoztatják érzékelését. Az antropológia teatralizálódása pedig annak a folyamatnak az eredménye, amely az antropológiát „intellektuális vadorzóengedéllyé tette” (Geertz 1983: 21), vagyis, az interdiszciplináris megközelítések teátrálissá tették az antropológiai kutatást.

Ez a szemlélet arra irányítja a figyelmet, hogy a színház nem kizárólag intézményi vagy művészeti keretek között értelmezhető, hanem a társadalmi és kulturális gyakorlatok tágabb rendszerében is. A színházantropológia a performatív helyzetben lévő embert, annak viselkedését, fizikai és mentális jelenlétét, testtechnikáit, valamint a közösségi események során létrejövő jelentésképző folyamatokat vizsgálja. Eugenio Barba munkássága ebből a szempontból különösen meghatározó, mivel elemzéseinek középpontjába az előadó nem mindennapi testtechnikáit, fizikai jelenlétét és mentális koncentrációját állította (Barba 1995: 13–35). A Balácán megvalósult hagyományőrző programok – a gladiátorjátékok, a rituális felvonulások, a szüreti események és az interaktív színházi elemek – éppen ilyen performatív eseményekként értelmezhetők.

A performativitás fogalma a tanulmány egyik központi elméleti pillérét képezi. Erika Fischer-Lichte szerint a színházi esemény elsődleges tárgya nem egy autonóm műalkotás, hanem az a folyamat, amely „valamennyi jelenlévőt involváló eseményként” jön létre (Fischer-Lichte 2009: 22). Ez a megközelí-

tés különösen releváns a Baláca élménypark esetében, ahol a látogatók nem passzív szemlélőként, hanem az események aktív résztvevőiként voltak jelen. A hagyományőrző forgatagok, a rituális játékok és az interaktív események során a közönség maga is a performansz részévé vált, ezáltal egy közösen megélt kulturális élmény jött létre. A performativitás tehát nem kizárólag az előadói oldalra korlátozódik, hanem magában foglalja a néző és előadó, valamint a néző és a tér közötti viszonyrendszert is. (További színházzszemiotikai áttekintés: Balázs 2023abc.)

A rítus és liminalitás

A projekt elemzésében kiemelt jelentősége van a rítus és a liminalitás fogalmának (van Gennep 1960). Victor Turner a rítust olyan antistruktúráként értelmezi, amely megszakítja a hétköznapi megszokott rendjét, és lehetőséget teremt arra, hogy az egyének egy másik, kiemelt és szimbolikus valóságba lépjenek át (Turner 1969: 94, 108, 169). Ez a gondolat különösen jól alkalmazható a Balácán létrejövő eseményterek értelmezésére. A fesztiválok és kulturális performanszok idejére a látogatók kiléptek a hétköznapi időből, és egy liminális térbe kerültek, ahol a római múlt újrajátszása a kortárs kulturális élménnyel találkozott. Turner liminalitáselmélete alapján ezek az események olyan átmeneti állapotot hoztak létre, amelyben új közösségi viszonyok, ideiglenes mikroközösségek és sajátos identitásformák jöhettek létre.

A rítus azonban nem kizárólag a néző antropológiájához kapcsolódó kérdés, hiszen a rituális cselekvés során az előadó (performer) és a néző közötti határ elmosódik: mindkét fél együtt vesz részt a játék kiemelt, szinte szent terében és idejében. Ez a kiemeltség nemcsak a színház történeti kialakulásának időszakára érvényes, hanem a kortárs, sőt a mindennapi rituális gyakorlatokra is. Turner értelmezésében a rítus éppen azért tekinthető antistruktúrának, mert megszakítja a mindennapok strukturális egyöntetűségét, és lehetőséget teremt egy másik, rituális valóságba való átlépésre. A globalizáció kultúrájában ugyanakkor a hétköznapi életvilágok sem tekinthetők homogénnek: egyre inkább különböző élményvalóságokból és élményterekből épülnek fel.

A posztmodern kulturális stratégiák tudatosan hoznak létre kitüntetett tereket és időket a hétköznapi világán belül, így olyan helyeknek és eseményeknek is lehetőségük nyílik a szertartássá válásra, amelyek korábban nem tartoztak a hagyományos rítusok körébe. Ebből a szempontból a Baláca-élménypark is értelmezhető olyan kortárs kulturális térként, amely a történeti örökséget rituális és közösségi élménnyé alakítja. Különösen fontos, hogy a mindennapi élet

számos szekuláris eseménye és helyszíne is rituális gyökerekkel rendelkezik, még akkor is, ha ez nem válik azonnal nyilvánvalóvá. A kortárs kultúra rétegzett valóságai ezért lehetővé teszik, hogy a hagyományos és a modern kulturális formák egymás mellett, akár patchwork-szerűen kapcsolódjanak össze.

Patrice Pavis arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a kísérleti szituáció – a színlelés helyzete, maga az előadás – az egyik legalkalmasabb eszköz arra, hogy pontos képet kapjunk arról, miként teremti meg az ember azokat az eszközöket, amelyek segítségével mikroközösségeket rekonstruál, illetve felméri az egyén csoporthoz fűződő viszonyát (Pavis 1999: 132). A színházesztéta Lehmann szerint a performanszban, akárcsak a posztdramatikus színházban, „az életteliség (*liveness*), az emberek provokatív jelenléte lép előtérbe az alak megtestesítése helyett” (Lehmann 2006: 115). Egyébként éppen színház és antropológia egymásra találása az a terület, ahol valójában és problematikus-ságában először artikulálódott a performancia fogalma – ez Schechnernek köszönhető (Beeman 1993).

A színházantropológia tehát a performatív helyzetben levő embert és helyzetét, performatív eljárásait, módszereit, valamint ezeknek a kultúra más szimbolikus rendszereivel való kapcsolatát kutatja. Ez az elméleti megközelítés a Balaca élménypark esetében különösen releváns, hiszen elemzésem azáltal válik színházantropológiai megközelítésűvé, ha feltárja annak kultúrán belüli egyediségét, valamint azt is, miként viszonyul más, hasonló színházi-kulturális megnyilvánulásokhoz, továbbá vizsgálja, hogy a performanszok során milyen élményvalóságok és élményterek jönnek létre, hogyan kapcsolódik be a közönség a rituális játék folyamatába, és miként hoznak létre a résztvevők olyan közös jelentésalkotó eszközöket. A Balaca élménypark esetében a látogatók a közös részvétel révén maguk is egy ideiglenes közösség részévé váltak. A rituális és színházi elemekkel átszőtt események során a közönség nem pusztán befogadóként, hanem aktív jelentésalkotóként is jelen volt. Ez a közösségi tapasztalat jelentősen hozzájárult a helyszín kulturális és turisztikai sikeréhez.

A projekt bemutatása

A projekt a Magyar Nemzeti Múzeum és a Veszprém–Balaton 2023 Zrt. együttműködésében jött létre, elsődleges célja pedig az volt, hogy a Villa Romana Balaca régészeti helyszíne új, kortárs kulturális funkcióval gazdagodjon. A kezdeményezés szervesen illeszkedett a VEB2023 alapvető törekvéseihez, amelyek a kulturális kínálat diverzifikálását, a régió nemzetközi láthatóságának növelését, valamint a kulturális örökség élményalapú újraértelmezését

helyezték előtérbe. A projekt egyik legfontosabb sajátossága abban állt, hogy a történeti helyszínt nem pusztán kiállítótérként, hanem élő kulturális eseménytérként működtette. A projekt központi koncepciója az *Egy csepp Itália a Balaton mellett – Baláca Élménypark* címet viselte, amely egyszerre utalt a helyszín római kulturális örökségére és annak kortárs, élményalapú interpretációjára. A közel kétezer éves antik római villagazdaság a programsorozat során szinte „életre kelt”, így a látogatók számára lehetővé vált az ókori mindennapok, ünnepek és reprezentációs formák közvetlenebb megtapasztalása.

A koncepció egyik legfontosabb célja az volt, hogy a római örökséget ne kizárólag történeti tudásként közvetítse, hanem érzékelhető és átélhető kulturális tapasztalattá formálja. A helyszín atmoszférája, a Balaton-felvidék sajátos táji környezete, valamint a történeti rekonstrukciók együttese különleges, szinte immerszív élményteret hozott létre. A projekt keretében összesen kilenc rendezvény valósult meg, amelyek egy egész évadon átívelő kulturális programsorozatot alkottak. Az eseményeket tudatosan úgy alakították ki, hogy különböző célcsoportokat szólítsanak meg, különös tekintettel:

- a családokra,
- a fiatal felnőttekre,
- a kulturális turizmus résztvevőire,
- a történelmi és hagyományőrző programok iránt érdeklődő közönségre.

A programsorozat az évad teljes ívét lefedte, így a helyszín nem egyszeri eseményként, hanem folyamatos kulturális desztinációként jelent meg. Ez a szerkezet jelentősen hozzájárult a Baláca-élménypark turisztikai pozicionálásához. A rendezvénysorozat egyik legfontosabb elemét a hagyományőrző programok rendszere alkotta. Ezek között kiemelt szerepet kaptak:

- a hagyományőrző forgatagok,
- a gladiátorjátékok,
- a római legionárius-bemutatók,
- a rituális és ünnepi performanszok,
- az interaktív színházi események,
- valamint a szüreti és közösségi programok.

Ezek az események a tanulmány szempontjából különösen fontosak, mivel jól szemléltetik a színházantropológiai megközelítés gyakorlati alkalmazhatóságát. A látogatók nem csupán nézőként voltak jelen, hanem aktívan részt vettek az események által létrehozott közösségi és rituális térben. A performatív

elemek révén a helyszín egyszerre vált történeti emlékhellyé és kortárs kulturális élménytérre.

Kommunikációs stratégia

A Balaca élménypark projekt sikerének egyik meghatározó eleme a tudatosan felépített, integrált kommunikációs stratégia volt. A kommunikációs koncepció középpontjában egy világosan meghatározott brand essence, vagyis márkaesszencia állt, amely a helyszín egyedi karakterjegyeit emelte ki. A stratégia az alábbi kulcselemekre épült:

- a páratlan atmoszféra,
- a különleges Balaton-felvidéki táj,
- az antik római villagazdaság,
- Nemesvámos–Balácapusztá kulturális tere,
- az ünnepek és rituális események sajátos hangulata.

Ezek az elemek nem csupán kommunikációs üzenettként jelentek meg, hanem a projekt teljes vizuális és narratív identitását is meghatározták. A projekt kommunikációja többszatszornás, integrált marketingkommunikációs kampányként valósult meg. A közel négymillió forintos kommunikációs keret tudatos tervezéssel osztották el a különböző médiatípusok között. A PR-stratégia egyik meghatározó eleme a rendszeres sajtókommunikáció volt. A szervezők sajtóközlemények, nagyinterjúk és PR-cikkek segítségével biztosították a folyamatos médiamegjelenést. A projekt több jelentős országos és regionális online portálon is megjelent, többek között a Kultúra.hu, Funzine, WeLoveBalaton, Index, Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Nők Lapja és Meglepetés felületein. A kampány eredményeként összesen 133 online megjelenés valósult meg, amely kiemelkedő elérést biztosított.

A közösségi média szintén meghatározó szerepet játszott a projekt kommunikációjában. A Villa Romana Balaca hivatalos Facebook-oldala, valamint az *@balacaregeszetipark* Instagram-felület a kampány teljes időszaka alatt aktív kommunikációs platformként működött. A több száz közösségimédia-bejegyzés célja nem csupán az események népszerűsítése volt, hanem a helyszín folyamatos jelenlétének biztosítása a kulturális és turisztikai diskurzusban. A social media tartalmak különösen alkalmasnak bizonyultak a vizuális élménykommunikációra, hiszen a helyszín atmoszférája, a hagyományörző programok és a római reprezentáció képi világa erőteljesen épített a vizuális hatásra.

A hagyományos elektronikus média szintén fontos szerepet kapott. A projekt rádiós spotkampánya közel 150 rádióspotot és programajánlót foglalt magában, többek között a Petőfi Rádió, Jazzy Rádió és Sláger FM csatornáin.

A televíziós kommunikáció szintén jelentős volt: összesen 12 televíziós megjelenés valósult meg. A projekt szerepelt az Hazahúzó turisztikai műsorban, emellett az MTVA több alkalommal is tudósított az eseményekről, esetenként élő adásban.

A kampány egyik legmodernebb elemét az online portálokkal kialakított partnerségi hálózat, valamint az utókommunikációban alkalmazott imázsfilmes megjelenés jelentette. A projekt keretében összesen hat imázsvideó készült, amelyek a rendezvények hangulatát, a helyszín atmoszféráját és a látogatói élményt mutatták be. Az imázsfilmek különösen fontos szerepet töltek be a projekt hosszú távú márkaépítésében, mivel a programok lezárulta után is fenntartották a helyszín láthatóságát.

Esettanulmány: Hagyományörző forgatag

A Baláca élménypark rendezvénysorozatának egyik kiemelkedő eseménye a Hagyományörző forgatag volt, amely kiváló példája annak, miként kapcsolható össze a kulturális örökség bemutatása a színházantropológiai és performatív szemlélettel. Az esemény nem pusztán hagyományos múzeumi programként működött, hanem összetett kulturális performanszként, amelyben a történeti reprezentáció, a közönség részvétele és a közösségi élmény egyaránt hangsúlyos szerepet kapott.

A rendezvény leglátványosabb elemei közé tartoztak a gladiátorjátékok és a legionárius-bemutatók. Ezek a performatív események az ókori római reprezentáció újrarájátszásaként értelmezhetők, amelyek egyszerre szolgáltak látványelemként és kulturális interpretációs eszközként. A gladiátorok megjelenése nem csupán vizuális attrakciót jelentett, hanem a római elit reprezentációs kultúrájára is reflektált. Az ilyen típusú események az antik világ ünnepi és közösségi gyakorlatait idézték meg, ezáltal a látogatók számára érzékelhetővé tették a római társadalom és kultúra sajátos mintázatait. A történeti újrarájátszás (*reenactment*) ebben az esetben a múlt szimbolikus újrateemtéseként működött.

A Hagyományörző forgatag egyik meghatározó elemét a római rituális események és szertartások újrarájátszása jelentette. Ezek a programok jól illusztrálják a korábban tárgyalt performativitás és liminalitás fogalmait. A rituális elemek – például a füstáldozatok, az ünnepi ceremóniák és a közösségi

szertartások – olyan átmeneti teret hoztak létre, amely a résztvevőket kiemelte a hétköznapi időből. Ez a Victor Turner által leírt liminális állapot a Baláca élménypark eseményeiben is jól megfigyelhető: a látogatók ideiglenesen egy másik kulturális és időbeli valóság részévé váltak. A múlt és a jelen itt nem elkülönülő síkokként, hanem egymásra vetülő élményrétegekként jelent meg. Az esemény egyik legfontosabb sajátossága a közönség aktív bevonása volt. A látogatók nem maradtak pusztán passzív szemlélők, hanem a programok során aktív résztvevőkké váltak. A közönség bevonása több formában is megvalósult:

- interaktív játékokon keresztül,
- hagyományörző bemutatókban való részvétellel,
- családi programok révén,
- valamint a közösségi rituálékba való bekapcsolódással.

Ez a részvételi forma szorosan illeszkedik Erika Fischer-Lichte performativitáselméletéhez, amely szerint a színházi és kulturális események jelentése a jelenlévők közös részvételéből születik meg.

A rendezvény egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy a Villa Romana Baláca fizikai tere élménytérre alakult. A történeti helyszín atmoszférája, a római kori díszletek, a hagyományörző csapatok jelenléte és a performatív események együttese olyan immerszív környezetet teremtett, amely túlmutatott a klasszikus múzeumi térhasználaton.

A látogatók számára így nem pusztán információ, hanem átélhető kulturális tapasztalat jött létre. Ez különösen fontos a kortárs kulturális turizmusban, ahol az élményalapú befogadás egyre hangsúlyosabb szerepet kap.

Mikroközösségek létrejötte

A színházantropológiai megközelítés egyik legérdekesebb eredménye annak vizsgálata, hogy miként jönnek létre az ideiglenes mikroközösségek. Patrice Pavis gondolatmenetét követve a performatív helyzet lehetőséget teremt arra, hogy az egyének rövid időre közösségi élményt hozzanak létre. A Hagyományörző forgatag során ez a folyamat különösen jól megfigyelhető volt. A közös részvétel, a közös figyelem és a közösen átélt rituális események révén a látogatók ideiglenes közösséggé szerveződtek. Ezek a mikroközösségek kiemelten fontos szerepet játszottak a helyszín társadalmi és kulturális jelentésének megerősítésében, mivel a közös élmény nemcsak az esemény

pillanatnyi hatását erősítette, hanem hozzájárult a helyszínhez kapcsolódó identitás és emlékezet formálásához is.

Összegzés

A vizsgált esettanulmány alapján megállapítható, hogy a történeti terek újraértelmezése akkor válik igazán hatékonná, ha az örökség bemutatása élményalapú, közösségi és performatív szemlélettel párosul. A Baláca-élménypark esetében a római kori villagazdaság nem csupán régészeti helyszíneként jelent meg, hanem olyan élő kulturális térként, amely a múlt reprezentációját a jelen kulturális igényeivel kapcsolta össze. A hagyományőrző programok, a rituális események, a közönség aktív bevonása, valamint az integrált kommunikációs kampány együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a helyszín új jelentéstartalommal gazdagodjon.

A projekt egyik legfontosabb eredménye a kulturális örökség újraértelmezése volt. Az antik római örökség nem statikus történeti emlékként, hanem kortárs kulturális élményként vált hozzáférhetővé. Ez a megközelítés különösen jelentős a mai kulturális turizmus és örökségmenedzsment szempontjából, ahol a látogatói élmény, a részvételiség és a közösségi jelenlét egyre hangsúlyosabb szerepet kap. A vizsgálat alapján a projekt modellértékű kezdeményezésnek tekinthető, mivel sikeresen ötvözte az örökségvédelmet, a fesztiválszervezést, a színházantropológiai szemléletet és a professzionális marketingkommunikációt. Különösen fontos tanulság, hogy a projekt olyan módszertani mintát kínál, amely más kulturális örökségi helyszínek számára is alkalmazható lehet. A történeti terek élményalapú és performatív újraértelmezése nemcsak a látogatószám növelését segítheti elő, hanem hozzájárulhat a helyi közösségek identitásának erősítéséhez és a régió kulturális vonzerejének növeléséhez is. A jövőbeli alkalmazhatóság szempontjából a Baláca-projekt fontos referenciapontként szolgálhat más régészeti, muzeális vagy kulturális örökségi helyszínek számára, különösen azokban az esetekben, ahol a kulturális örökség és a turisztikai fejlesztés integrált szemléletű összekapcsolása a cél. Összességében megállapítható, hogy a Baláca élménypark projekt példaszerűen demonstrálja, miként válhat a kulturális örökség a kortárs közösségi élmény, a kulturális kommunikáció és a performativitás közös terévé.

Balácai képek (A szerző felvételei)

Felhasznált irodalom

- Balázs Géza 2023a. Színházzemiotika. 11–32. In: Balázs–Pölcz–Terdikné Takács szerk. 2023.
- Balázs Géza 2023b. Áttekintés a színházzemiotika, színházantropológia új szakirodalmáról. 237–254. In: Balázs–Pölcz–Terdikné Takács szerk. 2023.
- Balázs Géza 2023c. Színházzemiotikai korszakok és törekvések. *Magyar Művészet* 3. 18–29.
- Balázs Géza–Pölcz Ádám–Terdikné Takács Szilvia szerk., 2023. *Színházzemiotika*. Magyar Szemiotikai Társaság–IKU, Budapest, (Magyar szemiotikai tanulmányok, 60.)
- Barba, Eugenio 1995. *The Paper Canoe: A Guide to Theatre Anthropology*. Routledge.
- Beeman, William O. 1995. The Anthropology of Theater and Spectacle. *Annual Review of Anthropology*, 22. vol. 369–393.
- Fischer-Lichte Erika 2009. *A performativitás esztétikája*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Geertz, Clifford 1983. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. Basic Books, New York.
- Jákfalvi Magdolna 2014. A színházi előadás fogalma a digitális média korában. *Theatron* 1: 23–27.
- Lehmann, Hans-Thies 2006. *Postdramatic Theatre*. Translated and with an introduction by Karen Jürs-Munby. Routledge, London–New York.
- Pavis, Patrice 1999. *Színházi szótár*. L'Harmattan, Budapest.
- Schechner, Richard 1985. *Between Theater and Anthropology*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Turner, Victor 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Aldine Publishing, Chicago.
- van Gennep, Arnold 1960. *The rites of passage*. The University of Chicago Press, Chicago, Toronto.

Internetes hivatkozások

- W1. <https://mnm.hu/tagintezmenyek/villa-romana-balaca-romai-korivillagazdasag-es-romkert> (utolsó megtekintés: 2026. 04. 06.)
- W2. <https://mnm.hu/tagintezmenyek/mnm-villa-romana-balaca/veszprembalaton-2023-europa-kulturalis-fovarosa-egy-csepp> (utolsó megtekintés: 2026. 04. 06.)

H. Tóth István

A szépség, a csúfság és a romlás filmjeiről Sorrentino: A nagy szépség – Fellini: Satyricon

Mi kapcsolja egybe a főcímben jelzett, melléknevekből képzett szépség és csúfság főneveket ezzel a két világhíres filmmel? – teheti fel a csodálkozását vagy a türelmetlenségét, avagy az egyetértését tükröző kérdését az Olvasó. Segítségül íme az összekapcsolást támogató kulcsszó: Róma. És ha Róma, akkor az egyik hozzá szorosan kapcsolódó metafora az út, illetőleg az utak, hiszen minden út az Örök Városba vezet. Amennyiben hagyomány- és érték-őrzők vagyunk, és figyelünk az idők szavára, akkor úgy törekszünk teljességre, hogy egyetértünk Csepeli György állításával, miszerint: „Minden út Rómából kifele vezet”.

Kétségtelen, hogy ideje tisztán látnia az Olvasónak! 2025. szeptember 19–21-e idején zajlott a Balaton partján a 4. Zamárdi szabadegyetem. Gondolatébresztő, érzelem- és nosztalgiafokozó címet választottak a rendezők, a Bolyai Műhely Alapítvány, valamint a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága; a háromnapos nemzetközi tanácskozás címe hangzott ekként: A római út. Miközben ama historikus római út és elágazásai áldásairól és még ma is jelenlévő értékeiről valló előadásokat hallgattunk, aközben az egykorvolt út vagy utak keresések nyomán fel-feltörő feszültségekről is el-eltűnődhettünk. A néha provokáló, de a gondolatok mély rétegeit meggyőzően megmutató előadások folytatásaként esténként A nagy szépség és a Satyricon filmek vetítése következett.

Hogyan kapcsolódhattak A nagy szépség és a Satyricon a római útról rendezett tanácskozás előadásfüzéréihez? Erről az eltűnődésemről szívesen jelen dolgozatomban.

*

La grande bellezza az eredeti, magyarul A nagy szépség a címe annak a 2013-ban bemutatott olasz–francia filmdrámának, amelynek a bemutatója ugyanabban az esztendőben a cannes-i filmfesztiválon volt. Itt nem ám akárhol, hanem az Arany Pálmára esélyes versenyszekcióban vetítették. A film társszírója és rendezője is Paolo Sorrentino. A filmalkotás főhőse Jep Gambardella.

Ez a 65 éves, sokat látott-megélt, vagyis tapasztalt újságíró és színházi kritikus arra vállalkozott, hogy Róma társadalmi eseményei között bolyongjon, ráadásul mindvégig a történelem szépségében és a mai lakosok felszínességében elmerülve.

Máris felöltik a kissé zavarba ejtő kérdés: Ez lenne „a nagy szépség” forrása, ez a bolyongás?

Gambardella egykor, még fiatalon az írásba is belekóstolt, ám csak egyetlen regényt írt. Hiába övezte az elismerés és a kapcsolódó számos díj, Jep nem írt újabb könyvet. A lustasága kerítette hatalmába? Vagy olyan erejű alkotói válsággal szembesült, amelytől nem tudott szabadulni? Vélekedhetne a néző akként is, hogy Jep Gambardella létezésének a továbbiakban egyetlen célja maradt: társasági emberré válni, ráadásul a társaság királyává akart válni. Ezért aztán Jep az alkotó írás helyett a legtöbb energiáját abba fektette, hogy a felső tízezer társasági rendezvényeinek az ünnepelt résztvevője legyen, a hajnalig tartó partik és bulik főhőseként emlegessék. Vezérlő elve: éjszaka élni és nappal alig csinálni valamit.

Igen ám, de a 65. születésnapja után Jep egyre inkább elgondolkodott addigi élete céltalanságán, haszontalanságán, eredménytelenségén. Újra és újra arra a társadalmi elitre gondolt iróniával, nem kevés rezignáltsággal, amelynek végül is ő maga is részese lett. Kissé szánalmas, ahogy továbbra is bulizik – mindeközben bejárja az Örök Várost, Rómát. Így bomlik ki, ekként vetül elének „a nagy szépség” számtalan titka. Időutazás? Szembesítés – szembesülés az életünk jól-rosszul kitűzött céljaival, elszalasztott lehetőségeivel? És felsejlik, ha elég őszinték vagyunk önmagunkkal, önmagunkhoz, a magunk életének „a nagy szépsége”.

Egykori és újabb ismerősökkel találkozott Róma-béli bolyongásai közben Jep Gambardella. De mivégre? Leginkább azért, hogy a szinte légszomjat okozó fecsegés és a mindenre rátelepülő zaj mögött megtalálja a „nagy szépséget”, ráleljen végre a mélyben meghúzódó „nagy szépségre”.

Paolo Sorrentino filmjének, A nagy szépség címűnek hagyományos értelemben vett cselekménye, annak eleje–közepe–vége nincs, ellenben a kamera mindent bejáró szellemként monumentális virtuozitással mesél. És folytatja a meredek vágásnak nevezett technikai megoldással, közlés móddal, amelynek folyamánaként szétszabdalódik a laza szálakból szőtt történet. A fel-felszökő romantikát szürreális, modern, sőt posztmodern képek, vagy inkább képtörédek váltják. Ha ez a mind feszültebbé, esetleg kaotikussá váló stílus és képi kavalkád el-ellankad, akkor felmagaslik Jep köre gyűlve, már-már összesűrűsödve a párbeszéd csúcán az emberi gyarlóság számos személyes drámája pontozott, azaz hangsúlyozottan fájdalmas éles képekben. Ezek-

nek a szereplői sorba-sorba fiatal és lelkes dilettánsok vagy elaggott senkik, avagy az álszent klérus. És mindeközben Róma titkaival, megbúvó százados, helyenként évezredes szépségeivel, és nem hallgathatom el: a kétségtelenül nyomasztó züllöttségével is találkozunk.

A nagy szépség vetítését követő, zamárdi késő éjszakába nyúló – többnyire monologizáló – véleményütköztetések keretében olyan észrevételek is megfogalmazódtak, miszerint Paolo Sorrentino itteni történetei alig negyedórások, eközben meglepően erősek a felvillantott élethelyzetek. Nemegyszer a film felkavaró jelenetei egyenként is olyan feszültségteremtők, hogy valójában egy-egy rövidfilmként is biztos megállnák az öntörvényű, saját helyüket.

Kétségtelen, hogy a film képi világa erőteljesen befolyásoló, sőt megelőlegezett véleményt sugalló. A filmzene egyértelműen harmonizál a szuggesztív képfolyammal. A kép és a filmzene összehullámozása gondoskodik arról, hogy a jelenetsorok teljes, hiánytalan egészet alkossanak. A rendező nemcsak a kortárs képzőművészettel és irodalommal, hanem az arisztokráciával és a katolikus egyházzal kapcsolatban is metszőn kritikus volt, gondoljunk az éles, csípős, marón gunyoros megjegyzésekre.

Az eddigiek nyomán nyilvánvaló a kérdés: Mi is „a nagy szépség”? Jep Gambardella tár elő egy meggyőzőnek is nevezhető választ, miszerint mindenkinek más a nagy szépség, gyakorta az egészen apró dolgokból csillan fel a szépség. Ugyanígy szépségforrásként tárul eléink egy barátság, egy gyermekkori emlék, vagy a sejtelmes, de frissítő hajnal, avagy egy gyönyörű lány sugárzó tekintete. És... nagy szépséggé válhat ez a remek film a személyiségünkben, a lelkünk mély rétegeiben – úgy legyen!

*

A *Satyricon* című színes olasz–francia filmet Federico Fellini rendezte 1969-ben. A világhírű rendező ihletője az ókori író, Titus Petronius Arbiter töredékekben fennmaradt *Satyricon* című műve. Petronius Néró császár uralkodása idején élt. A feljegyzések tanúságtévése szerint Néró parancsára követett el öngyilkosságot. Irodalomtörténeti tudásunkból jön elő, hogy Petronius művéből a 14., 15. és a 16. könyv maradt fenn, ezekből rendezte Fellini a pályafutása legváltozatosabb nézőpontú, egyben legkülönösebb és legvitatottabb, mozaikokból építkező, kihagyásos szerkezetű alkotását.

De mi is valójában Fellini *Satyricon*-ja?

A rendező úgy gondolta, hogy egy múltban játszódó sci-fi formálódott a Néró idején élt költő korának gyilkos szatírájából, töredékes epizódok laza sorából szerkesztve. Filmtörténeti tény: Fellini azt tervezte, hogy latin nyelvű

lesz ez a filmje. Ennek érdekében kérte ki latinnyelv-tudósok szakmai véleményét. Ám a filmforgatás óriási kihívásnak tűnt, ezért tett le Fellini erről a latinváltoztatú filmes szándékáról.

Talán nem túlzás azt állítanom, hogy Fellini valamifajta utazó regényt, lényegében egy hosszú és kalandos, nehéz és viszontagságos utazást, vagyis odisszeát épített fel. Ha csak egyszer van lehetőségünk megnézni ezt a különös erejű tablót, akkor is helyénvaló azt állítanunk, hogy ezek, a világhíres filmművész kalauzolásával a jövőbe–múltba tett utazások valójában a rendezés jelenidejűségét tárják fel erős aktuális kérdésekkel szembesítve korunk nézőit is. A 2025. évi zamárdi filmvetítést követő, késő éjszakába nyúló beszélgetés résztvevőit az idősíkok váltakozása és Petronius–Néró kaotikus világa zavart értékrendjének a mába vetülő fényei-árnyai, a Satyricon látványvillódzásai nem kevés feszültséget keltettek.

Az idillnek nyoma sem lelhető fel ebben a filmben, mivelhogy mindennek előtt brutális és kiábrándultságot is érzékeltető alkotás, amely a perverzió, a véres pogány szertartások megmutatásával sem fukarkodik, ezért a finomlelkű nézőket valósággal megüti Fellini Satyriconja. A „Minden út Rómából kifelé vezet” témamegjelölő cím köré seregelt 4. Zamárdi szabadegyetem alkalmi filmklubjának vitapartnerei leggyakrabban a morális kiüresedés, a hitszegés, a mindent átjáró erkölcstelenség, a minden és mindenki eladó véleménysszemenyeket hozták szóba.

Természetesen megkerülhetetlen volt a hatalom féktelen birtoklásáról való meglátás körüljárása, méghozzá ezzel a súlyozott kérdéssel megerősítve: Fellini korának Petroniusa lenne? Vitathatatlan a film erőteljes, korokon átívelő társadalomkritikai vonulata. Nem véletlen ez a rendezői szemlélet, merthogy művelődéstörténeti tény: a mindenkori hatalom és kiszolgálói így vagy úgy, de átszínezik a múltat, sőt fel is használják saját céljaikra. Ehhez a gondolatmenethez kötődően némely Balaton-parti alkalmi filmelemző felvetette a személyesség dilemmáját, a személyes emlékezés felelősségét, a hiteles kordokumentumok és a személyes múltörzés alkalmanként megnyilvánuló pontatlanságát, esetenként előforduló álomszerű voltát.

Abban nagyjából konszenzus formálódott Fellini Satyriconjának zamárdi nézői-elemzői között, hogy a ránk maradt íratlan és/vagy írott művelődéstörténeti emlékek, a saját tudásunk minősége birtokában próbáljuk rekonstruálni a rég- és közelmúltat, de érdemes-e, szabad-e görcsösen, rigorózusan belekapaszkodnunk a múltba? A Fellini-film ezen értelmezési dimenziója az egyik hangsúlyos tanulsága annak a késő esti-éjszakai összekapaszkodó-szétfutó beszélgetésnek.

Mintegy összegezésként idekívánczik a világháló egyik kanyarulatából az a gondolat, amely arról tanúskodik, hogy maga Fellini miként vélekedett a Satyriconról: „A Satyricon elsősorban azért olyan titokzatos szöveg, mert töredékes. Töredékessége bizonyos értelemben jelképes. Az antik világ általános töredékessége a mi világunk szétesettségét is jelképezi. A szövegnek és a szövegben feltáruló világnak ez az igazi varázsa. Sűrű ködbe burkolt ismeretlen táj, és csak akkor látni valamit, ha itt-ott fölszakadozik a köd...”

*

A 2025. szeptember 19–21-e idején a Balaton partján lezajlott 4. Zamárdi szabadegyetem filmestjei világhíres filmek vetítéseiről, valamint a mozikat követő alkalmi filmklubbeli beszélgetésekről iparkodtam a jelen-volt beszélgetőtárs tanúságtevésével felidézni, illetőleg megsejtetni hangulatokat, el-elűnődéseket, az itt-ott lankadó véleményformálásokat fel-felizzító megjegyzéseket a személyiségemen, az érzelmeimen átengedve idetenni az akkori események résztvevőinek emlékefrissítésül, a tájékozódni kívánóknak hitelesnek mondható forrásul.

Nos, kellett ez a két filmest, szükség van ilyen filmestekre, a személyiségünket megerősítők a szabadegyetemi filmestek, tudásnövesztők, vitakultúrát izmosítók a szeptemberi zamárdi filmestek? Ennek az összetett, egyébiránt provokatívnak is nevezhető kérdéssornak a magam részéről ez a summája: igen.

Illesse köszönet a 4. Zamárdi szabadegyetem programkitalálóit, programfelelőseit, filmválogatóit, mert megerősödhattunk tudásban-lélekben és állásfoglalásban: Róma bennünk, velünk, általunk volt, van, lesz mindörökké!¹

¹ Ezúton is köszönöm Riskó Márta gimnáziumi magyartanárnak (Bethlen Gábor Magyar Gimnázium, Beregszász), hogy jelen írásomat nemcsak a végleges formája kialakításában támogatta, hanem azt nyelvi-stilisztikai tanácsokkal is csiszolta, gondozta.

REFLEXIÓK

Bencsik Janka Iringó

Képzeletbeli római utazás

Majd' 1550 éve annak, hogy megbukott a tökéletesnek vélt Nyugatrómai Birodalom, és vele együtt annak szellemi és kulturális központja is, Róma maga. Hogy mégis hogyan tudta az idő és az emberiség azt a korszakot valamelyest konzerválni, és mi maradt fenn belőle a mai kor emberének? Ennek járt utána a Színház- és Filmművészeti Egyetem elsőéves tévés osztálya tanárukkal.

Tanáruk művelődéstörténet-óráin rengeteget mesélt eddigi expedícióiról, hallgatói szájtátva hallgatták érdekesebbnél érdekesebb beszámolóit a világ egzotikus tájairól. Szinte az egész világot bejárta már, és utazásai során sokkal inkább volt ő antropológus kutató, mintsem egy mezei turista – és talán ez az, ami leginkább megfogta a hallgatókat a történeteiben. Elhatározták hát, hogy elkísérik az oktatójukat egy ilyen utazásra. Persze nem mertek olyan távoli és egzotikus helyszínt választani első útnak, mint Guatemala, India vagy Kína, így esett hát a választásuk Rómára.

November 19-én indult útnak a csapat egy délutáni géppel, amit Nati lekésett, így ő csak az esti járattal tudott indulni. A repülőtérrel a szállásra vezetett az osztály útja, ahol lepakolták csomagjaikat. Az osztály egy apácák által üzemeltetett helyet, egy úgynevezett casa religiosa-t választott lakhelyéül, ahol minden minimalista és letisztult: fehér falak, egyszerű szobák, kevés bútor, tiszta, nyugodt környezet. Tökéletes szálláshely egy hosszú, sétával teli nap után – nem mellesleg pénztárcabarát is.

Este a közös étkezőhelyiségben Federica nővér látta vendégül a csapatot: gőzölgő minestronét és polentát, azaz kukoricadarát szolgáltat fel a társaságnak, akik jóízűen fogyasztották el az egyszerű, de nagyszerű ételt. A vacsora közepén megérkezett Nati is, így teljes lett a kis csapat.

Másnap kora hajnalban Federica nővér kolomppal keltette a csapatot. Federica nővér espressója, frissen sült croissant-ja és házi áldása után a csapat útnak eredt. Elsőként a Traianus-oszlopa felé vették az irányt. Akadtak kezdeti nehézségek, mert telefon nélkül, turistatérképpel vágtak neki az útnak, és Rebi fordítva tartotta azt, így egy ideig a másik irányba haladt az osztály. Aztán persze ügyesen korrigálta az apró hibát, és sikeresen elvezette a csapatot ahhoz a bizonyos oszlophoz.

Traianus oszlopa Traianus császár dák háborúinak győzelmének emlékét őrzi – tudhatták meg tanáruktól. Spirálisan futó, 200 méter hosszú dombor-

műszalag borítja, ami a hadjárat részletes, képregényszerű krónikája. A márványoszlop tetején ma Szent Péter szobra áll – tette hozzá Piri, aki rögtön felismerte a szentet.

Ezután elindultak a második állomásukhoz. Pár perc séta, és már ott is termett a csapat a Colosseum bejáratánál. Tudták, hogy egy hatalmas épület tárul majd a szemük elé, de még így is lenyűgözte őket a látvány. Nemcsak magát a Colosseumot, hanem az aréna alatti folyosókat és ketreceket is megnézték. Később, már a lelátóról, Ricsi egy képzeletbeli gladiátorviadalról tudósított az osztálynak, de olyan átéléssel és pontossággal, hogy az ókori viadal szinte életre kelt, és mindenki a lelki szemei előtt látta a vére menő harcot.

A Colosseum után a Caracalla termái következtek, ami körülbelül másfél kilométer sétára volt. A Caracalla termái Caracalla császár parancsára épült a 210-es években. Egyszerre akár 1600 ember is fürödhetett itt. A fürdők nemcsak mosdásra, de sportolásra és társasági életre is szolgáltak – mesélte tanáruk a lenyűgöző romkomplexumot csodálván. Ma már csupán falmaradványok, medencék és csarnokok helyszíne ez, de még a fennmaradt romok is monumentálisak.

Épp tovább indultak volna a hét dombhoz, amikor észrevették, hogy Boldi nincs velük. Rájöttek, hogy már az első állomásnál elhagyták őt – jobban mondvá Boldi hagyta el őket, elbarangolt. Janka azt mondta, fogadni merne rá, hogy Boldi bármikor visszatalál hozzájuk, ha akar, hisz jól ismeri a várost – így hát továbbindultak.

A hagyomány szerint Róma a Palatinus-dombon született, és a környező hat domb köré épült ki. Ez a Capitolium, Aventinus, Caelius, Esquilinus, Viminalis és Quirinalis. Jó másfél óra alatt a csapat ezeket is megtekintette, az egyik dombon még egy pikniket is csaptak.

A piknik alatt összetűzésbe kerültek pár olasz fiatallal, mert azt hitte az osztály, hogy az olaszok beszóltak nekik. Végül Julcsi olasztudásának hála sikerült elsimítani a konfliktust, és kiderült, hogy az olaszok csak azt akarták, hogy valaki csináljon róluk egy csoportképet. A piknik végére össze is barátkozott a két társaság, sőt az olasz fiatalok megajándékozták az osztályt egy üveg chiantival is.

A Pantheon felé menet már egyre inkább fáradt a csapat. Mindenki a fáradhatatlan tanár mögött kullogott, aki ugyanolyan lendülettel haladt tovább, mintha csak most kezdene neki a guatemalai őserdőnek.

Fáradtság ide vagy oda, a Pantheon látványa mindenkit kárpótolt. Nem véletlen, hiszen a Pantheon az ókori Róma egyik legjobb állapotban fennmaradt temploma. Eredetileg minden isten tiszteletére szánt szentély volt. Kül-

sőleg klasszikus oszlopos homlokzat, belül pedig egy tökéletesen arányos, kör alaprajzú tér nyílik meg, fölötte hatalmas, betonból épült kupolával.

Egyetemi hallgatók Porolissumban (kép: Balázs Géza)

Esztitől azt az érdekes tény is megtudták, hogy ez a kupola a világ legnagyobb megtámasztás nélküli betonkupolája – így tehát rekordernek számít.

Az utolsó állomás az Angyalvár volt. Ritka az olyan épület, amely egyszerre volt császári sír, erőd, pápai lakosztály és börtön is, és a tetejéről az egyik legszebb római panoráma látható. Nem csoda hát, hogy ez a Tiberis partján álló, henger alakú erődítmény nagy kedvence lett az osztálynak. Bár lehet, hogy ebben annak a ténynek is volt némi szerepe, hogy mindenki tudta: ez volt az utolsó kötelező látványosság, és ezután a jól megérdemelt pihenés következik.

A szállásra visszatérően a fáradhatatlan tanár előállt egy kvízzel a nap folyamán elhangzottakról, amit Szonja nyert meg, hiszen ő végig nagyon figyelt minden információra, sőt volt, hogy egy-egy érdekes gondolatot még fel is írt.

A jutalom sem maradhatott el: valakinek az az ötlet támadt, bontsák fel az olaszoktól kapott chiantit, és koccintsanak egyet. Kiderült azonban, hogy

az italt addigra Krisz és Hunor már rég elfogyasztotta egy „szétivás” keretein belül – ami döntetlen lett.

Federica nővér viszont előhozatott egy hordó bort a pincéből, így senki nem maradt szomjas. Az ünneplésre Boldi is visszatért; hogy merre járt egész nap, azóta is rejtély, bár írt egy római jegyzetet, amiből következtetni lehet rá.

Fergeteges hangulat kerekedett, mindenki átvette az olasz életérzést, és felszabadultan bulizott – csak egy valakinek támadt egy gomolyfelhőszerű gondolata: „Az egész napot végigdokumentáltam, 17 órányi nyersanyagom van, és ezt otthon még meg is kell vágnom...” – sóhajtott Zsoma. Ekkor legnagyobb meglepetésére Federica nővér az apácaruhája alól előhúzott két fénykardot, és egy fénykardpárbajra hívta ki őt, így neki is minden gondjaja egyszeriben szertefoszlott.

Irodalom

Balázs Géza–Takács Róbert: *Körbejárt Föld. Kulturális utazások a napsütötte sávban*. ASZ, MNYKNT, Inter, Budapest, 2017.

Berényi Rebeka Anna

Keresztényüldözés a Római Birodalomban és napjainkban

Jean-Léon Gérôme: A keresztény vértanúk utolsó imája

Az Egyház születésétől kezdve saját bőrén tapasztalta meg Jézus tanítványaihoz intézett szavainak kemény valóságát: „Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket, és hazudozva minden rosszat rátok fognak énmiattam. Örüljete és ujjongjatek, mert nagy lesz a mennyben a jutalmatok” (Mt 5,1–12). A legkorábbi feljegyzések az újszövetségi iratokban maradtak fenn, amelyeket az első apostolok írtak. Habár Krisztus tanítványai a békés megoldások hívei voltak, és követték a Jézustól kapott tanítást, mind a római hatóságok, mind a zsidó vallás követői ellenszenvvel tekintettek rájuk.

Jézus kereszthalála, feltámadása és mennybemenetele után a kereszténység hamar terjedni kezdett a Földközi-tenger partvidékén, szerte a Római Birodalomban. A hataloméhes, hedonista rómaiaknak túl szigorú, a vad és erőfitogtató korabeli harcosoknak túl szelíd, a merev, törvényekhez és hagyományokhoz ragaszkodó farizeusoknak pedig túlságosan megengedő és szabad volt az az új tan, amelyet Krisztus nyomán az apostolok és utódaik hirdettek.

Az első keresztényüldözők – az 1. században – a zsidó vallás vezető rétegéből kerültek ki. Az ellentét Jézus és a farizeusok közötti konfliktusra vezethető vissza. A názáreti Jézus nyíltan bírálta a vallási vezetők életvitelét, tanításait és a szegényebb, alacsonyabb társadalmi rétegben élők felé mutatott érzéketlenségét. Tanításai egyszerűek, mindenki számára könnyen érthetőek és relevánsak voltak. Az írástudók Jézusban konkurenciát láttak, ezért törvényrontással, lázítással és varázslással vádolták meg. A legfőbb bűnének azonban azt tartották, hogy Krisztusnak, vagyis Messiásnak vallotta magát. Ez a zsidóság szemében istenkáromlásnak számított, és halálos ítéletet vont maga után, amelyet végül Pontius Pilatus mondott ki.

Ezek után magától értetődő, hogy a Jeruzsálemben megszülető keresztény egyházat sem nézték jó szemmel. A zsidókból lett keresztények igyekeztek relativizálni a Tóra rendelkezéseit, és a fő hangsúlyt már nem a mózesi törvények betartására, hanem a Jézusba vetett hitre helyezték. Ez vezetett a kereszténység és a zsidó vallás végleges szétválásához. Az első keresztény vértanú a hagyomány szerint Szent István diakónus volt.

A Római Birodalom keresztények iránti ellenszenve az első nagy keresztényüldözésben teljesedett ki. Ez Néró császár uralkodásának idejére (Kr. u. 54–68) esik; Péter és Pál is ekkor halt mártírhalált. Az utolsó nagy üldözés pedig Diocletianus császárságának éveiben (303–304) zajlott. A keresztényüldözések 312-ben értek véget, miután Nagy Konstantin császár a milvusi hídnál aratott győzelmét követően a kereszt jele alatt harcolt. Ettől kezdve a kereszténység a Birodalom elismert vallásává vált.

A keresztények üldözése kisebb-nagyobb megszakításokkal általános volt. Marcus Aurelius császár alatt a kereszténység viszonylagos békének örvendhetett, és bár rendelkezései nem közvetlenül a keresztények ellen szóltak, alapot adtak az üldözés kirobbanásához azzal, hogy az áldozatbemutatásra kötelezte őket, és az ellenszegülőkkel szemben lehetővé tette a népharag feltüzelését. Nem annyira a véres üldözésen volt a hangsúly, hanem a korlátozáson és visszaszorításon, de ennek érdekében a hatalom emberei a kényszerítő eszközöket is igénybe vették, és az erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza.

A Diocletianus-féle üldözés rövid volt – alig két évig tartott –, ám nem ismert kíméletet: nagyon sokan lettek tényleges vértanúk, megkínzott mártírok, meghurcolt hitvallók, illetve velük szemben megjelentek a júdások, az aposztáták, a hittagadók is. Ez minden üldöztetéssel együtt járt.

Az első három évszázad keresztényei a legvadabb üldözések idején is Jézus ígéretéből merítették hitet és reményt: „Bízzatok, én legyőztem a világot” (Jn 16,33). Az üldöztetés azonnali hozadéka mindig az volt, hogy csak a legállhatatosabbak és leghivatottabbak tartottak ki hitükben. A világ azon

pontjain, ahol a keresztényeket ma is üldözik, az Istenbe vetett hit és bizalom annál erősebb, és a közösségek őrzik azt a tüzet, amelyet valaha az ókori keresztények hordoztak. A hitet pedig nem lehet elvenni azoktól, akik akár az életüket is odaadnák érte.

Mindez napjainkban is súlyos valóság. Gondoljunk csak a közel-keleti, afrikai vagy ázsiai keresztények elleni üldözésekre, pogromokra. A kereszténység születésétől fogva üldöztetésben létezik: a földalatti egyház, a katakombák kora éppúgy, mint a későbbi keresztény államvallások ideje. Mindahányszor a vallási formák kiüresedtek, a valóban mélyen hívőket gúnyolódás és ellenségeskedés érte – gyakran éppen a csupán névleg keresztények részéről.

Ma a világ nyugati felének többsége szekularizált államban él, ahol a szabad vallásgyakorlás alapvető emberi jog. Nyilvánvaló kihívás a nyugati keresztények számára, hogy a kapitalizmus és anyagiasság társadalmában hitelesen helyt álljanak és megmaradjanak.

Peter Paulsson, az Open Doors nemzetközi szervezetének svéd irodavezetője 2026 januárjában azt nyilatkozta, hogy 2006 óta látványos emelkedés figyelhető meg az üldözött keresztények számában. Ezt azzal hozta összefüggésbe, hogy 2005-ben sok országban megrendült vagy megszűnt a demokratikus rendszer. Szerinte ahol nincs demokrácia, ott a keresztények – mint békés vallás követői – vannak a legnagyobb veszélyben. Ez különösen igaz, ha kisebbségben vannak, de tapasztalható keresztényüldözés olyan országokban is, ahol a kereszténység a többségi vallás; példaként a Fülöp-szigeteket említi.

A keresztényüldözés tehát létező probléma, amelyet nem szabad a szőnyeg alá söpörni – nemcsak a jelenleg is üldöztetést szenvedő 380 millió keresztény iránti együttérzésből, hanem azért is, mert ha így megy tovább, könnyen ott találhatjuk magunkat, hogy mi magunk is üldözöttekké válunk.

Mi a te Római Birodalmad? A „Római Birodalom-jelenség”

Ember legyen a talpán, aki manapság követni tudja a TikTok-történeteit. Pörgetjük a telefonunkon a rövid, színes videókat, egyik nap mindenki erre a számra táncol, másnap már mindenki azt a celebet szidja. Z generációs fiataalként, aki időszakosan letörli, majd sajnos addikciójához híven mindig újból letölti a TikTOKot, azt hittem, nagyjából tisztában vagyok a trendek változásával. De amikor a napokban utánanéztem, hogy pontosan mikor tombolt a TikTokon a „Római Birodalom-trend”, és a válasz 2022 volt, rá kellett jönnöm, hogy tévedtem. Fogadni mertem volna, hogy mindössze pár hónapja történt, amikor egy lány videóra vette, ahogy megkérdezi a párját, mennyit szokott a Római Birodalomra gondolni. A viccbe egyre több és több lány szállt be, mindenki kérdezgette a mit sem sejtő barátját, testvérét, apját, hogy mégis hányszor gondolnak átlagosan a Római Birodalomra. A kérdés random volt és bugyuta, a válaszok viszont meglepően egyöntetűek: jópárszor. Sokszor. Minden nap. Naponta többször. Persze nem mindenki nyilatkozott napi rendszerességről, de érdekes módon a kérdés létjogosultságát egy férfi sem kérdőjelezte meg. Miért ne gondolnának legalább hetente a Római Birodalomra?

Mindez persze sosem volt sokkal több egy könnyen érkező és ugyanolyan könnyen elillanó internetes trendnél. Ahogy egyre felkapottabb lett, egyre inkább meglovagolták ezt az emberek, és idővel már nem az őszinte reakciókról szólt, hanem a nézettségvadásatról. De a trend magva, a férfiak viszonylag egyöntetű érdeklődése a Római Birodalom iránt, sok pszichológus, szociológus, sőt, neurológus figyelmét is felkeltette.

Mi lehet az oka ennek a kitüntetett figyelemnek? Valójában nem meglepő, hogy a Római Birodalomnak fontos szerepet tulajdonítunk a történelmünkben. Közvetlen hatása a mai nyugati civilizációra, az állami berendezkedésre és a jogrendszerre tagadhatatlan. Emellett nagyon máshogy nézne ki a mai építészetünk, művészetünk, és úgy általában a kultúránk, ha nem lett volna Római Birodalom. Mindez azonban elmondható számos más történelmi időszakról, és a rómaiak civilizációja mégcsak nem is a legrégebbi ősünk, gondoljunk akár csak a görögökre. Ez tehát önmagában nem magyarázza a „Római Birodalom-jelenséget”. A magyarázat a szakértők szerint racionális érvek helyett sokkal inkább érzelmi alapon nyugszik. Hajlamosak vagyunk ugyanis idealizálni a történelem egy-egy szeletét. Sok férfi számára a Római Birodalom a maszkulin

ideák megtestesülése: romantizálnak egy olyan világot, aminek az alapkövei az erő, a dominancia, a fegyelem, és a katonai szakértelem voltak.

Természetesen azt állítani, hogy minden férfi szívében van egy különleges csücsök, amit Rómának dedikál, erős általánosítás. Biztosan akad olyan is, akinek nem tetszett a Gladiátor című film. Rövid ideig érdekes társadalmi diskurzus indult a TikTok-trend nyomán, ám ez hamar visszaterelődött eredeti medrébe. Ugyanis a hölgyek is elkezdtek gondolkodni: mi lehet a női megfelelője a Római Birodalomnak? Ezt a kérdést nem tudta megválaszolni magának az internet, született viszont egy új kifejezés: What is your Roman Empire? Mi a te Római Birodalmad? Az internet népe szerint egy ember Római Birodalma lehet bármi, ami őt kifejezetten foglalkoztatja, egy dal, egy könyv, vagy akár egy ultra specifikus popkulturális esemény, amire sokat szokott gondolni. A mai napig magam is gyakran fejezem ki magam ezzel a szókapcsolattal. Gyerekkorom Római Birodalma például az ókori görög világ volt, pontosabban a görög mitológia, az istenek és hősök történetei. Szóval úgy tűnik, nem vagyok külön én sem a férfiaknál.

Elképesztőnek tartom, hogy egy TikTok-trend a semmiből kreált egy új kifejezőeszközt milliók számára, akik ugyanabban az online térben mozognak. Természetesen az ilyen újítások megítélése változó, sokan a nyelv rombolásaként tekintenek az ehhez hasonló jelenségekre. Én személy szerint azt érzem, hogy pontosabban ki tudom fejezni magam, ha ezt az utalást használom, nem mellesleg összeköt engem egy egész szubkultúrával.

A TikTok-trendek világába könnyen belegabalyodik egy tapasztalt internetes bennszülött is. Nem tagadom, hogy az applikáció sokszor értelmetlen, sőt kifejezetten káros gondolatokat és viselkedési normákat képes felfuttatni, de néha produkál ilyen gyöngyszemeket is, mint a „Római Birodalom-jelenség”. Ilyenkor mindig arra a következtetésre jutok magamban, hogy a kor, amelyben élünk, rendkívül furcsa, de kétségkívül érdekes.

Irodalom

- Balázs Géza 2005. Az internetkorszak kommunikációja. 25–57. In: Balázs Géza–Bódi Zoltán szerk.: *Az internetkorszak kommunikációja*. Gondolat/Infónia, Budapest.
- Balázs Géza 2009. Az informatika hatása a nyelvre. 23–42. In: Bárdosi Vilmos szerk.: *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Tinta, Budapest.
- Balázs Géza 2015. Netfolklor – intermedialitás és terjedés. *Replika*. Társadalomtudományi folyóirat. 1–2. (90–91. szám) 171–186.
- Balázs Géza 2023. *Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán*. Nemzeti Közszerzői Egyetem–Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.

A birodalom kőbe vésett érverése

A római út kifejezés nem csupán egy történelmi csoda, hanem a Római Birodalom erejének, kiterjedésének és belső kohéziójának egyik meghatározó szimbóluma. Ezen utak hálózata több volt, mint pusztá közlekedési folyosó: a birodalmi ambíciók fizikai manifesztációjaként szolgáltak, amelyek biztosították a hadsereg mobilitását, a közigazgatás működését és a kereskedelem áramlását, gyakorlatilag a birodalom szívverését képezték.

Az útépités forradalmi jellegét a mérnöki precizitás és a tartósság biztosította. A római mérnökök nem ideiglenes megoldásokban gondolkodtak, hanem az örökkévalóságot célozták meg. Az utak jellegzetes, többrétegű szerkezete, mely mély alapozással és gondosan lerakott burkolattal készült. Ez biztosította a vízelvezetést és a hatalmas terhelhetőséget. A legkorábbi és leghíresebb példa, a több mint kétezer éves Via Appia, már a korai köztársaság idejéből demonstrálta az utak stratégiai fontosságát, összekötve Rómát a dél-itáliai kikötőkkel. A monumentális építészeti teljesítmények révén a rómaiak olyan infrastruktúrát hoztak létre, amely évszázadokkal túlélte magát a birodalmat is.

A „római út” kifejezés hallatán azonnal a katonai dominancia jutott eszembe. Az utak elsődleges és legfontosabb funkciója a légiók gyors és hatékony mozgásának biztosítása volt. A jól karbantartott úthálózat kritikus előnyt jelentett a háborúkban, lehetővé téve ezzel a seregek gyors átcsoportosítását a távoli provinciákban fellépő lázadások vagy külső támadások esetén. A logisztika szempontjából is létfontosságúak voltak, megkönnyítve az ellátmány – élelem, fegyverek, felszerelések – szállítását a frontvonalra. Az útépités szorosan összefonódott a hódítással: a légiók gyakran azonnal hozzákezdtek az utak építéséhez az újonnan elfoglalt területeken, ezzel fizikailag is meggyökerezve a római hatalmat.

Ezek az utak szolgáltak a központi adminisztráció és kommunikáció gerincéeként is. A *cursus publicus*, az állami futárszolgálat, megbízható és a lehető leggyorsabb információcserét tette lehetővé. A stratégiaiilag elhelyezett állomások rendszere biztosította, hogy a birodalmi rendeletek, adóügyi iratok és katonai jelentések elképesztő sebességgel eljussanak Rómából a legtávolabbi tartományokba is. Ebben az értelemben a „római út” a hatékony kormányzás és a központi ellenőrzés szimbóluma volt.

Társadalmi és kulturális szempontból a római út a romanizáció legerősebb kitétele volt. Az utak nemcsak árukat, katonákat és információt, hanem kultúrát is szállítottak. A főbb útvonalak mentén fejlődő római városok és kereskedelmi központok terjesztették a latin nyelvet, a római jogot, építészetet és az életmódot. A biztonságos és hatékony úthálózat fellendítette a kereskedelmet, lehetővé téve a nagyszabású árumozgást a provinciák között. Ez a gazdasági csere, a szabványosított római pénz könnyű áramlásával karöltve, hozzájárult a birodalom gazdasági egységéhez és stabilitásához. A galliai vagy britanniai polgár, a római úton utazva, testközelből érezhette, hogy egy nagyobb, egységes rendszer, a Pax Romana kiteljesült része.

A római út Zamárdiban (kép: Balázs Géza)

Összefoglalva, a „római út”-ra mint kifejezés számomra a tartósság, a stratégia, a szervezőerő és a kulturális terjeszkedés komplexitását és fogalmát jelenti. Az a mondás, hogy „minden út Rómába vezet”, tökéletesen megragadja az utak centrális szerepét: a több mint 80.000 kilométeres kőbe vésett hálózat volt, olyan mint egy hatalmas fizikai köldökzsinór, amely a birodalom minden szegletét a központi hatalomhoz és kultúrához kötötte. Ezzel a páratlan infrastruktúrával a rómaiak olyan örökséget hagytak maguk után, amely még ma is a mérnöki zsenialitás és a birodalmi akarat páratlan bizonyítéka. Egyszóval lenyűgöző.

Holczer Richárd

Egy város - két klub: az AS Roma és a SS Lazio öröksége

Rómában járni olyan, mintha az ember egyszerre két időrétegben létezne: a jelen morajlása alatt ott pulzál az ókor maradandó ereje, és az idő pattogzó rétegein átút a birodalom emlékezete. Ebben a városban a futball nem pusztán játék, hanem egy modern eposz: a végtelen Colosseum, ahol a gladiátorok helyett ma tizenegy ember viseli a város hitvallását. Róma két klubja – az AS Roma és a SS Lazio – ebben a hatalmas színjátékban nem egyszerű intézmények, hanem mitológiai szereplők, amelyek összefonódtak a város lelkével. Együtt léteznek és örökké harcolnak, mintha maguk Romulus és Remus küzdenének tovább egy másik korban, egy másik arénában.

A két klub születése – két külön világ, egy közös otthon

SS Lazio (1900): a fegyelem, a rend és a régió csapata. A Lazio 1900. január 9-én jött létre néhány fiatal katona és sportember kezdeményezésére. A választott név – Società Sportiva Lazio – tudatos gesztus volt: nem Rómát, hanem az egész régiót kívánták képviselni. Ez a különbség a mai napig meghatározza a klub identitását. A Lazio filozófiája már a kezdetektől a katonai fegyelem, a testkultusz és az erkölcsi szigor felé hajlott. A klub több sportágat működtetett: atlétika, úszás, evezés, ökölvívás – mind-mind olyan terület, amely a szervezetséget és a fizikai erőt hangsúlyozta. A Lazio első szurkolói között sok volt a rendvédelmi dolgozó, katona, csendőr – ez a társadalmi háttér pedig a későbbi ultracsoportok politikai árnyalatait is erősen formálta. A Curva Nord közösségi karakterének gyökere tehát több mint száz évre nyúlik vissza.

AS Roma (1927): a nép fiaiból született klub. Az AS Roma 1927-ben jött létre, a fascista rezsim azon törekvésével összhangban, hogy Róma is rendelkezzen egy nagy, világszínvonalú futbalccsapattal. A klub három csapat összeolvadásából született meg (Roman, Alba-Audace, Fortitudo). Bár a rezsim játszott szerepet az egyesítésben, a Roma valójában nem a hatalom klubja lett, hanem hamar a munkások, kisemberek és piacok világának szeretett csapata. A Testaccio-negyed lett a csapat lelke: az ott épült Campo Testaccio – faszerkezetű, zsúfolt, lüktető stadion – a kollektív római identitás egyik szimbólumává vált. A Roma szurkolóinak érzelmi túlfűtöttsége innen ered: a klub nem csupán csapat, hanem a városi néplelek kivetülése.

Az ókori Róma jelképeinek továbbélése – farkas és sas, mítosz és fegyelem. AS Roma: a capitoliumi farkas¹ – egy mitológiai anya szelleme. A Roma címere az egyik legismertebb szimbólum a futball világában: a capitoliumi farkas, amint éppen szoptatja Romulust és Remust. A legenda Róma alapítását meséli el, és a klub ezzel végső soron azt üzeni: „Mi vagyunk a város ősi örökségének örökösei”. Ez a jelkép a következő értékeket közvetíti: Anyaság és oltalom: a város védőszelleme. Kitaszítottaságból felemelkedés: hiszen a mítosz hősei is elhagyatottként kezdtek. Testvérharc: amely ironikus módon rímel a Lazio elleni örök vetélkedésre. A giallorossi színek – vörös és sárga – az ókori római lobogók és pajzsok tónusait idézik. A Roma szurkolók óriási SPQR feliratokat jelenítenek meg a koreográfiákon, különösen rangadókon és évfordulókon.

SS Lazio: az aquila – a légiók vasfegyelmének és hatalmának jelképe. A Lazio emblémájának középpontja a sas (az aquila), amely az ókori római légiók szent jelképe volt. A légiók zászlóvivői az életükkel védték az arany sást, mert az a hadsereg becsületét jelentette. A sas a Lazio értelmezésében: hierarchia, fegyelem, katonai erő, magasba törő ambíció. A modern klub identitásában ez a jelkép élővé is vált: Olimpia, a klub élő sas-mascotja (kabalája) a hazai meccsek előtt körbeprepül a Stadio Olimpico-t, mintha csak a birodalmi légiók szellemét idézné vissza. Ám e szimbólum politikai implikációi sem elhanyagolhatók. A Curva Nord egyes csoportjai – mint az Irriducibili – történelmileg hajlamosak voltak jobboldali, sőt szélsőjobboldali jelképek felhasználására, ami időről időre botrányokat is okozott.

A Stadio Olimpico – a modern Colosseum

Az Olimpico-t 1953-ban nyitották meg, és része annak a monumentális sportkomplexumnak, amelyet még Mussolini idején kezdtek építeni Foro Mussolini (ma Foro Italico) néven. A stadion közelében ma is áll a fekete márvány Marconi-obeliszk, amelyen a DUCE neve olvasható – ez a történelem árnyékaként vetül a modern futballtempóra. A stadion jellemzői: közel 70 000 férőhely, ovális forma, amely egyszerre idézi a Colosseumot és a római arénák világát, ikonikus kanyarok: Curva Sud (Roma) és Curva Nord (Lazio). A Curva Sud Róma érzelmi epicentruma. A koreográfiák gyakran történelmi témákat idéznek: SPQR-feliratok, farkasfejek, a Forum Romanum stilizált képei. A Curva Nord saját karaktere ridegebb, fegyelmezettebb, a sasmotívum dominál. Az 1998-as derbin például hatalmas aquila lebbent végig a lelátón.

¹ A capitoliumi farkas egy 0,75 méter magas bronzszobor, amely egy szoptatós nőstény-farkast ábrázolt. A szobor eredetileg a Laterán előtti téren állt, erről már a 10. században említést tettek források. 1471-ben került mai helyére, a római Palazzo dei Conservatori antik múzeumába.

Legendás játékosok – a klubok halhatatlan alakjai

AS Roma: a nép hősei, a város királyai

Francesco Totti. Totti több volt játékosnál: ő maga volt Róma. Pályafutása során sosem hagyta el a klubot, pedig a Real Madrid többször is világrekord-fizetést ajánlott neki. Olyan ikon, aki a góljaival, gesztusaival, humorával belesimult a város szövetébe. 250 Serie A-góljával minden idők egyik legeredményesebb olasz játékosa.

Daniele De Rossi. A Capitan Futuro a római munkásember archetípusa: kemény, őszinte, szenvedélyes. A 2015-ös derbin tanúsított agresszív, de elszánt játéka sokak szerint a római mentalitás tökéletes leképezése volt.

Agostino Di Bartolomei. Az 1980-as évek elegáns középpályása, a klubbikon, akinek tragikus sorsa (öngyilkossága éppen a BEK-döntő vereségének évfordulóján) örök sebet hagyott a római szívekben.

Bruno Conti. Az 1982-es világbajnok csapat művésze. Cselei, játékindigenciája és alázata miatt a mai napig példaképként tisztelik.

Gabriel Batistuta. A 2001-es scudetto egyik legfontosabb alakja. Páratlan erő, csattanó lövések, tekintéllyel átítatott játék.

SS Lazio: szimbólumok, vezérek, kapitányok

Giorgio Chinaglia. A 1974-es bajnoki cím főhőse. Karizmatikus, szenvedélyes, néha botrányos figura, aki a Lazio első aranykorát megtestesítette.

Alessandro Nesta. A klub saját neveltje, generációja egyik legjobb védője. Eleganciája, játékindigenciája a futballtörténelem legnagyobbjai közé emeli.

Miroslav Klose. A világbajnok, aki szerénységével és példamutató sport-szerűségével a Lazio egyik legkedveltebb alakja lett. Góljaival stabilitást és tekintélyt hozott a klubnak a 2010-es években.

Paolo Di Canio. Vitathatatlan tehetség, ugyanakkor hírhedten politikailag szélsőséges figura – a Lazio kulturális paradoxonjának egyik legtisztább megtestesülése.

Politikai és társadalmi háttér – amikor a futball több, mint játék

A Roma és a Lazio szurkolói tábora között társadalmi és politikai törésvonalak húzódnak.

Lazio – a jobboldali identitás árnyékában. A Lazio ultracsoportjai közül több – különösen az Irriducibili – a 80-as és 90-es években radikális jobbol-

dali szimbólumokat használt. Bár a klub hivatalosan elhatárolódik, a Curva Nord történelmileg inkább konzervatív, nacionalista érzelmű közösség volt. Konkrét esetek: 1998: antiszemita matricák és üzenetek a derbin. 2005: Di Canio náci karlendítése a Curva Nord előtt. 2017: Anne Frank képekkel való botrányos incidens.

AS Roma – baloldali, népi identitás. A Roma szurkolótábora történelmileg inkább baloldali érzelmű volt. A Testaccio és Garbatella munkásnegyedek világá meghatározta a Curva Sud szellemiségét. Emellett a Roma népi karaktere kevésbé politikai, inkább kulturális: a szolidaritás, a helyi közösség és a városi identitás számít.

A római derbi – modern gladiátorok csatája

A Derby della Capitale Európa egyik legintenzívebb, legtöbb érzelmet megmozgató rangadója. Itt nem csupán két csapat játszik, hanem két világnézet, két történelemszemlélet, két mitológia.

Történelmi botrányok és legendás mérkőzések:

1979 – Vincenzo Paparelli tragédiája, akit egy lelőtt jelzőrakéta ölt meg.

2001 – a Roma bajnoki cím felé száguldva 2–2-t játszik, Totti: „Vi ho purgato ancora!” feliratú pólóval ünnepel.

2004 – a „Policeman incident”: a mérkőzést félbeszakítják egy hamis hír miatt.

A derbi atmoszférája minden alkalommal olyan, mintha az ókori gladiátorok visszatérnének a modern arénába: a zászlók, a füst, a dobok hangja, a szenvedély és a gyűlölet keveréke olyan energia, amely csak Rómáé.

Összegzés – két klub, egy örök város

A Roma és a Lazio nem pusztán futballklubok. Társadalmi jelképek, politikai metaforák, kulturális ikonok. Olyan entitások, amelyek egyszerre hordozzák az ókori Róma mítoszait és a modern város nyers valóságát. A farkas és a sas örök táncában tükröződik Róma lelke: az anya város oltalma és a légiók vasfegyelme, a népi érzelmek és az arisztokratikus tekintély harca. Ez a rivalizálás nem fog soha véget érni – mert nem is kell. Róma ettől Róma, a derbi ettől derbi, a futball pedig ettől több pusztá játéknál. A város két klubja együtt írja tovább azt az eposzt, amelyet már kétezer éve ír az idő maga.

Kovács Krisztián Richárd

A római út három értelmezése

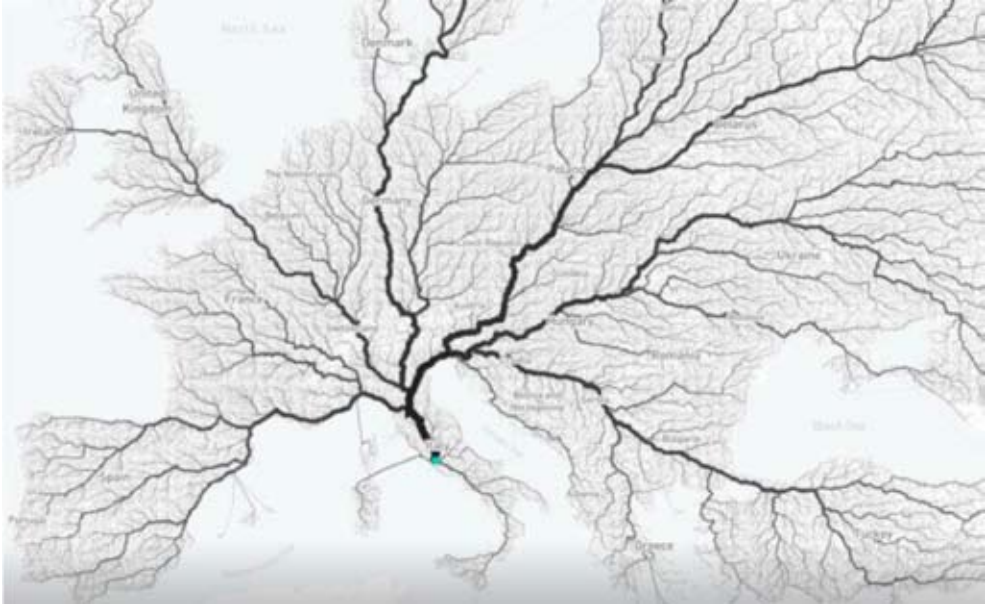
A római utat háromféleképpen értelmezem. Az első a rómaiak által épített Borostyánkő út. Ezt pedig kiterjesztem más infrastrukturális építményekre, mint a vízellátó rendszer, csatornák, egyéb épületek, amelyek meghaladták az utána következő több száz év építészetét. A második értelmezés a római kultúrának útja, amelynek hatása a mai világra is rányomja bélyegét. Gondolhatunk itt a művészetekre, jogra, építészetre, de még a vallásra is. A harmadik értelmezés pedig a római birodalomnak az útja. Egy kis városból nőtt ki magát, ami idővel a világtörténelem egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb birodalmává vált. Korában nem volt nagyobb befolyásoló tényező Európában és több száz évig uralta annak legnagyobb részét. Viszont mint minden birodalomnak előbb utóbb bekövetkezik a bukása. A római út ezáltal szerintem megfeleltethető egy olyan kifejezésnek, amely minden hatalommal, közosséggel bekövetkezik, ami talán magára az emberiségre is igaz.

Amfiteátrum (Porolissum), kép: Balázs Géza

Magasházi Natasa

Minden út Rómába vezet (regényötlet)

*„Három szent, egyaránt keresve üdvüket
egyforma lelkesen egy cél felé siet.
Ám útjuk mégsem egy, mindegyik küzd, de máshol.
Tudván, hogy minden út Rómába visz, eképp
a három vetélkedőnk külön ösvényre lép.”
La Fontaine*

A spanyol katolikus Humberto Vazquez nyaralni indul Rómába az elvesztett szerelem megtalálásáért. A Mumbai-ból származó hindu vallást követő Abhay Sharma Rómában száll át a Londoni állásinterjújára tartó gépére a jobb élet reményében. Hirschmann Zsombor, a Békésszentandrás szülött zsidó a családja emlékére utazik Rómába. A reptéren mehökkentő esemény akadályozza meg útjuk folytatását. Bombariadót jeleznek, ám nem az épületen belül, hanem az épületet körülvevő leszállópályán, ezért a várakozó

utasokat egy széfhelyiségbe menekítik a veszély elmúlásáig. Mindhárom utazó mélyen vallásos és ragaszkodik saját hitéhez. A szorult helyzetben összeismerkednek, megismerik egymás történetét és motivációját, majd diskurzusba kezdenek hitükről. A vélemények ütköznek, a lelki motivációk megcsorbulnak és a felek nyitottságra kényszerülnek. A helyzet rosszabbra fordul, több napra a széfhelyiségbe ítélik őket. Az új élet bukik, a napfényes romantikával teli Róma elsötétül, a család emléke újra a föld alá temetődik. A „minden út Rómába vezet” mondást gyakran tévesen azonosítják a maga korában szinte páratlan antik centrális úthálózattal. Valójában azt jelenti, hogy minden jó cselekedet, végső soron egy célhoz vezet el, Istenhez. Ez nincs másképp a különböző hitgyakorlások értelmében sem. Végül talán mindegy, hogy valaki hindu, zsidó, buddhista, katolikus, ortodox, kelta, evangélikus vagy más. Isten útja kifürkészhetetlen. Humberto, Abhay és Zsombor reményvesztett fohászkodásuk alatt rájön, útjuk, irreleváns honnan kezdődik, végül minden út Rómába vezet.

Molnár Eszter

Így jár a jövőben, aki átugorja falaimat

A Via Appián egy díszes fogat haladt Róma felé. Egy előkelő magisztrátusé lehetett; fegyveres lictorok kísérték kétélű bárdal a kezükben. A bakon ülő öreg szardíniai rabszolga nem siettette a lovakat. Lassan, lépésben noszogatta őket, hogy a fogat mellé kötött mezítlábas, néhány napja a capuai piacon vásárolt rabszolgák is fel tudják venni a tempót. A hátramaradókat a testőrök sürgették fegyvereikkel.

– Nekem nincs itt semmiféle keresnivalóm.

A szardíniai a jobbján haladó megtermett trákra nézett.

– Nincs? – kérdezte halkan.

– Nincs – visszhangozta az óriás. – Ott kellene harcoljak északon, az Alpeseknél a felkelőkkel.

Az öreg a lovak közé csapott, a fogat gyorsult; a rabszolgáknak futólépésben kellett haladniuk, ha nem akartak a kerekek alá kerülni.

– Mi a baj, öreg? – kiáltotta a trák. – Talán mondtam valami sértőt?

– A gazda előtt ne beszéljünk ilyenekről – jelentette ki a kocsis fennhangon, majd ismét suttogott, inkább csak magának. – Nem szereti. Sok gondot okoz neki.

– Miért, talán egy rongyos rabszolgasereg feladja a leckét a dicső, nagy hadvezérnek?

A kocsi visszalassult, a szardíniai pedig könyörögve nézett a férfirra.

– Ne emeld fel a hangod. Ne beszélj erről, mert megkorbácsoltat – nemcsak téged, a társaidat is. Engem is.

– Nem leszek már addigra itt – mormolta a trák. – Az első adandó alkalommal megszökök innen és csatlakozok a felkeléshez.

*

Este pihenőt tartottak, tábortüzet gyújtottak az út mentén. Róma még távol volt, többnapis járásra. A magisztrátus egy børsátorban aludt, testőrei váltott őrséggel vigyáztak rá. A rabszolgák láncra verve várakoztak, valamivel távolabb. A szardíniai a bakon pihent, lecsukott szemmel; minden egyes apró neszre felpattant. A trák a láncait csörgette, ritmusra, ütemesen; még valami-féle melódia is lehetett volna, ha hangszeren játsszák és nem rabláncon.

– Nem hagynád végre abba? – mordult rá a szardíniai.
– Miért, talán ez is zavarja a gazdádát? Nincs is itt.
– Ez már engem zavar. Szóval kérlek, ne folytasd. Mit akarsz ezzel elérni?
– El akarok innen menni. Meg akarok szökni. Harcolni északon. Ezt már mondtam.

Az öreg felsóhajtott.

– Van bármi, amit meg is tehetek érted?
– Éhes vagyok – felelte a trák. – A mágisztrátus megtiltotta, hogy enni adjanak nekem.

– Tudom. Ott voltam én is, láttam és hallottam.

– Akkor miért nem tettél semmit?

A szardíniai meghökkent a merész kérdésen. Elgondolkodott, belekezdett a válaszába, de elharapta a mondatot. Nem volt jó. Nem akart hazudni. Újra-gondolta, átformálta és ismét belekezdett.

– Fiatalabb voltam, mint te, amikor idekerültem. Ugyanúgy lázadoztam, akárcsak te. Ugyanúgy megbűnhődtem, ahogyan te is meg fogsz.

– Miből gondolod, hogy ugyanaz lesz a sorsunk? Ezek már más idők, mint akkor voltak – vont vállat a trák. – Más a gondolkodás. Más az állam. Másak az emberek. Másak a forradalmak is.

– Nem változott az semmit, hidd el nekem. Változik a külső, változnak a tisztviselők, de a néplélek soha. Gyarlóbb és gyarlóbb lesz évtizedről évtizedre.

– Talán az nem gyarlóság, hogy önként, ellenállás nélkül vállalod a szolgálatot?

– Így jó életem van. Nem vagyok szabad, de nem is vernek láncra. Adnak ételt. Adnak szállást. Jól tartanak. Lehetne rosszabb is.

– Jó érzés látszatszabadnak lenni?

– Nem lehet ebből kitörni. Az istenek adtak neked egy szerepet; ha ezen változtatni akarsz, az káromlás. Bele fogsz bukni.

– Honnan tudjam, hogy belebukok, ha meg sem próbálom? – A trák elfordult, abbahagyta a láncsörgetést. Néma csend telepedett rájuk.

A szardíniai eközben felnyitotta a bak alatti utazóládát, keresett benne valamit. Nehezen, de megtalálta azt a gondosan bebugyolált cipót, amit elindulásuk óta őrizgetett; ha egyszer mégis szükség lenne rá.

– Azt mondtad éhes vagy – szólt a tráknak. – Egyél belőle, hogy legyen holnap erőd. Oszd meg a társaiddal.

– Köszönöm – a férfi elvette a cipót. – Neked nem kell?

– Nekem már nem. A tiétek.

A trák bólintott. Letörte a cipő felét, félretette, majd a saját részébe beleharapott. Valami fémes tárgyon koccantak a fogai. Abbahagyta az evést, és a sötétben megvizsgálta, mi is volt a kenyérbe sütvé.

Egy apró, de annál élesebb reszelő. Kezdetnek megteszi.

Az éjszaka csendjét alig hallható, ritmusos fémcsörgés töltötte meg. A Via Appia pedig az igazak álmát aludta.

*

Reggel a magisztrátus örült haragra gerjedt. Az újonnan, drága pénzen vásárolt rabszolgái egytől egyig eltűntek, az öreg szardíniai kocsis pedig azt állította, nem látott és nem is hallott semmit.

– Az én koromban az ember már süket is, meg vak is, gazdám.

A magisztrátus tudta, hogy hazudik. De mégis ki ő, hogy megengedje egy egyszerű szolganak, hogy hazudhasson neki?

– És te nem mentél velük?

– Én már hova máshova mennék, gazdám?

A hűség jutalma három korbácsütés volt. Az első az öreg még büszkén, egyenes háttal viselte, a másodiknál megroskadt, a harmadiknál már könyörgött a magisztrátusnak, hagyja abba. Az folytatta volna tovább, ötig, hatig, tízig is, ha nem zavarja meg a Róma felől vágtató lovasfutár. A küldönc, mikor meglátta a magisztrátust, lassított, meglepve léptetett le lovával az útról.

– Azt hittem, hogy ilyenkorra már a fővárosban lesz, magisztrátus.

– Én is azt hittem, de akadtak... – itt a szardíniaira nézett. – ...nehézségek. Milyen híreket hozol?

– Kellemetlen híreket. De semmi olyat, amit nem lehetne megoldani. A felkelők megfordultak, és Róma felé tartanak. Azt beszélnek, megnövekedett a számuk, és többé már nem menekülnek keresztül a hegyeken, hanem fosztogatni akarnak, keresztül egész birodalmon.

A magisztrátus eddig csak idegesen szorongatta a kezében, most a földre dobta a véres korbácsot. Bólintott.

– Ez a gőg lesz a vesztük. Hajtjuk a lovakat egész este; mire hazaérünk, már indulhatunk is a sereggel északra.

A táborszedés néhány perc alatt megvolt, a szardíniai pedig végig hallgatott. Hallgatott az úton, a hazaérkezéskor, a hadsereg felvonulásakor, és az északra induláskor is. Abban reménykedett, hogy ezúttal tényleg más idők járnak; hogy van esély a változásra.

*

Eltelt egy év, és a gazdag magisztrátus ugyanúgy Róma felé igyekezett. A fogat ezúttal még díszesebb, még aranyozottabb volt, mint korábban; lictorok tömege kísérte lóháton. A rabszolgák sora is megnőtt; láncra vert, sebesült és piszkos, a forróságtól vízre szomjazó nőket és férfiakat kötöttek a kocsihoz.

A szardíniai – mintha egy év alatt évtizedeket öregedett volna! – megállította a lovakat, majd leszállt a bakról, és gyászos csendben mérte végig a még előttük álló, látóhatáron is túlívelő utat. Mintha egy pillanatra a trákot látta volna a távolban – remélte, hogy csak a képzelete játszott vele.

– Megérkeztünk, gazdám.

A magisztrátus pedig büszkén szállt ki, hogy végignézhessen a Római Birodalom hősies, vérrel festett alkotásán.

A Via Appián művészien precíz, egyenletes sorban hatezer rabszolga keresztre feszített teteme nézett vissza halotti csendben. Crassus diadalmaskodott; Spartacus elbukott.

Molnár Eszter

Kenyeret és cirkuszt (meg akkor színházat is)

Bemutatom az antik római dráma görög gyökereit, újításait, nevezetes alakjait, és későbbi korok szerzőire gyakorolt hatását. Több kérdést is körbejárók. Minek színház, ha már van kenyér és cirkusz? Miért részesítették a rómaiak a komédiát előnyben a tragédiához képest? Hogyan tudott a névtelenségből, illetve a rabszolgasorból felemelkedni a korszak két legismertebb drámaírója? Mi a közös Örkényben, Shakespeare-ben és Plautusban?

Ha arra keressük a választ, hogyan szórakoztatták magukat a Római Birodalom lakói, legelőször biztosan a cirkusz jut eszünkbe. Az augustusi „kenyeret és cirkuszt” mentalitás, a hatalmas lelátók, a kocsiversenyek és állatviadatok. Boldog, önfeledt hangulat, izgalmas és feszült pillanatok. De akkor mi a helyzet a színházzal? Vagy az már túlságosan letargikus és egyhangú volt a grandiózus összecsapásokhoz szokott népnek?

Amíg a görög dráma igazi iskolapélda, az arisztotelészi Poétika az évszázadok színházi mestereinek bibliája, addig a római színjátszásról vajmi keveset tudunk. Ez nem az a korszak, ami az iskolai irodalomórakon tananyag. De mi is a római színjátszás? Létezhet ez a fogalom önmagában, egy egészként, vagy mindenképpen össze kell vetnünk a görög nagytestvérével?

A római színjátszás igenis létezett, és igény is volt rá. Sőt, nemcsak igény volt rá, képes volt fenn is tartani magát: az első drámaíró, aki a történelmi források szerint képes volt kizárólag a színházcsinálásból megélni, nem volt más, mint Plautus, a köztársaság korának babérkoszorús szerzője.

Plautus karrierje nem indult egyszerűen. Vidékről jött a fővárosba, kevés pénzzel fogott neki a római életnek. Először színházi szolga volt, jelentéktelen háttérszerepeket kapott, ezalatt többször is eladósodott, kemény fizikai munkára kényszerült, kézimalmot forgatott, és közben arról álmodott, egy napon majd ő is csatlakozni fog a művészet mesterei közé. Szabadidejében darabokat írt és görög műveket fordított, kemény munkájának hála felfelé ívelt a sora: nemsokára nincstelen senkiből Róma egyik legkeresettebb vígjátékírója lett, megnyerte magának a közönség imádatát. Sírfelirata is a következő volt: „Mert Plautus sírjába került, a komédia gyászol, pusztá a színpad már, a kacaj meg a tréfa s a játék s mérték nélküli sok versmérték könnyezik együtt.” (Devecseri Gábor fordítása.)

De miért pont a komédia? Miért ezt a műfajt választotta Plautus, és mennyi más római drámaíró? Az összehasonlítás itt elkerülhetetlen, hiszen a görögöknél, nem sokkal korábban még a tragédia volt a nyerő. Katarzisélmény, megbotránkozás, heves érzelmek, szomorú sorsok. Ezt a cirkuszra és kenyérre, önfeledt szórakozásra szoktatott római nép biztosan nem nézte volna olyan szívesen, mint azt, hogy hogyan tör egy okos szolga borsot a mestere orra alá.

A rómaiak háborúztak. A görögök is háborúztak, de egy akkora kiterjedésű birodalomban, mint amilyen a római volt, vajon mennyivel többet kellett hadat viselni, fegyvert ragadni? És ezek a férfiak, véres csatákból visszatérve vágytak-e még arra, hogy egy Antigoné-kaliberű sorstragédiát végignézzenek? Ezért kellett a cirkusz és a vígjáték. Ezek a tömegek nevetni akartak, kikapcsolódni, elszakadni néhány órára a valóságtól.

De nem csak ebben tért el a római színház a görögötől. Újítónak számított több szempontból is: deszkapódiumok helyett fedett, betonszerkezetű kőszínházakat hoztak létre, ültetőket alkalmaztak, szkenére festett hátterek helyett mozgatható díszletfalakkal dolgoztak. Orkhesztra, kar már nem volt, az kikerült az összképből és a szöveggönyvből is. Ludionak hívták a színészeket, a ludo, azaz játszani igéből eredeztetve. Maszkokat ők is előszeretettel használtak, emelő- és zajgépek is előfordultak.

Az egyik legismertebb római dráma Plautustól *A hetvenkedő katona*, amiben számos olyan figura mutatkozik be, akiknek archetipikus változata a későbbi drámairodalomban is megjelenik. Ahogy a görögök hatottak a rómaiakra, úgy hatottak a rómaiak más alkotókra. Kezdve a *commedia dell'arte*-vel, Shakespeare, Molière, Molnár Ferenc vagy éppen Örkény István művein át újból és újból feltűnnek ezek a karakterek. A hetvenkedő katona, Pyrogopolinices figurája a fennhordott orral masírozó, kitüntetésekkel borított, mégis gyáva, veszélyben megfutamodó *capitano* archetípusra emlékeztet. Ilyen figura későbbi korokban Falstaff, Hány János, de még a maga módján a Tóték Őrnagya is egy ilyen eltorzult *capitano*-alak. A szerelmesek (*inamorati a commedia dell'arte* szerint) itt A hetvenkedő katonában is a cselekmény fontos részét képezik. Pyrogopolinices elrabolta Pleusiclestől, az athéni ifjútól élete szerelmét, Philocomasiumot (egek, mennyi P betűs, kiejthetetlen név), és a fiatal férfi azon van, hogy kiszabadítsa a nőt a tiszt karmai közül. Az elválasztott szerelmesek archetípus is sokszor visszatérő elem a világirodalomban. Elég csak a Rómeó és Júliára gondolnunk. Az okos szolga (*harlequin, későbbi elnevezésben*) Plautus talán egyik legikonikusabb karaktere. A szolga, aki megmenti a napot, aki kieszei gazdája helyett is a tervet, hogyan szabadítsa ki annak szerelmét. Machiavelli és Molière is átvették saját drámaikban ezt a komikus figurát, gyakran az események fő mozgatórugójává is ez a mitugrász kis fickó tették meg.

Ezek alapján megállapítható, hogy a római színház, azon belül Plautus munkássága igenis mély nyomott hagyott az európai drámatörténelmen, különösen a már többször említett, archetipizáló olasz korszakon. De volt még hely Plautus mellett más nagyjátszóknak a színpadon? Volt, de csak korlározva. Terentius neve hangozhat még ismerősen; ő nem vidékről, hanem egy teljesen másik kontinensről küzdötte fel magát a nagy római drámaírók közé. Afrikában született, egy műértő, mecénás szenátornál volt rabszolga, aki tehetségét látva felszabadította, és segítette karrierjét. Közele barátságba került Scipio Africanusszal, aki támogatta a görög kultúra terjeszkedését, ez Terentius darabjaira is hatással volt. Amíg Plautus görög külsőben tált római belpolitikát kiparodizáló történeteket, addig Terentius szigorúan tartózkodott az ilyesféle megnyilvánulásoktól. Vígjátékot írt, de igényesen, nem tett bele durva elemeket vagy kényes tartalmakat. Innen következik az, hogy ezáltal nem is volt olyan sikeres, több darabja is bukott, és Plautus árnyékában maradt egész élete során. Még ha a maga korszakában nem is volt nagy hatással a közönségre, a középkorban már elterjedté vált, kedvelték írását (*Az önmagát kínzó, A testvérek*) az emberek. Annyira, hogy Hrotsvitha, a híres apácánő Terentius műveinek hatására kezdett keresztény drámaírói karrierbe, hogy a pogány alkotásokat valamivel ellensúlyozhassa.

Ez az esszé csak néhány fontosabb elemét, vezéralakját mutatta meg a római színjátszásnak. Már ennyiből is látszik, nemcsak átvett a görög színjátszásból elemeket, fejlesztette is azokat, majd adta tovább a fáklyát a következő koroknak, mestereknek. Legyenek azok vándorkomédiások, apácák, avoni hatytyúk vagy vígszínházi drámaírók.

Szóval legközelebb, amikor valahogyan felmerül az a kérdés, milyen szórakozási lehetőségek voltak az ókori Rómában, a *panem et circenses* szállóigéhez bátran illesszük hozzá az *et theatrum* szavakat is.

Kivéve történelem- és latinérettségénél, ott az eredeti forma használata valamivel szerencsésebb lehet.

Irodalom

Balázs Géza 2023a. Színházzemiotika. 11–32. In: Balázs–Pölcz–Terdikné Takács szerk.

Balázs Géza 2023b. Áttekintés a színházzemiotika, színházantropológia új szakirodalmáról. 237–254. In: Balázs–Pölcz–Terdikné Takács szerk.

Balázs Géza 2023c. Színházzemiotikai korszakok és törekvések. *Magyar Művészet* 3. 18–29.

Balázs Géza–Pölcz Ádám–Terdikné Takács Szilvia szerk., 2023. *Színházzemiotika*. Magyar Szemiotikai Társaság–IKU, Budapest, (Magyar szemiotikai tanulmányok, 60.)

Vajda György Mihály 1962. *Színházi kalauz*. Gondolat, Budapest.

Pálinkás Hunor

Ember és római út

A római utak évezredekkel később is fennmaradtak, és ez a szerkezetüknek köszönhető. Minden az alapozástól kezdődik: méteres mélységben lapos kövek adták az utak fundamentumát. Erre jöttek ökölnyi méretű kövek, majd kavicsok, a felszínére pedig homokos kavicsot szórtak. Ezt a konstrukciót mésszel fogták össze, biztosítva az integritást.

Valahogy így épül fel az ember is: jól kitalált rétegek összetétele, mely egy kis tudatossággal rendíthetetlen lesz. Az ember alapja mindaz, amibe beleszületik: a korszak, a helyszín, a család. Ezek az első pillanattól kezdve formálják az embert. Nem tudja befolyásolni, hiszen ezekből nő ki. Az előlotti réteg általános-ságban az ember öntudata és akarata. Az érzések, a vágyak, az elemi gondolatok. Például az, hogy éhes, vagy hogy milyen kellemesen fújja az arcát a szél. Erre jön az ember moralitása, az elvek, hogy mit gondol helyesnek és helytelennek. Ez az első réteg, ahol igazán megmutatkozik az egyén. Ahhoz, hogy kialakuljanak ezek az elvek, szükség van mindenre alatta. Habár a végső formálást az egyén végzi, valamennyire ki van ásva egy irány azzal, hogy milyen időbe, térbe és közegbe születik. Ezen kívül befolyásolják az érzelmek és élmények is. A legfelső réteg, a felszín minden olyan dolog, amivel érintkezik a többi ember. A testbeszéd, a hangnem, a viselkedés. A külsőségeket, a testi adottságokat tekinthetjük kötőanyagoknak. Az ember elméjét és a belsőt a teste tartja egyben – szó szerint.

A Római Birodalomban az utak mellé mérföldköveket állítottak olyan célból, hogy behatárolható legyen a hosszuk, irányuk, illetve a környező települések. Ezek a mérföldkövek az ember számára minden emlék, ami megőrkített. Minden kép, videó és írásos emlék, ami felidéz egy adott pillanatot az életében. Ezek mutatják, hogy milyen úton haladt az élete során, illetve ezekre mindig vissza lehet tekinteni, ha elvesztené magát. Persze magában ezek a pillanatok nem adnak teljes képet – kell hozzá az ember emlékezete, hogy kontextust adjon az emlékeinek. Hiába tudjuk a legközelebbi várost, ha nem tudjuk elhelyezni, hogy milyen tájon vagyunk. Ettől függetlenül fontos, hogy hordozzuk az emlékeket, és őrizzük minél tovább. Jó visszatekinteni, hogy mennyit haladtunk.

Az ókori Rómában ezek az utak elképesztő tudatosságra tettek tanúbizonyságot. Kitanulták, hogyan kell olyan utakat építeni, amelyek megmaradnak az utókornak is. Furcsa, de az emberhez is hasonló mértékű tudatosság kell, hogy ne essen szét. Figyelnie kell magára, hogy biztosan úgy épüljön, hogy az maradandó, hasznos és legfőképpen autentikus legyen.

Szefcsik Boldizsár

Ne a Fórumra, hanem a Lateránba

*Jaj, Konstantin, sok bajt szült a világra,
hogy megtérésedkor egy adománnyal
először tetted gazdaggá a pápát!*¹

Dante Alighieri szörnyű váddal illeti azt a római uralkodót, aki első volt a megkeresztelkedett császárok sorában. A Donatio Constantini című okirathamisítvány, melynek az ötödik evangélista roppant negatív hatást tulajdonít, jól tükrözi azt a vezetői gondolkodást, mely már a kora-középkortól jellemezte a kereszténység élén tevékenykedőket. Nem okoz valódi zavart az okfejtésben, hogy immáron tudjuk: a Konstantin császár grandiózus birtokadományáról szóló hamis oklevél csupán valamely IX. századi pápa politikai céljainak elérésében volt hivatott segíteni. A száműzetésben meghalt Dante is egy olyan csatározásnak esett áldozatául, mely a korabeli római püspök hatalmi elsőbbségét vitatta.

Évszázadokon keresztül tapasztalta az Egyház azt a – korántsem végzetes, ám mégis fellépő – lelki disszonanciát, melyet a pápák erőteljes politikai befolyása okozott, hiszen a „város ügyeivel való foglalkozás” – a politika – kívül esik az egyház felelősségén, hacsak nem közvetlenül a hit gyakorlását érintő kérdésekről van szó. Szent Pál így ír Timóteusnak: „*Mindenekelőtt arra kérlek, végezzetek imát, könyörgést, esedezést és hálaadást minden emberért; a királyokért és az összes elöljárókért, hogy békés, nyugodt életet élhessünk, szentségben és tisztességben.*” Világosan látszik tehát, hogy eredetileg a keresztények nem törekedtek teljes politikai uralomra, céljuk ugyanis a hit gyakorlása és az Evangélium hirdetése volt, államokat átívelően. A történelem azonban másképp alakult, és a kereszténység üdvös terjedésével az elöljárók részeseivé lettek környezetük vezetői elitjének. Jóllehet, a politika valódi (és nem eszményi) világa korántsem feleltethető meg erkölcsi téren a vallásos életvitel ideáljával. Ez nem jelenti azt, hogy tudatos és átgondolt módon ne lehetne az Egyház érdekében, Isten nagyobb dicsőségére a politikában az *Ecclesia* javára cselekedni. Ugyanakkor fontos elismerni, hogy nehézséget, kihívást és veszélyt jelenthet a politikai szerepvállalás egy, az Egyházat a társadalom szemében megjelení-

¹ Dante Alighieri: *Isteni színjáték*. Ford.: Nádasdy Ádám – 19. Ének. Magvető, 2016.

tő, feddhetetlenségre törekvő vezető számára. Nem hiába írja a Codex Iuris Canonicii: „*Tilos a klerikusoknak olyan közhivatalt vállalniuk, amely a világi hatalom gyakorlásában való részvétellel jár.*” Hiszen a politika a sikerhajhászás, a karrierizmus melegágya, melynek heve könnyen elragadhatja a felszentelt személyt is.

Minden olyan eset, amikor a politika természetéhez hozzátartozó bírvágy jelentős mennyiségben és feltűnően érdemtelen javak megszerzéséhez vezet, s ez papoknál vagy püspököknél történik, az egyszerű „jogi bűn” rögvest erkölcsstelen vétékké súlyosbodik. Az ilyen alkalmak pedig megbotránkozást váltanak ki, nem csupán a hívők körében, de azok között is, akik kívülről szemlélik az Egyház életét. Joggal merülhet fel a kérdés: hogyan lehet, hogy az Egyház, mely egy saját magát hiteltelenítő intézmény, azt állítja magáról, hogy Krisztus titokzatos teste? Hát hogyan mondhatják pont azok magukról, hogy ők Krisztus nyájának a vezetői, akik homlokegyenest mennek szembe a Megváltó tanításaival? Nehéz erre a vádra válaszolni, hiszen olyan embernek, aki nem hisz Jézus Krisztusban, a meghatározás, miszerint az Egyház egyszerre „*hierarchikus szervezettel ellátott társaság és Krisztus misztikus teste*” nem sokat jelent. A „*látható gyülekezet és lelki közösség*” csupán mint látható gyülekezet értelmezhető, s ez mint olyan, egy bűnös valami.

Sajnos gyakran katolikus testvéreinknek is osztályrészük a csalódás és a bizalomvesztés. Emberi gyarlóságok ingatják meg az Istentől kapott hitet. Két dolgot azonban biztosan igazolt a történelem az elmúlt kétezer év alatt: az emberek vétkeznek, s ez sebez és fáj. Másodsorban viszont bűnök seregének ostroma sem tudta még egyszer sem teljesen bevenni az Egyház bástyáit. Mi, katolikusok hisszük, hogy az Egyházon nem vehet erőt a pokol. S ettől, az Istentől ajándékba kapott és az ő kegyelmében megmaradt, bennünk élő hit-től felbuzdulva nem lehet más a válaszuk, ha elkeseredve bizalmatlanságot vagy megbotránkozást tapasztalunk, minthogy minden erőnket és képességünket latba vetve megpróbálunk Isten segítségét kérve munkánkkal valamit helyrehozni az egyház hírnevén esett csorbán. Hiszen mi tudjuk és tapasztaljuk, hogy a törés, a kísértő hatalomátvétele mindig ott következik be, amikor elszakadunk Krisztustól.

A csődbe jutott papi hivatások, melyek az elmúlt években a közbeszéd részét képezték, sok esetben tartalmaztak egy közös mintázatot: előtérbe került az egyéni személyiség Krisztus szolgálatát háttérbe szorítva. Az internetes médiában való szerepvállalás magával hozta a sikereket, mely a közösségi platformokon a személyi kultusz felerősödésével járt együtt. A papok személyének ünneplése, a rajongás, a „sztárpapság” elterjedése egy újszerű kihívás elé állítja őket, melyben többen is elbuknak. Emberpróbáló feladat úgy hite-

lesen jelen lenni a személyi kultusz világában, hogy közben a személyiséget sikerül távoltartani attól, hogy a sikert önmagára vonatkoztassa. Azért veszélyes ez, hiszen az önerőből létrehozott siker elhalványítja az Isteni kegyelem dimenzióját, s így már látszólag kisebb haszna van a személyes, belső imádságnak, ami a sok lelkipásztori munka közepette egyébként is már gyakran mint időigényes kötelező teendő jelenik meg.

Nem meglepő ezek után, sok hivatás esik áldozatul az előjárók rossz, nem imádságból meghozott döntéseinek, s ezek az igazságtalanságok rendítik meg őket abban a hitben, hogy erőfeszítéseik nem hiábavalóak.

Érdekes tapasztalat, hogy a templomba visszatérő nyugati fiatalság körében igen népszerűek azok a közösségek, ahol tridenti rítusú szentmiséket ünnepelnek. A II. Vatikáni Zsinat előtti mise ügyét sok vita és megválaszolatlan kérdés övezi, melyeket nem célom jegyzetemben tárgyalni, csupán egy tulajdonságot emelnék ki, mely érvelésemben vág. A *novus ordo*val szemben a tridenti mise jóval kötöttebb, és szigorúbb liturgia. Ennek eredményeképpen sokkal kevesebb teret kap a pap személyisége, hiszen nincs lehetőség annyi változtatásra és a mise „személyre szabására”. A személyiség háttérbe szorulásával előtérbe kerül a közösségi dimenzió. A közösség mint olyan, a hangsúlyt nem az ÉN-re, hanem a TE-re helyezi, ezzel megkövetelve az önfeláldozás gyakorlását, mely egy alapvető krisztusi tulajdonság. Ha valaki igazán törekszik erre, az közelebb kerül Krisztushoz, s ez oda-vissza jó hatással lesz az imaéletére, Istennel való személyes kapcsolatára. Célunk pedig nem más, mint hogy Ővele egységben, az ő cselekvő karjaként az ő tervét valósítsuk meg itt a földön.

A Római Birodalom elbukásában talán az is közrejátszhatott, hogy a kereszténnyé vált nép már nem volt többé hajlandó istenként tisztelni az uralkodót, s így a lojalitás a császár felé alábbhagyott. Az egyéniség kultusza, az individualizmus, mely korunkban oly népszerű irányzat, azonban, mint látjuk, bukásra van ítélve. Az egyetlen feladatunk tehát visszatérni az imádsághoz és a közösséghez, hogy a római utak közül ne az elbukottat, hanem a máig élőt, kövessük. Ne a Fórumra, hanem a Lateránba² igyekezzünk!

² Laterán, vagy Laterano Róma több épületének összefoglaló neve. A névadó tulajdonos a Római Birodalomban élt Lateranus család. A Lateránok elvesztették tulajdonukat, mert Konstantin császár elvette tőlük, és 311-ben a katolikus egyháznak adta. A lateráni székesegyház a kereszténység legkorábbi bazilikája. Az épületegyüttes bár Olaszország része, a Szentszék tulajdonába került az 1929-es lateráni egyezmény nyomán.

Zámborszki Szonja

Az elveszett légio

Az emberiség története a határok feszegetéséről szól. Mindig is többet akartunk látni, többet akartunk birtokolni. Az ókori hódítások során azonban a területszerzések következtében rengeteg emberélet veszett el. Mert volt, amikor a hódítás fontosabb volt, mint maga az élet. De vajon tanultunk-e a múlt hibáiból?

A Római Birodalom az egyik legnagyobb hódító hatalom volt. Traianus császár uralkodása alatt a birodalom Hispániától Mezopotámiáig terjedt, és a Balkán, Kis-Ázsia és Észak-Afrika is a része volt. Az uralkodók az imperátor címet viselték, ami a köztársaság idejében a hadvezért jelentette. Tehát a császárság alapvetően kéz a kézben járt a hódítással. A római út elvezetett Pannóniába, de Britanniába is. A Birodalom hódítása kifürkészhetetlen volt és véget nem érő. A terület, a hatalom és a zsákmány lebegett a szemük előtt. A vezetők célja a birodalom hatalmassá tétele volt. Minél több provinciával, minél több alattvalóval. Sokak ennek szentelték egész életüket. Nem foglalkoztak az áldozatokkal és az elpusztított falvakkal sem. Egy dolog lebegett a szemük előtt: a hódítás. De meddig juthat el egy birodalom egy ismeretlen területen, mielőtt visszafordíthatatlan katasztrófa következne be?

Az egyes területekre kiküldött légiók úgy hatoltak át az ismeretlen tájakon, mint kés a vajon. Nagyon kevesen tudtak ellenállni a Birodalom katonáinak. A IX. hispániai légió a Római Birodalom legerősebb hadserege volt. 5500 képzett és okos gyalogosból és lovasból állt. Őket küldték azokra a helyekre,

ahova senki nem tette volna be a lábát. És őket küldték az olyan felkelések leverésére is, ahol a túlerővel szemben másnak esélye sem lett volna. A IX. hispániai légió volt a Római Birodalom legerősebb katonai alakulata. Aki ismerte őket az rettegett tőlük. Aki nem az pedig nem sokáig ismerhette őket. Azonban a IX. hispániai légió nyomtalanul felszívódott. Semmi írásos emlék, semmi harc vagy mészárlás nem magyarázza eltűnésüket. A Római Birodalom legjobb katonai alakulata egyszer csak eltűnt és azóta sem tudjuk, hogy mi történhetett velük. Vajon egy ismeretlen és véres csatában irtották ki az egész légiót, vagy belső viszályok miatt széledtek

szét? Esetleg lemorzsolódtak, vagy csak valahol egy ködös Skóciai erdőben bolyongtak amíg el nem érte őket a halál?

A IX. hispániai légió többször újjáalakult. Az eredetiek harcoltak az Asculum ellen folytatott egyéves ostromban, de ugyanez a légió küzdött Caesar gall hódításaiban, majd Augustus oldalán Hispániában. Innen ragadt

rájuk a nevük is. Míg nem valamikor Kr. u. 108 és 168 között eltűntek, vagy Britannia sűrű erdeiben, vagy Nijmegen környékén, vagy valahol keleten, Jeruzsálemnél. Máig nem tudja senki, hogy mi történt a Római Birodalom legjobb légiójával. Azt azonban

igen, hogy eltűnésük vagy haláluk idején is egy cél lebegett a szemük előtt: az, hogy még fel nem fedezett, magukhoz nem csatolt területekért küzdjenek.

Minden birodalomnak megvannak a maga korlátai. Mégér egyetlen plusz négyzetkilométer ötezer-ötszáz emberéletet? Vagy mennyi áldozatot ér meg egy-egy új technikai áttörés?

Az emberiség lételeme a kutatás, ez tény. Legyen szó az űrről vagy az óceánok koromsötét mélyéről, egyszerűen ott van bennünk a kényszer, hogy terjeszkedjünk. *Pont olyanok vagyunk, mint egykor a rómaiak.* Sosem elég az, ami már megvan. Mindig kell az az újabb terület, az az újabb határátlépés. De nézzünk rá a hírekre: űrutazási balesetek, mélytengeri expedíciók tragédiái... újra és újra ugyanazt a mintát látjuk. Emberek halnak meg újból és újból ugyanannak a célnak az érdekében. Hogy új területet csatolhassunk a bolygóhoz.

Lehet, hogy érdemes lenne újragondolnunk a rómaiak bukását is. Mi van, ha a birodalom nem akkor kezdett szétesni, amikor megjelentek a barbárok a kapuknál? Mi van, ha az összeomlás már sokkal korábban elindult? Akkor, amikor A Római Birodalom feláldozta és elveszítette a legjobb és legerősebb hadseregét újabb területek megszerzéséért? Hány hasonló történet és katasztrófa kell vajon az emberiségnek, hogy rájövjünk, hogy nem lehet a birodalmat – a Földet – egy bizonyos területnél tovább növelni? Mert minden birodalomnak van egy korlátja. Vagy túl erős a hatalomvágy az emberi természetben ahhoz, hogy ezt bármi is meg tudná szüntetni? Vajon a Föld is ugyanarra a sorsra fog jutni, mint akkor a Római Birodalom?

Irodalom

Balázs Géza 2013. Összeomlás előtt. A nyelvvesztés színterei és fokozatai.

Nyelvünk és Kultúránk 1–4. XLIII. 111–116.

Balázs Géza–Takács Róbert 2017. *Körbejárt Föld. Kulturális utazások a napsütötte sávban.* ASZ–MNYKNT–Inter, Budapest.

Bartal Csaba 2022. A nagy összefüggések, a kultúrák keletkezése és összeomlása izgat. Beszélgetés Balázs Géza nyelvész-néprajzkutatóval. *Múltkor* ősz, 106–109.

Szerzőink

ADAMIK TAMÁS – klasszika filológus, professor emeritus (ELTE) (Budapest, Füle) (BOM 2010)

BALÁZS GÉZA – nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár (Színház- és Film-művészeti Egyetem Doktori Iskola, Németh Antal Drámaelméleti Intézet) (BOM 2002–)

BENCSIK JANKA IRINGÓ – egyetemi hallgató (SZFE)

BERÉNYI REBEKA ANNA – egyetemi hallgató (SZFE)

CSEPELI GYÖRGY – szociálpszichológus, professor emeritus (ELTE TáTK Doktori Iskola, Miskolci Egyetem) (Budapest, Zamárdi) (BOM 2022–)

DEMETER JÚLIA – egyetemi hallgató (SZFE)

FÉNYES GABRIELLA – régész, főmuzeológus, PhD (BTM Aquincumi Múzeum és Régészeti Park, Ókortörténeti osztály)

GÁRDIÁN L. ZSOMBOR – egyetemi hallgató (SZFE)

GÓZON ÁKOS – a BMA elnöke; az Élet és Tudomány – Természet Világa főszerkesztője, az MMA kommunikációs vezetője (BOM 2021–)

GYANÓ SZILVIA – néprajzkutató (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa) (BOM 2025)

H. TÓTH ISTVÁN – Simonyi-díjas nyelvész, kandidátus, egyetemi docens (Károly Egyetem Filozófiai Fakultása, Prága, Coventry House Nyelviskola, NovoSchool, Budapest) (Budapest, Kecskemét) (BOM 2024, 2025)

HOLCZER RICHÁRD – egyetemi hallgató (SZFE)

KOVÁCS KRISZTIÁN RICHÁRD – egyetemi hallgató (SZFE)

MAGASHÁZI NATASA – egyetemi hallgató (SZFE)

MOLNÁR ESZTER – egyetemi hallgató (SZFE)

NAGY MIHÁLY – archeológus (a Magyar Nemzeti Múzeum korábbi főmunkatársa, évtizedeken át a Seuso-kincs első számú, nemzetközileg elismert szakértője) (BOM 2025)

NYÍRÓ ANDRÁS – történész, mesterségesintelligencia-fejlesztő, PhD (BOM 2026)

PAÁR ÁDÁM – történész PhD, politológus, főmunkatárs (Méltányosság Politikaelemző Központ), tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, LFZE Bartók Béla Zeneművészeti és Hangszerkészítő Gyakorló Szakgimnázium) (BOM 2005–)

PÁLINKÁS HUNOR – egyetemi hallgató (SZFE)

POLYÁK EMÍLIA – PhD-hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) (BOM 2025)

RÁCZ MÁRK – politológus, történész, jogász (BOM 2013–)

SZEFCSIK BOLDIZSÁR – egyetemi hallgató (SZFE)

TOKAJI ILDIKÓ – térképész, német nyelvtanár, alkalmazott nyelvész PhD, ny. főiskolai docens (Dunaújváros, Miskolc, Moszkva, Zamárdi)

TÖRÖK KATALIN – PR- és marketingvezető (Erkel Színház), PhD-hallgató (Színház- és Filmművészeti Egyetem) (BOM 2024)

ZÁMBORSZKI SZONJA – egyetemi hallgató (SZFE)

Bolyai-könyvek

A Bolyai Önképző Műhely eddig megjelent kötetei (2005-)

Esszencia-sorozat

Esszencia I. A Bolyai Önképző Műhely 2005-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Szalay Zsófia és Vargha Márk. Budapest, 2005. 256 oldal.

Esszencia II. Kavicsok. A Bolyai Önképző Műhely 2006-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Baráth Géza – Bokros Balázs – Gábor Petra. Budapest, 2006. 502 oldal.

Esszencia III. Borsó. Apró szemek egy burokban. A Bolyai Önképző Műhely 2007-ben végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Csatári Bálint – Karaba Tünde – Montvai Eszter – Sós Judit. Budapest, 2007. 189 oldal.

Esszencia IV. Család. A Bolyai Önképző Műhely 2008-ban végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Förföli Gábor – Juhász András – Paár Ádám – Szebényi Szabolcs. Budapest, 2008. 330 oldal.

Esszencia V. Közösség. Nézőpontok és értelmezések. A Bolyai Önképző Műhely 2009-ban végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Sipos Eszter és Tomcsányi Kristóf. Budapest, 2009. 361 oldal + képmelléklet.

Esszencia VI. A legjobb szándékok. A Bolyai Önképző Műhely 2010-ben végzett hallgatóinak tanulmánykötete. Szerk.: Deák Zs. Villő és Görög Márton. Budapest, 2010. 239 oldal.

Esszencia VII. Otthon – ITTHON. A Bolyai Önképző Műhely 2012-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Baranyai Katalin és Mucsi Márton. Budapest, 2012. 151 oldal.

Esszencia VIII. Utóregések. A Bolyai Önképző Műhely 2013-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Balázs Géza. Budapest, 2013. 155 oldal.

Esszencia IX. Így terjed a jó. A Bolyai Önképző Műhely 2014-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Miklós Ágnes és Mucsi Márton. Budapest 2014. 247 oldal.

Esszencia X. Korlátok. A Bolyai Önképző Műhely 2015-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Baranyai Katalin és Csonka Zsófia. Budapest, 2015. 215 oldal.

Esszencia XI. Egymás mellett. A Bolyai Önképző Műhely 2016-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Komlósi Réka. Budapest, 2016. 192 oldal.

Esszencia XII. Láttelek. A Bolyai Önképző Műhely 2017-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Varga Viktor. Budapest, 2017. 143 oldal.

Esszencia XIII. Folytonosság. A Bolyai Önképző Műhely 2018-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Héra Bálint és Molnár Dávid. Budapest, 2019. 174 oldal.

Esszencia XIV. Újhullám. A Bolyai Önképző Műhely 2019-ben végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Herbst Rebeka. Budapest, 2019. 160 oldal.

Esszencia XV. Kör. A Bolyai Önképző Műhely 2020-ban végzett évfolyamának tanulmánykötete. Szerk.: Egri Dorottya – Horváth Éva – Mayer Péter. Budapest, 2020. 192 oldal.

Esszencia XVI. Fénytörésben. A Bolyai Önképző Műhely 2021-ben végzett évfolyamának kötete. Szerk.: dr. Baranyai Katalin. Budapest, 2021. 184 oldal.

Esszencia XVII. A hetedik! A Mozaikok (2018), a Fogaskerek (2019) és az Online-tanulmányok (2022) hallgatói konferenciák válogatott anyaga. Szerk.: Balázs Géza és Herbst Rebeka. Budapest, 2022. 212 oldal.

Esszencia XVIII. Valóságajlítás. Tudomány, művészet, média. Szerk.: Balázs Géza és Nagy Dániel. Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 196 oldal.

Esszencia XIX. Babel. Kultúra, tudomány, művészet. Szerk.: Nagy Dániel. Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2024. 192. oldal.

Esszencia XX. Európa elrablása. Szerk.: Balázs Géza és Nagy Dániel. Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2025. 252 oldal.

Esszencia XXI. A római út. Szerk.: Balázs Géza. Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2026. 180 oldal.

Sorozaton kívül jelent meg:

Bolyai Műhely. Bemutatókönyv füzet. Budapest, 2002.

Boldog emberek. Magyarok boldogságról és boldogtalanságról. Szerk.: Babarczy Eszter és Mesterházy Lili. Budapest, 2007. 190 oldal.

Bolyai Önképző Műhely naptár 2007.

Kő 70. Fényképalbum Kőhalmi Ferenc 70. születésnapjára. 2011. (Elérhető a bolyaimuhely.hu honlapon.)

Kvalitársak. Beszélgetések a tehetségről. Szerk.: Soós Eszter Petronella és Vargha Márk. Budapest, 2012. 170 oldal.

Monetársak. Interjúkollázs a pénzről. Szerk.: Soós Eszter Petronella és Vargha Márk. Budapest, 2014. 192 oldal.

Emléknyomok. Szerk.: Szűcs Gábor. Budapest, 2014. 258 oldal.

Gyalogút. A Bolyai Önképző Műhely 2013-as „Gyalogos szeminárium” és 2015-ös „Gyalogút” című konferenciáinak előadásaiból készült tanulmánykötet. Szerk.: Komlósi Réka és Rácz Márk. Budapest, 2015. 291 oldal.

Határ-kövek. A Bolyai Önképző Műhely 2016-os „Határ-kövek” című konferenciájának előadásaiból készült tanulmánykötet. Szerk.: Komlósi Réka. Budapest, 2017. 368 oldal.

Tudás-háló. A Bolyai Önképző Műhely 2017-es „Tudás-háló” című konferenciájának előadásaiból készült tanulmánykötet. Szerk.: Herbst Rebeka. Budapest, 2018. 184 oldal.

A kötetek beszerezhetők a Bolyai Műhely Alapítványnál.

A Bolyai Önképző Műhely évente 10 alkalommal megjelenő lapja a Bon-BOM 2011-től ugyan-csak az alapítvány honlapján olvasható (www.bolyaimuhely.hu)